

ШЧЧ(ИУКА)  
РК  
В19

eliv.nplu.org









**С. ВАСИЛЬЧЕНКО**

elib.nplu.org



**С. ВАСИЛЬЧЕНКО**

# **ВИБРАНІ ТВОРИ**

**Передмова Євг. Кирилюка**

**ДЕРЖАВНЕ ЛІТЕРАТУРНЕ ВИДАВНИЦТВО  
Київ**



## **ТВОРЧІСТЬ С. ВАСИЛЬЧЕНКА**

Оповідання, подані тут читачеві, належать письменникові, який сформувався в основному в дореволюційну епоху. Після пролетарської революції Степан Васильченко (1878 — 1932) зрідка виступав з новими творами, але їхнє ідейне спрямування, творчий метод залишились тими самими і за нової бурхливої епохи.

Васильченко, селянин - бідняк походженням, довгі роки був сільським учителем і добре знав життя дореволюційного села. В його творчості переважає сільська тематика.

Автор зображує селянські злидні, голод селян на землю, змальовує задушливу атмосферу цілковитого безправ'я, в якому перебувала за часів царизму сільська інтелігенція, зокрема учителі.

Ряд творів мають безперечну пізнавальну цінність. Ось, приміром, оповідання „Мужицька арифметика“. Тема оповідання: дві арифметики, два світогляди — бідняцько - середняцький і куркульсько - панський, Ми бачимо образи двох

**НАЦІОНАЛЬНА  
ПАРЛАМЕНТСЬКА  
БІБЛІОТЕКА  
УКРАЇНИ**



соціальних груп: селян - бідняків Автона, Охріма, Литовки, діда — і протиставлений їм образ панка, а простіше кажучи — великого куркуля - монопольщика Василя Івановича. Сюжет оповідання побудований на конфлікті між інтересами біднішого селянства і інтересами куркуля, в якого 90 десятин землі. Події відбуваються, очевидно, після революції 1905 р., бо в першій редакції селянин Автін просить у монопольщика Василя Івановича дати йому таку книжку, що „пише про думу“ (в інших виданнях виправлено на „про волю та про землю“). Інтересне розгортання сюжету оповідання. Основний конфлікт, який відображає класові суперечності, властиві капіталістичному суспільству, розкривається на незвичному матеріалі — задачниках Євтушевського. З тонким гумором С. Васильченко показує, як переломлюється в свідомості бідняцько - середняцького селянства умова кожної задачі. Читання задачника викликає у селян асоціації з їхньою життєвою практикою. Задача про перевозку ламп нагадує їм, як експлуатують у поміщицькій економії Захаркового парубка, який за важку працю не заробив ні копійки. Задача про поміщицьку землю нагадує їм про малоземелля і викликає цілком логічну думку: „А добре було б знати, скільки то прийшлося б на двір, коли б усю оту землю та поділити поміж нашими громадянами“.

Проте конфлікт між бідняцько - середняцьким селянством і експлуаторськими верствами на селі не дуже заглиблений в оповіданні. Кульмінаційною точкою цього конфлікту є репліка Охріма: „коли б довелось нам ділити ваші 90 десятинок, то, може б, таки поділили по своїй, по мужицькій, арифметиці“. С. Васильченко до кінця не виявив і не розкрив класових суперечностей на селі після столипінської реформи. Ставлення селян - бідняків до Василя Івановича, що має 90 десятин землі і тримає в своїх лихварських лабетах значну частину села, досить таки „благодуже“. Читач не бачить справжнього ставлення біднішої частини селянства до поміщиків і куркулів. У Васильченка і натяку немає на



революцію 1905 року, на ту криваву боротьбу за землю, яка з такою силою точилася за тих часів.

Навіть у цьому, одному з найкращих оповідань виявились характерні для всієї творчості Васильченка світоглядні позиції письменника, який до розуміння справжніх класових відносин на селі не піднісся.

З погляду художньої довершеності оповідання „Мужицька арифметика“ являє собою найвищу точку в розвитку творчості Васильченка. Яскраві образи Антона, Василя Івановича. Охріма й інших селян, прекрасна, характерна, жива мова, що не раз викликає усмішку читача, свідчать про значну майстерність автора оповідання. Це оповідання реалістичне, але не вся творчість Васильченка така.

Чимале пізнавальне значення має оповідання „На чужину“ (1910). Мало не половина села виїжджає в далекі краї. Селяни переселяються не від хорошого життя. Виїжджає бідняцька частина: виїжджає старий Жук із своєю дружиною, не бачивши все своє життя щастя, виїжджає бідняк - хлопець без власної хати, — всіх їх жене „недоля“.

„Рідна сторона“ в цьому оповіданні Васильченка не оповита націоналістичним ореолом. Вона жене від себе своїх убогих безземельних і малоземельних синів.

Хлопець - бідняк каже коханій дівчині:

„Що нам рідна сторона, коли нема в ній нам життя!  
А там би мали свою землю, свою хату, і стала б нам чужа сторона за рідну“.

Дівчина - наймичка товче таки свою думку про „чужину“. І хлопець знову умовляє дівчину: „Чого ж тобі тут шкода? Павських маєтків та будинків?“

Відзначаючи пізнавальне значення цього оповідання, ми повинні підкреслити надзвичайну обмеженість Васильченкового реалізму.

Тема оповідання „На чужину“, життєвий матеріал, відтво-



рений у ньому, мають важливе соціальне значення. Тим часом С. Васильченко, даючи ряд цінних образів, не підноситься до рішучого протесту проти того ладу, що прирікав на переселенське поневіряння значні маси біднішого селянства в дореволюційному селі. Читач зустріне згадки про панський сад, панські маєтки, зустріне образ дівчини-наймички з панського двору, але автор не підкреслює, що саме тут коріниться первопричина тієї „недолі“, яка жене безземельне й малоземельне селянство „на чужину“. Письменник не дає протиставлення поміщицького й селянського землеволодіння, подібного до того, що ми мали в оповіданні „Мужицька арифметика“. В оповіданні „На чужину“ письменник обходить і поміщицтво, і куркульство. Село подане С. Васильченком як єдиний, суцільний масив: „В селі гуртками розходились по домівках люди, заплакані, зворушені...“ Виходить, ніби все село, все селянство, що залишилось у селі, журилось за переселенцями. Письменник не згадує про ту частину селян, якій не було потреби переселятися, про отих „хазяїнів“, що зайняли хату й землю старого Жука та інших переселенців.

В такому показі села, як єдиного цілого, до того ж ідеалізованого — в протиставленні до міста — позначились народницькі традиції, які мали певний відбиток у творчості Васильченка. Про це свідчить і автобіографія письменника, написана вже після 1929 р.: „Народний учитель, народна інтелігенція, мільйони селян і їх дітей, тобто великий, як море, народ, на мою думку, більш варті того, щоб із них брали теми для художніх творів, ніж маленькі островки вищезазначеного життя“ (тобто міста. — *Є. К.*).

Обмеженість показу життя села пов'язана не тільки із світоглядом автора, а також і з особливостями його творчого методу, який більш характерно виступав в оповіданні „На чужину“. Відтворюючи події на селі, С. Васильченко насамперед подає настрої, почуття, переживання персонажів. Передача дається імпресіоністичними засобами. Спочатку



дається невеличкий пейзаж, що вже сам по собі справляє певне сумне враження: весняна ніч „смутна, моя молода черниця. Не чути ні співів, ні гомону, все повите тінями. Хати не то дрімають, не то думають“. Створивши в читача сумний настрій, С. Васильченко починає розкривати образи людей. Ось епізод із дідом Жуком, що прощається напередодні від'їзду із старим гіллястим ясенем. Думки й почуття Жука автор передає з великою емоціональною силою:

„Жук підійшов до ясеня, обняв його, мов брата, прихилився до стовбура сивою головою і заплакав.

— Прощай, мій товаришу, мій вірний, старий друже, — тихо промовляв він, мов до живої людини“.

Епізод закінчується романтичним пейзажем: місяць, хрести, стара церква.

Більш реалістичний другий епізод — прощання хлопця з дівчиною, але й тут переважає настроєвість, ліризм. Епізод закінчується імпресіоністичним пейзажем сумної природи:

„Затихло кругом. Тільки чути, як тихо схлипує дівчина. Сумув тернина і, немов слізьми, осипає засмучену пару своїм білим цвітом“.

Обидва епізоди справляють враження на читача, але не розкривають йому до кінця правдиво характерної картини з життя дореволюційного села — вимушеного переселення.

Недрукована автобіографія письменника, написана вже за наших часів, свідчить, що суб'єктивно С. Васильченко був близький до селянської демократії.

Проте вся творчість Васильченка тільки стверджує, що він не спромігся відобразити процеси, які відбувалися на селі в період між двома революціями, не зміг показати класові конфлікти і суперечності, як це зробив Коцюбинський у „Fata Morgana“.



Коцюбинський належав до тієї групи дрібнобуржуазної інтелігенції, яка стала на позиції революційної демократії. Васильченко ж пройшов повз революцію. Вихований на народницьких традиціях (в своїй автобіографії письменник пише про вплив на нього Коростишевської семінарії, яка „здавна відзначалася народницьким напрямком“), він найближче був до тієї частини інтелігенції, яка схилялась в сторону ліберальної буржуазії.

Оповідання „На чужину“ — характерний приклад того, як письменник, порушивши важливу актуальну тему, не зміг її розв'язати так, щоб виявити справжні причини переселення і справжні настрої та думки переселенців.

Ще яскравіший приклад — оповідання „У панів“. П'яний скрипаль Ларько, ідучи полем морозної місячної ночі на хутір, вилазить на вербу і уявляє себе у панському палаці. З окремих натяків читач може зрозуміти, що Ларько талановитий скрипаль. Для селян він „дорогий чоловік“, „своє горе, свої жалі оддавав він денебудь на безлюдді живій скрипці ... не раз бувало, що серед глухої ночі будила людей пекуча струна“ ... Але замість того, щоб показати трагедію гибелі в дореволюційному селі народного таланту, письменник дає незвичайну типово-романтичну ситуацію: Ларько уявляє себе в панському палаці, де він своєю грою справляє величезне враження на всіх панів.

В оповіданні „У панів“, як і в цілому ряді подібних творів, Васильченко звертається до людського почуття взагалі. Такі почуття властиві, за автором, навіть старому панові, який під впливом чудової гри Ларька „заплакав, головою схилившись до столу на ріг“.

Протягом багатьох років свого життя С. Васильченко був учителем - професіоналом. Він добре знав гірке життя сільського вчителя за дореволюційного часу. В автобіографії С. Васильченка є немало яскравих, цікавих сторінок, які малюють і тяжкий матеріальний стан, і надзвичайно тяжку, задушливу громадсько-політичну моральну атмосферу, в яку



був поставлений на селі молодий, чесний учитель за часів царизму.

Ясна річ, що С. Васильченко не міг відобразити цього гіркого вчительського життя в своїй творчості. Ряд творів цього циклу мають також пізнавальну цінність. Ось, наприклад, оповідання „Вечеря“. Напередодні свята в школі зустрілись двоє молодих учителів, товаришів і сусідів, Недбай і Петльований. Вчитель Петро Недбай буквально голодує:

„У Недбая давненько вже почало знову ссати під грудьми і він, мало слухаючи товариша, намагався пригадати, чи не залишився донебудь у нього який сухий калач або хоч шматок хліба.

„Коли б хоч кусок дерева погризти, аби не нудило так“, — думав він; але він добре пам'ятав, що ще вчора ввечері він доїв останнього бублика“.

Не в кращому стані учитель Петльований, який „сьогодні забув пообідати“!

Муки голоду примушують їх „вечеряти“ цвілими, запорошеними сухарями, повизбируваними під шкільними лавами, і олією для замащування вікон.

Картини, подані Васильченком у цьому оповіданні, безперечно реалістичні, вони правдиво показують злиденне життя сільського дореволюційного вчительства.

Багато правдивих картин з життя дореволюційного вчительства читач побачить в оповіданні „Над Россю“. С. Васильченко створив м'який, зворушливий образ старого вчителя Райка.

В цікавій художній формі — зустрічі двох старих учителів — автор розгортає сторінки історії педагога царської „народної“ школи. Замолоду це був юнак „з огневими очима“, який виступав на оборону громади перед губернатором, посередником, приставом, протестував проти царських езекуцій. Життя зломило цього протестанта. Райка переводили



вісімнадцять разів з одного села в друге. З насидженого місця гнав піп, гнав урядник, гнав голод. В наслідок численних переводів учитель убожив до краю, сила протесту все меншала і зрештою щезла, вогник в очах згас. В учителя вмирає дружина, поховати її ні за що. Залишивши покійницю з двома малими дітьми, учитель іде за двадцять верст пішки, в дощ, по грязі, до свого колеги позичити десять карбованців на похорон. Голодним, невмитим, обідраним дітям учителя селяни допомагають, як жебракам. Після тридцяти восьми років учителювання він мало не потрапляє під суд за те, що послав дітям двадцять карбованців з шкільних грошей, бо „не видали в пору жалування“. В дідові, що живе в курені, сам собі їсти варить, пере сорочки, що своїм видом нагадує діда - пасічника, важко пізнати вчителя.

Життєві факти, які використав С. Васильченко для свого оповідання, безперечно, разючі; вони говорять сами за себе, вони говорять проти того суспільного ладу, що породжував подібні явища. Але сам автор їх не спрямовував проти гнобительської системи царського ладу. Система образів оповідання „Над Россю“ побудована в плані дилеми, яка постала перед молодим учителем:

„Яким же шляхом я маю йти? Чи мені піти слідом за Воблим і починати зразу будувати собі тепленьке місце в житті; чи, кинувшись назустріч молодим пориванням, піти тернистим шляхом, по якому йшов Райко ...“

Постава питання цілком законна; самий матеріал, поданий автором, давав підстави для ширших узагальнень. Проте, класова обмеженість письменника не дала йому змоги ширше спрямувати подані факти. Образові старого вчителя Райка протиставлено образ учителя Воблого, що зумів збити собі копійчку, наскладав „грошву“. С. Васильченко розкривав образ Воблого, як тип бездейного вузького егоїста, практика, підлизи. З багатьох художніх особливостей у розкритті цього



образу ми бачимо не дуже великі симпатії автора до „хитрого діда“. Але певне критичне ставлення до Воблого не переростає у ворожість. Образ Воблого подається майже в таких самих ліричних, теплих тонах, як і образ Райка. Критика учителя - куркулика йде по лінії етично - моральній. У ньому підкреслюється одна головна риса: хитрість, спрямована до збагачення. Художні засоби, якими подає автор цей образ, часто не виявляють нам негативного ставлення С. Васильченка до Воблого.

В цьому оповіданні, як і в ряді інших творів, у ставленні С. Васильченка до нелюбих йому персонажів знову таки виявився властивий йому дрібнобуржуазний „загальнолюдський“ гуманізм. Там, де треба було гостріше підкреслити риси кар'єриста, грошолоба, що пристосовався до гнобительської системи, автор не знаходив у собі сили для реалістичного показу образів негативних персонажів.

Цей таки всепримиряючий гуманізм не давав змоги С. Васильченкові бичувати ті явища старого життя, які не раз його самого хвилювали. Повернімось ще раз до образу Райка. Важко спокійно читати розповідь старого вчителя, читач схвилюваний і останньою, надзвичайно теплою і ліричною реплікою старого народного вчителя:

„Семінаристи співають, школярі мої... Бачте — отож воно жити хоче, долю до себе закликає... Пошли їм доле, чого вони благають у тебе, пошли їм радощів у житті, світлу молодість красну, старість спокійну!“

Багато дечого читача не задовольнить у цій репліці. Не задовольнить насамперед пасивізм, примирення з життям, скептицизм старого Райка („підуть на село, в ярмо те впряжуться — ой - ой - ой: де то все тебе підіветься?“). У своїй автобіографії письменник писав: „Хотілося закричати так, щоб почули всі народні вчителі“. Але крик не виходив. С. Васильченко не спромігся, виявивши важливі істотні сторони життя,



радикально й рішуче впливати на його зміну. Перед собою і перед своїм читачем Васильченко намітив три дороги: 1) тепленьке місце в житті (Воблій); 2) „тернистий шлях“ (Райко); 3) „лишити... обшарпану вчительську долю іншим“. Письменник, тоді молодий учитель, давав широку змогу вибирати. Сам він ніби залишається на роздоріжжі, заховавшись за пейзажною кінцівкою:

„Було вже пізно. Над водою вставав туман і повівало холодком. За скелями починало ясніти. Світало вже. Човен, як тінь, плинув до берега“.

Тим часом, крім трьох вказаних доріг, була ще й четверта. Вона дещо подібна до другої, бо в умовах царської Росії була надзвичайно тернистою, це — дорога рішучого протесту, дорога боротьби за повалення ляду, що закривав доступ до освіти мільйонам трудящих мас, що ставив їх у нелюдські умови існування. Але С. Васильченко такого шляху не вибрав.

Образи учителів в інших оповіданнях показують нам тип молодого, неоговтаного ще сільського вчителя, якому треба починати верстати „тернистий шлях“. Ось Яків Малинка („З самого початку“) — веселий, бадьорий, працьовитий юнак. Він зразу береться за культурну роботу серед селян. Але не для народницької ідилії вивів С. Васильченко образ Малинки. Письменник розгортає конфлікт між учителем і місцевою поміщицею, попечителькою школи. Своім виглядом селяка Малинка не догодив старій пані і за це був негайно ж переведений в іншу, гіршу школу. Подібний конфлікт маємо в оповіданні „Вова“. Молодого вчителя Антона Вову протиставлено усьому місцевому панству: директорові заводу, лікареві, панам і паніям. Ріжниця та, що Малинка не хотів іти з візитом до поміщиці, а Антін Вова сам тягнеться до гурту „інтелігентних“ людей. Прочитавши це оповідання, читач знову відчує незадоволення: чому саме таким способом має реагувати молодий учитель на зневагу до нього панів? Чому саме



шукає він заспокоєння в горілці, в п'яній компанії урядника, сільського адвоката? Проте, засуджуючи такий спосіб, іншого виходу С. Васильченко не бачив і — при своїх ідейно-художніх даних — показати не міг. Письменника не вабили вже старі народницькі ідеали вчителя в душі грінченківського „каганцювання“, але разом з тим він не спромігся побачити нові, революційні перспективи.

Значну художню цінність мають оповідання С. Васильченка з дитячого життя. Як педагог з покликання, письменник прекрасно знав дитячу психологію, вмів її відтворити в художніх образах. Улюблені персонажі — жваві, веселі, розумні хлоп'ята: життєрадісний Семен, що не хоче молитися і прикурює від лампадки батьків недокурок („Басурмен“), суворий і поважний Василько, що любив „старувати“, тобто робити зауваження, навчати („Свекор“), сміливий, „бідовий“ Роман („Роман“) і цілий ряд подібних хлоп'ят та дівчат в оповіданні „Циганка“.

Соціальних характеристик персонажів в оповіданнях про дітей ми, як правило, не знайдемо. В цей бік письменник не звертав своєї уваги. Сюжети цих оповідань мало пов'язані з конкретною соціальною дійсністю. Життя багатьох дітей радісне, безтурботне, і тільки дрібні прикrostі інколи затьмарюють їхнє щасливе життя („Басурмен“, „Свекор“). Деякі діти вже стикаються з першими серйозними ударами життя; ось, наприклад, Роман, що кидає школу, хоч у перспективі в нього наймитська доля. Сюжетна ситуація вибрана не типова. Пригадаймо оповідання А. Тесленка „Школяр“. Бідняцький син Миколка не має змоги вчитися в школі, його забирають із школи, щоб віддати в найми до куркуля. У Васильченка навпаки: Роман не хоче вчитися, а батько його примушує („іссинив Романові попругою все тіло“). Правда, в оповіданні „Роман“ відтворено іншого роду конфлікт: школа навчає нерідною мовою, вчителька не має педагогічного підходу до дітей. Проте, значення оповідання не в цьому. Читачеві важко погодитись з автором, ніби такий здібний хлопчина, як Роман, не міг опанувати вимови одного слова.



Художня цінність твору полягає у відтворенні яскравого образу пустотливого, жвавого хлопчика :

„Поважної ходи Роман не знає: поклич його, він підбіжить з підскоком, пошли куди — подасться так, що тільки пісок закурить. Коли сідає відпочити, то вже певне як не на паркані, то на гілляці, а на одному місці стояти довго може тільки догори ногами“.

З властивим йому гумором С. Васильченко не раз викликає сміх читача висловлюваннями та вчинками Романа :

„— Тітко, чи як вас!..— гукає він до вчительки,— ось гляньте сюди: Гарасим якого кілля понаписував: чи не думає він лісу городити?“

Не менший сміх викликає в нас і Семен (опов. „Басурмен“), який під час молитви гукає: „Мамо! собака до сала в комору лізе“,— і загалом уся сцена з молитвою, коли мати, проказуючи молитву, згадує чортів, а Семен навертає її до молитви: „Мамо, „якожеїми“... мамо!“

Але не в усіх творах С. Васильченко викликає тільки сміх читача. Відмінне своєю зворушливістю оповідання „Волошки“. Тут письменник захопив значно складніший життєвий матеріал: дівчинка - школярка Устина вперше стикається з життєвим брудом, розбиваються її дитячі мрії. Маленька Устина змушена протистати своїй родині; матері і старшій сестрі — повії. З погляду художньої композиції оповідання „Волошки“ належить до наймайстерніших творів С. Васильченка. Композиційна роль волошок, щільна пов'язаність їх з ідейним змістом — з думками й переживаннями головного персонажу Усті,— особливості художньої форми цього твору.

Складний психологічний матеріал, зв'язаний з проблемами дружби й любові серед дітей середнього віку, подано в оповіданні „Циганка“. Цінною рисою цього твору є спроба показати ширші ідейні прагнення чотирнадцятирічних дітей до-



революційної школи. Один з головних персонажів твору, Грицько, каже:

„Галя — то так собі ... не важне ... а головне у мене зовсім не те ... Мені, знаєш, перш усього хочеться вчитись та й учитись, знати все, а тоді щонебудь зробити таке, щоб усі здивувалися, щоб ... ех ... не вмію вимовити тільки! — прибавив він, зітхнувши ...“

І Грицько згадує про якогось студента.

„Як його брали в тюрму за те, що він правди все шукав“. „Все за бідних людей стає, а сам — пан! Каже — заховали правду, та й держать під замками!

— Яка ж то правда? — тихо-тихо спитав Яків ...“

Далі в автора стоїть ряд крапок. Один із критиків (проф. Б. Якубський) пояснив крапки тим, що оповідання написане 1911 року, коли письменник і не міг, мовляв, відповісти, яка ж це була правда. Цілком зрозуміло, що не в цьому тут річ. Тут треба зважити загальні ідейно-художні позиції С. Васильченка. Розкрити читачеві правду — це значило для письменника перейти на шлях відтворення глибоких соціальних, класових конфліктів і суперечностей, що назрівали в роки перед імперіалістичною війною і вибухли полум'ям соціалістичної революції в жовтні 1917 року.

Саме в ці роки Васильченко все більше віддаляється від реальної дійсності в світ фантастики, казковості. Риси реалізму поступаються перед імпресіонізмом, який кульмінаційного пункту досягає в новелах про війну („Чорні маки“, „Отруйна квітка“, „Під святій гомін“).

С. Васильченко брав участь в імперіалістичній війні, пробувши три роки на передових позиціях. Війни, її справжнього характеру письменник не зрозумів, що й відбилося на його творах. Найяскравішим зразком є згадані вже „Чорні маки“, з буржуазно-пацифістським ідейним спрямуванням і символічно-імпресіоністичною художньою формою.

Серед творів письменника ми зустрічаємо кілька оповідань



з тюремного життя. Звідки постала така тематика? В своїй автобіографії С. Васильченко розповідає, як під час учителювання в с. Щербинівці (Донбас) його разом з двома іншими вчителями арештовано й посаджено в тюрму:

„Обвинувачення — розбійний напад (експропріація), Я не хотів би, — пише письменник, — щоб хтонебудь подумав, ніби я, користуючись цим випадком, намагаюсь незаконно збільшити свій революційний стаж, — і тому кажу просто, що арештовано нас цілком неповинних але мушу сказати, що наше вчительське „звання“ найбільше, мабуть, прислужилося до того, що нам, які ясно доводили непричетність до справи, тільки через півтора роки удалося вирватись із тих сітей, які нам накиннули слідчий і крамар-обвинувачель... Засліплений злістю глитаї затався, що це „робота“ цих „босяків“ („та хіба ж вони з благородних“), і брехав очевидячки. Але слідчий радий був такому „улову“, він учив глитаїв, як треба казати, і не хотів навіть слухати наших дізнань“.

Звідси постали такі оповідання, як „Спасеник“, „Осіній ескіз“, „Петруня“ та інші. І в цих творах С. Васильченко лишився вірним своєму гуманізму, своєму творчому методу. Знищення царських тюремників з в'язнів він показує на матеріалі церковної відправи, створюючи ліричний настрій уривками з релігійних „песнопень“, що відповідають „покаянному“ настроєві в'язня Калоші („Спасеник“). А ось надзвичайно теплий, ліричний образ Мотрі, спочатку звичайної селянської дівчини, а потім революціонерки. Образ наскрізь нереальний. Читач бачить Мотрю тільки в спогадах. Та навіть у спогадах вона виступає не безпосередньо, а крізь розповідь авторового товариша або з листівки, надісланої з пересильної тюрми („Осіній ескіз“). Так само романтичний образ Петруні — нова, оригінальна розробка Шевченкового сюжету про нещасливе кохання („Петруня“).



З перебуванням С. Васильченка в царській тюрмі зв'язане походження осетинських казок, вміщених також у цій збірці. У автобіографії письменник згадував:

„Із тюремних спогадів найсвітліша згадка осталася в мене про осетина Олексія Хостнаєва, що впросився в нашу камеру, яка складалася з інтелігенції. Він щовечора розповідав нам свої прекрасні казки, як на ночлігах, і багато закрашував наше сумне арештантське життя“.

Так постали казки „Чорний орел“, „Чарівна коза“, „Левень“, „Княженко“ та „Мені моє“. Слід згадати про прекрасну обізнаність Васильченка з українським фольклором. Створюючи оригінальні художні образи, письменник немало черпав з багатючих скарбів народної творчості, особливо пісенної і казкової.

Дуже часто в оповіданнях С. Васильченка пісня відіграє сюжетну, композиційну функцію, не кажучи вже про використання пісенних образів для епітетів, порівнянь тощо.

Говорячи про Васильченка, не можна обминути ставлення його до національного питання. Цілком законний протест його проти гнобительської національної політики царизму виходить проте з буржуазно-націоналістичних позицій. Не кажучи про такі шовіністичні речі, як, приміром, „Московський гедзь“, в ряді творів Васильченка знайдено елементи теорії безбуржуазності української нації, тенденцію протиставляти українську мову, як мову пригноблених, російській, як властивій тільки пануючим класам (панам, буржуазії). Більш того, він накидає дітям так звану „національну свідомість“ („З дитячих вражінь“). Навіть в оповіданні „Роман“, яке має певне пізнавальне значення, як критика русифікаторської політики в царській школі, вихідна позиція автора — націоналістична. Коли в інших оповіданнях позитивні персонажі учителів — українці, то в „Романі“ учителька, яка погано поводить



з учнями, але їх, розмовляє виключно російською мовою. Знову маємо протиставлення двох мов у націоналістичному плані.

Під якими літературними впливами сформувався С. Васильченко, як художник слова? Сам письменник у своїй автобіографії відзначив головні впливи: української народної пісні, Шевченка, Гоголя, Толстого. Це в основному правильно. Зазначав С. Васильченко також впливи західно-європейських „модерністів“, на жаль, не розкриваючи їх точніш. Впливи на свою творчість українських прозаїків: Квітки, Марка Вовчка, Коцюбинського, письменник заперечував, хоча вплив і Коцюбинського, і Стефаника (згаданого в автобіографії) частково позначився на деяких його творах.

Васильченко прийшов у радянську епоху цілком сформованим письменником. Твори, друковані після Жовтневої соціалістичної революції: „Петруня“ (1922), „Талант“ (1924), „Мороз“ (1926) — мало чим відрізняються від усієї його дореволюційної творчості.

Кілька творів, в яких відбивається вже наша епоха („Приблуда“, „Олив'яний перстень“, „Авіаційний гурток“), дають неповне і неправильне уявлення про процеси, які відбувалися в нашій дійсності.

Степан Васильченко помер на п'ятнадцятому році Жовтневої соціалістичної революції, не ставши проте за нашої епохи на новий, вищий ступінь у своїй творчості.

Васильченко не зрозумів всесвітньо-історичного значення соціалістичної революції, а тому і не зміг відобразити її в своїй творчості. Розробляючи стару тематику, письменник не зміг надати їй іншого ідейного спрямування. Буржуазно-націоналістична формалістична критика (Дорошкевич, Шамрай та інші), ясна річ, не тільки не допомагала творчому зростанню письменника, а навпаки — гальмувала його розвиток. Разом з тим слід відзначити, що буржуазно-націоналістична література залюбки використовувала слабші сторони Васильченкової творчості в своїх класових цілях і інтересах.



# **ОПОВІДАННЯ**

elib.nplu.org







## РОМАН

Романові вже минуло сім років, хоч і дрібний він на зріст. На голові у нього кучерявиться коротке русяве волосся; руки малі, цупкі, очі сірі, жваві.

Поважною ходи Роман не знає: поклич його—він підбіжить з підскоком, пошли куди—подасться так, що тільки пісок закурить. Коли сідає відпочити, то вже певне як не на паркані, то на гілляці, а на одному місці стояти довго може тільки догори ногами.

Роман хлопець сміливий, „бідовий“. Хоч не обходиться без того, щоб коли не попало йому від багька або матері, та все ж у світі жити йому весело. Та як же й не весело, коли є поблизу панський сад—темний, великий, як гай! А там скільки тих доріжок усяких, стежок, лавочок! скільки дерева, квіток, кущів! А пташок, гнізд!.. Хіба ж це не рай! Коли ж виспіє садовина, то Роман і не вилазить звідтіля від ранку до ночі. Хоч кожного дня тоді й виходить ловити Романа з довгою лозиною стара панна-злючка, проте йому нема чого її боятися; він знає, що між густим гіллям, наверху дерева, не достане його ні сама панна, ані її лозина.



Хай собі вона під деревом лютує та штурхає лозиною між віти,— Роман собі поволі гризе грушу й качаном влучає панну. Коли ж надокучить йому така робота, він несподівано з вереском скакає з найвищої гілляки на перелякану панну, прямо їй на плечі, разів скільки перекрутиться, далі схопиться і так полетить, що тільки трава зашумить під ногами.

Приїлася садовина, заманулося сахару чи булки—то є на світі ще крамарка Мелашка. Добре зорить за ним стара Мелашка, і, перш ніж піти куди з дому, вона загляне і на піч, і під ліжко, і в шафу, і як тільки добре звіриться, що там не притаївся Роман, тоді замикає хату. А Роман все ж таки улучить час, як вона заворониться коли, і зразу вскочить у хату; а там можна потягти за маятник від годинника, відкрити кранта у самоварі, булки шматок одпаювати. Застукає Мелашка, то хіба трудно Романові втекти від неї?

Ну, а як уже трапиться таке, коли вона впіймає його, то тільки й того, що вуха намне — шапки не здійме: коли йде на таке діло, Роман ховає шапку.

Часом буває не можна полізти в хату; тоді Роман придумує щонебудь, щоб таки добути чого йому треба; можна, примірно, саму Мелашку заперти в хаті, забивши надвірні двері черепком або камінцем, і мотузком зав'язать теж добре; потім у вікно вимагати викупу: бубликів або сахару — чого там забажається.

Скрутно тільки доводиться зимою Романові. Більше всього йому шкодить, що чобіт немає у нього. Правда, часом можна буває потягти з комина дідові рукавиці, взути їх на ноги й піти поковзатись на льоду, коли ж після того приходилося Романові мати діло з дідовою попругою, а що таке дідова попруга — всякий, мабуть, знає.

Зате як прийде весна — Роман візьме своє.



Роман зіп'явся на відчинене вікно й заглядає в клас, де вчителька вчить дітей. Він хоче знати, що там діється в класі. Бережеться тільки того, щоб не підійшла близько вчителька. Хоч вона й закликає Романа в клас, хоч і каже, що там лихого не буде йому, але Роман не має себе за дурня: він добре собі знає, що надворі він вільний бурлака, а піде в клас, то вчителька може там ще нам'яти йому й вуха та набити спину. Хто її знає, що вона думає. І коли вчителька підходила до Романа ближче й манила рукою до себе — він зразу зіскакував з вікна, одбігав геть-геть і, усміхаючись, казав:

— Ха! Які ловкі!..

Перші рази, як тільки Роман вилізе, було, на вікно, школярі в класі підіймуть регіт, а потім звикли і вже мало й дивилися на нього. Привик і Роман до свого місця на вікні. Часом бувало воно зачинене, тоді Роман тихенько спіднизу нігтями відчиняв його і непомітно вибирався на своє місце.

Роман пильно прислухається, про що йде мова у класі, і вже сам знає скільки літер...

Буває, що школяр у класі помилиться й не так називає літеру; тоді Роман голосно взиває його дурнем і навчає, як треба казати.

Проте Роман ніколи не забував, що він не школяр, а вільний козак, і тільки стерігся, щоб не підкралася часом учителька та не впіймала його. Коли б Роман був у школярах, тоді інша справа.

---

Роман уже школяр. Діждавшись осені, він сказав батькові, що піде до школи вчитись, сам пішов до вчительки й записався в школярі.

В школу увійшов він як своя людина: з учителькою поведився по-домашньому, просто, а в класі на лекціях сидів, як у своїй хаті.



Ось він пише тепер палички та кружечки; сидіти йому на ослоні незручно, і він пише, стоячи на одній нозі. Цупкі пальці міцно держать перо, сам він щиро пильнує роботи. Носом сопе так, що чути на другому кінці класу. Сорочка йому висунулась, і штаненята тільки що держаться. Пише Роман з великою охотою; іноді на хвилину одірветься від роботи, скоренько огляне очима клас, штовхне свого сусіду, що розклався з ліктями, підтягне штани, шморгне носом і знову до роботи.

Одхилив голову набік, глянув на своє писання й записався. Через плече зазирнув до свого сусіди і зареготався на весь клас.

— Тітко, чи як вас!.. — гукає він до вчительки, — ось гляньте сюди: Гарасим якого кілля понаписував: чи не думає він лісу городити?

Школярі підняли регіт. Вчителька морщиться.

Підійшла до нього і наказала сидіти тихо, не роздивлятися на всі боки та глядіти свого діла.

„Що я там такого сказав, — думає Роман, — що немов сердиться оця... баришня?“

Надокучило йому писати палички та кружечки; він перекинув сторінку і став малювати собі коня. Кінь вийшов поганий, зате хвіст і грива такі, як і хотілося Романові. Він надув щоки і став пихкати, пригадуючи собі, як кінь басує. Потім мерщій кинув перо. Схопився з свого місця й побіг з класу.

— Ты куда это? — припинила його вчителька.

Роман сказав. Усі школярі зареготались.

---

Роман стоїть навколішки біля порогу й сміється.

— Ну, а як же я буду тут писати? — питає він вчительку.

— Ты теперь писать не будешь, — каже йому вчителька.



Роман трохи постояв, вийняв з кишені ножика й став стругати якусь паличку.

Вчителька вгляділа й одібрала в нього ножика і паличку.

„Кумедія, та й годі“,—думає Роман.

Здвигнув плечима і задумався. Нудьга взяла його. Він став заглядати через голови школярів у вікно.

— Петре!— крикнув він зразу,— он уже поїхали ваші батько з торгу і телицю повели!

В класі стали знов сміятись. Вчителька розсердилась, аж почервоніла.

— Если не будешь ты хорошо вести себя в классе,— промовила вона суворо,— то я тебя совсем выгоню из школы. Болван.

Романові робиться ніяково; він моргає очима і дивиться на школярів. Усі сидять тихо, навіть боязно...

„Е, тут щось не так“,— думає собі Роман.

---

Роман, ідучи до школи, ковзався на льоду й увалився. В класі він скинув мокрі штанці і повісив на гарячій грубі сушитись. Сам остався в одній довгій сорочці.

У клас увійшла вчителька. Вона, може б, і не помітила, що Роман сидів у самій сорочці, та старші школярі підняли регіт.

— Чего это вы?— питає вона одного.

Той регочеться й показує пальцем на Романа.

Вчителька глянула й одступила.

— Где ты девал свою одежду?— крикнула вона.

Роман показав рукою на грубку, де висіли мокрі штани, і почав розказувати:

— Я йшов через лід та ненарошне увалився...

— Оденься сейчас же!— перебила вчителька.— Обожди, я расскажу твоему батьке— он тебя выпорет хорошенько, тогда не будешь уваливаться. Разве можно сидеть в



класе раздетым? Это тебе не дома, это тебе школа. На печи у себя будешь сушитись, а не в классе. Ступай к сторожу, обсушись.

Роман вийшов насеред класу, стяг з грубки вогкі штани і, плутаючись у довгій сорочці, аж закурів з класу.

Вчителька не збрехала: якось побачила вона Романового батька біля церкви і сказала йому, що Роман у класі дуже пустує. Розказала й про те, як Роман увалився. Романові дома в перший раз прийшлося покуштувати березової каші, і він помалу став розуміти, що школа — не своя хата, а вчителька — не тітка.

Невесело щось стало Романові в школі...



Роман складає слова за вчителькою. Вчителька сердита, червона, стукає паличкою по ослону перед самим носом у Романа і пискливо кричить:

— Ну, говори за мной — пе-ре-пе-ля-та.

— Пе-ре-пе-ля-та, — тягне за нею Роман по складах.

— Ну, скажи сразу, что вышло?

Роман чмихнув носом і тихим голосом промовив:

— Перепелинята.

— Не перепелынята, дубина ты, а перепелята, слышишь — перепелята! — викрикує над самим вухом учителька. — Ну, говори еще раз.

Роман сам чує, що він не так, як учителька, вимовляє те слово, та, на велике його диво, помічає, що язик йому немов отетерів і не слухається його. Немов який дідько сіпає за нього.

— Пе-ре-пе... — націляється помалу Роман казати, потім заплющує очі і разом випалює: — ...линята.

Вчителька важко дихає, хлопці регочуться.

Довго билася вона на цьому слові з Романом, поки вкрай вимучила себе й хлопця. Роман по складах про-



казував вірно — зразу ж усе слово казав так, як привик він давно його казати вдома. Вчителька махнула рукою на Романа і відійшла. Роман сів змучений і засоромлений.

Між школярами скоро рознеслась новина: Роман не вчитає. Роман сам дивується, що він, будши таким бідовим хлопцем, не вчитає букваря. Школярі на пере-мінах не давали Романові спокою.

— Романе, — в'язли вони до нього, — ану, скажи: мясо... Романе, що то означа: кафтан?.. Романе, що робить учитель у класі з дітьми?..

Роман засоромлюється й мовчить: слово „мясо“ він вимовляє — „мнясо“, „кафтан прожог“ по його вийшло: собака десь дірку прогризла, а слова: „учитель в класе беседуєт с детьми“ — він пояснив так: учитель в класі збісився з дітьми.

І почалося щось чудне діятися з Романом: дома й на вулиці — Роман, як Роман, а в класі Романа всі за дурня мають. Догадується він, що є тут якась кривда, а яка саме — не зрозуміє, тільки на вчительку серце має.

Потім усе це обридло йому докраю. Він став лінуватися, пропускати лекції, і одного разу прямо сказав дома, що він більше не хоче ходити до школи. Його набили й вигнали. Роман все ж таки в школу не пішов. До обіду він протинявся десь по бур'янах, а як стали школярі йти з учення по домівках, пішов і він додому. Скільки разів йому так удавалося одурити домашніх, потім діло розкрилося. Батько ізсинив Романові попругою все тіло. Не допомоглося — Роман уперто сказав: нехай його хоч уб'ють, а в школу він не піде.

— Чи знаєш щоб, старий! — звернулася якомсь до Романового батька мати: — чи йому хліб їсти з тої грамоти?.. Хай краще йде до хазяїна та привчається до діла.

Роман повеселішав.



Одного ранку, після довгої одлучки, Роман прийшов до класу. Коли увійшла вчителька, Роман не сидів на лавці, а нероздягнений стояв біля порога з книжкою під пахвою. Він мав уже себе зовсім одрізаним од школи і дивився на ослони, на казенні стіни, як на щось далеке йому, чуже. Прочитали молитву: тоді Роман підійшов до вчительки і віддав їй шкільну книжку.

— Я не буду ходити до школи!— сказав він.

Вчителька почала розпитувати, що він буде робити вдома.

— До хазяїна піду,— промовив Роман і пішов до дверей.

Вчителька ще хотіла щось сказати. Роман її не слухав і був уже за дверима.

В коридорі він спинився й подумав. Потім вернувся, прочинив у клас двері, просунув туди голову, не здіймаючи шапки, і тоненьким голосом, передражнюючи вчительку, пропищав:

— Какой ті балван!.. ні скажіш — пі-рі-пі-лі-ня-та... Га, щоб вони були видохли тобі!— додав він баском, як чабан. Потім, під регіт усіх школярів, стукнув дверима і, скільки духу, подався від школи.



## МУЖИЦЬКА АРИФМЕТИКА

— Чи немає у вас, Василю Йвановичу, якої газети або книжки?— питав хурщик Антін монопольщика, зав'язуючи в хустинку гроші за хуру.

Василь Іванович, панок середнього віку, червоненький, з круглим животом, потягнув цигарки й пустив хмару диму.

— А навіщо тобі книжка?— спитав він, насупивши ріденькі брови.

— Побавився б трохи святом, а то забув, коли й книжка була в хаті,— одмовляє Антін,— мабуть, і азбуки запам'ятав уже.

— То тобі велика шкода од того?.. Як сказати правду, то пусте оте діло—книжки читати!— став казати Василь Іванович:— та зовсім воно й не личить тобі.

— Звісне діло, хіба треба, щоб нам були книжки в голові,—згоджується Антін,—часом за роботою нема коли вгору глянути, не то в книжку!..

— То чи не знайшлося б, кажу, чогонебудь для мене,— знов казав Антін, трохи переждавши,— почитав би трохи по обіді, щоб не скучати.



— Хіба от що, — подумавши, сказав монопольщик, — я внесу тобі псалтиря. Для свята більше підходящої книжки й не знайти.

— Псалтир є в мене, Василію Йвановичу, — мовив Антін. — Чи немає якоїнебудь іншої?.. Може, є така, що пише про волю та про землю?

Василь Іванович скопив набік заскалене око й закусив губу.

— Таких книжок, як ти кажеш, у мене, братику, не водиться. За такі книжки — знаєш, куди тепер ховають? — Василь Іванович суворо глянув на Антона. — Стережись, Антоне, тих книжок, як огню — по-приятельському раджу тобі. А коли вже тобі припала така охота читати, то підожди — я тобі дам іншу книжку.

Василь Іванович пішов у другу кімнату, відчинив шафу й став ритися в купі якихось паперів та книжок. Витягнувши зісподу старенький, в обшарпаних палітурках задачник Євтушевського, він обмахнув на ньому порох і виніс Антонові.

— Оце тобі, Антоне, книжка, — казав Василь Іванович, віддаючи йому задачника. — Не пуста яканебудь — пользовита книжка! Тут усяка тобі задача — немов загадка: поморочиш голову, поки ладу добереш.

— Спасибі, Василію Йвановичу, — сказав Антін. Потім узяв, не роздивляючись, під руку книжку, попрощався і пішов із хаги. Василь Іванович стояв біля дверей і довго дивився йому вслід. Потім тихенько захихикав.

Веселий і радий, осміхаючись у руденьку борідку, пішов він до другої кімнати обідати.

Одпочивши по обіді, монопольщик узяв палицю й пішов на проходку. Іде Василь Іванович селом, палицею підпирається. Біля дворів і хат сидять гуртками чоловіки та жінки, гомонять собі. На моріжку пустують діти; співають десь дівчата.. В селі немає більше „панів“, крім Василя Івановича, і він почуває себе тут маленьким



князьком. Люди низенько вклоняються йому, і він привітно киває їм головою. Йому так приємно бачити почитивність до своєї особи.

Ось іде селянин Литовка, — який здоровенний мужичура, а як покірно вклоняється, мов той дуб у час негоди.

Догадується Василь Іванович, чого так хилиться перед ним Литовка: підходить строк векселю, а грошей, мабуть, тонко...

„Нічого, підождемо, — думає він, — аби проценти в свій час виплачував“.

Іде далі Василь Іванович, мугиче собі під ніс щось божественне, хазяйським оком по селу роздивляється — чи немає де непорядку.

Нагримав на дітей, щоб не пустували, зачепив молодицю, що вийшла до колодязя по воду.

Дійшов до Антонового двору. Бачить — у вишнику, коло хати, сидять люди, говорять, сміються. Між ними — Антін з книжкою.

„Ага, книжечку мою читають! — подумав Василь Іванович. — Ну, нехай собі читають“.

Спинившись проти вишнику, він спитав:

— Ну, що? як книжечка — понаравилась?

— А нічого собі! — одмовляє Антін. — Веселенька книжка.

— Ну, читайте, читайте собі! — промовляє Василь Іванович і йде далі.

„Веселенька книжечка!.. — сміється він сам собі. — Їм що не ляпать язиком, аби ляпать. Та ще й іржуть собі! І що там вони знайшли такого смішного?“

Потім його стало тягти послухать. Звернувши з дороги, непомітно підійшов він до тину і став крадькома прислухатися.

Слухає — Антін читає по складах:

„Крестьянин обязался перевезти из города 50 ламп с тем условием, чтобы за каждую доставленную в целости



лампу платили ему по 5 коп., за каждую разбитую высчитывали с него по 1 р. 20 коп. При перевозке 3 лампы разбились. Сколько заработал крестьянин за доставку ламп?”

Антін, дочитавши задачу до краю, підняв червоне від натуги лице і веселими очима оглянув слухачів.

— Питає: скільки то він заробив? — сміючись, своїми словами переказує Антін.

— Мабуть, багато заробив! — сказав бородатий дід у білих штанях; далі вийняв з рота люльку і зареготав.

— Не скажу вже, скільки він там заробив, тільки знаю, що як стане так заробляти, то скоро й останньої коняки збудеться, — додав руденький і жвавий Охрім. — Хай йому біс з такими заробітками!

— Це чи не буде так саме, — став розказувати дід у білих штанях, — як назаробляв Захарків парубок у якономії. Пробув тиждень біля молотилки в пана, приходить у суботу ввечері додому. „Ну, каже батько, давай же оце, сину, гроші: завтра поїду в місто—там дещо купити треба“. А він став, та й каже: „Оце хоч бийте, хоч лайте, а грошей не приніс ні шага!“ А батько: „Де ж ти, сучий сину, дів? Загубив, чи, може, вкрали?“ „Не так було б мені, каже, шкода, коли б я загубив або вкрали, а то зовсім і в руках не держав!..“ Потім і розказує, що там уломилось було щось коло віялки, а вину на нього склали. Прикажчик вилаяв його на всі боки і при рощоті не дав ні копійки, та ще й наказав, щоб приходив одробляти той збиток іще на тиждень. А батько слухав-слухав, далі й каже: „Отак, сину, завжди заробляй, то скоро хазяїном станеш“... То чи не стільки, кажу, заробив і той на лампах, як цей за віялку, — закінчив дід. Усі засміялись.

— Лампа — річ тендітна, — казали другі, — торохнеш возом — наробиш скла. І понесла його лиха година під таку хуру!



— Підеш і під таку хуру, — сказав похмурий чоловік, — коли в хаті, може, й шматка хліба немає.

Обміркувавши справу з лампами з усіх боків, люди примовкли, і Антін, узявши книжку, став читати далі.

„Он яке діло!“ — подумав Василь Іванович і став прислухатися пильніше.

„У помещика было, — читав далі Антін, — в одном куске 857 десятин земли, в другом на 130 десятин больше, чем в первом, а в третьем на 150 десятин больше, чем во втором. Сколько десятин земли было у помещика?“

Прочитавши задачу, Антін став пояснити її по - своєму :

— В одному куску, каже, було аж 857 десятин, а в другому ще більше на 130, а в третьому й того більше!.. А потім іще й питає, — тут Антін звів палець догори й прищури́в око, — скільки ж то тієї землі було в пана?

— А, мабуть, чи не більше було, ніж у всеї нашої громади! — каже, осміхаючись, один з гурту. — Коли б оце на всіх хоч один отой кусочок, то було б і нам, і дітям нашим.

— Ото кусочки! — моргнувши оком, сказав Охрім, — це не те, що в тебе або в мене: з такими кусочками можна хазяйнувати! А коли б йому в одну руку — опруг, та в другу — півопруга, а в третю — й зовсім нічого, — отоді б нехай він похазяйнував! Поневолі пішов би лампи возити!

— А добре було б знати, скільки то прийшлося б на двір, коли б усю оту землю та поділити поміж нашими громадянами? — проказав похмурий чоловік.

Далі Василь Іванович уже не міг терпіти. Вийшовши зза тину, він почав докоряти людей :

— І навіщо б ото я базікав отаке язиком?.. Тож книжка написана зовсім не для того; по їй треба вчитися арифметики, а ви казна що витіваєте. Коли так читати, то краще зовсім не читати!



— Та ми, Василію Івановичу, читаємо так собі, з нудьги, -- виправдувались люди, — аби чим час загаяти.

— То не краще було б з нудьги взяти, та й полічити, скільки вийде в кожній задачі, -- наставляв Василь Іванович, — то ж на те вона і є — арифметика.

Передні чоловіки сиділи і вдавали, що ніби увічливо слухають Василя Івановича. А позаду Охрім накипував бровою своїм сусідам і стиха гомонів:

— Це, виходить, така арифметика панові звозять хліб з поля, а мужикові нема з чого возити, то мороч голову — скільки то всеї землі в пана!

Скільки душ пирснуло зо сміху, але здержались, щоб не зареготати голосно.

--- Бачте, --- казав далі Василь Іванович, почувши сміх, -- смієтесь, а й сами не знаєте, з чого. А я знаю, що ні один з вас не доведе до ладу задачу!

— Де вже нам! — казали передні, -- ми люди малограмотні: куди нам полічити отаку силу!

А Охрім казав далі своїм сусідам:

— Це, скажемо, так. У тебе, Микито, скільки землі? — два опруги? Ну, і в мене щось коло того. От зійшлися ми та й балакаємо: а давай будемо лічити панову землю, коли своєї кат-ма. Ти скажеш: стільки в пана землі! А я скажу: ні, стільки! Ти скажеш: брешеш, бо стільки! А я скажу: ні, ти брешеш! Потім ти мене — цап за чуба, а я тебе по уху—і пішла арифметика!.. А ось Грицько йде та й питається: за віщо то люди б'ються чи не за батьківщину часом?

Усі реготалися, вже не здержуючись. Василь Іванович став сердитись.

— Варнякаєте ви таке, що воно зовсім не до діла. Я ж вам кажу, — намагався він пояснити, — що в задачникові тільки так пишеться про когонебудь, аби було над чим рахувати.

— То оте ж саме й ми кажемо, — перебив його



Охрім. Коли вдома чорт - має чого рахувати, то давай ...

— Тьфу! — плюнув з серця Василь Іванович. — Давай сюди книжку! — крикнув він до Антона і трохи не силою вирвав її у нього з рук.

— Вам книжки читать?.. вам хвости волам крутити! Ото ваша книжка! — Василь Іванович повернувся і пішов од гурту. Всі реготалися.

— Знаєте, Василю Івановичу! — крикнув Охрім услід монопольщикові: — коли б довелось нам ділити ваші 90 десятинок, то, може б, таки поділили по своїй, по мужицькій, арифметиці.

— Може, чи й поділили б! — підхопив сумний чоловік. Василь Іванович зразу спинився, мов його хто сіпнув за полу, повернувся, хотів щось казати. Потім плюнув і мерщій подався до своєї монополії.

— Бач, як закрутив носом! Видно, не дуже до смаку прийшлась йому мужицька арифметика! — казали, сміючись, люди.

— І звідкіль принесла його нечиста сила! — казали другі. — Тільки де два - три чоловіки зйдуться, то вже й його чортяка, хоч - не - хоч, внесе туди! Не дав начитатись уволю. А шкода: втішна була книжка!



## БАСУРМЕН

Семен стоїть у сінях, заглядає в одчинені хатні двері. Він недавно прибїг знадвору, і в очах йому темно. Хата йому здається за темний льох, вікна—за дірки, в які зазирає ясний день. Вся стіна перед дверима обставлена чорними сумними іконами, перед ними горять три лампадки, привішені в ряд на довгих шнурках. Десь далеко - далеко, як у глибокій норі, горять у печі дрова.

Коло печі порається підтикана мати, червона од огню, з пасмами на чолі кіс, що вибилися спід очіпка.

— Мамо, дайте снідять!..

— А богу молився? Не помолишся, до самого вечора не дам—так собі й знай,—казала мати, сердито тьоригаючи рогачем.— Людські діти в неділю поки з церкви не вийдуть, то й ріски в рот не беруть, а ти, такий лобаню, схопився, лоба не перехрестивши, та до хліба зараз тягнешся? Безстрамнику!..

— У дидька ж Микита більший за мене, а його ще ні разу не молили!—гуде плаксиво Семен.

— Бач, з кого він привод бере? З Микити! Та тож шибеник на те, на те він махамет.



— А дядина казала ж, що ми обидва з Микитою махамети.

Мати побожно скривилася й заплющила очі.

— Що ти вдієш із таким кателиком... Із таким лобурем, таким харцизякою!—Далі скривилася і, зітхнувши, почала всовіщати:

— І що ти собі думаєш, Семене, коли ти порозумнієш? Тож тільки невіра, басурмени богу не хочуть молитися, а ти ж хрещена тварюка. Та тебе ж за цеє в пекло, в огонь негасимий завдають. Он глянь, що будуть робити на тім світі грішникам!—мати показала рукою на стіну.

Семен спід лоба зиркнув у той бік, де висіла на стіні велика картина страшного суду; од неї завжди смерділо Семенові духом чортячого кубла.

Він одступив далі й промовив уперто:

— Хай завдають.

— На сковороді на гарячій будеш сидіти, гарячу смолу будеш пити.

— Дарма...

— Будуть тебе куці залізним гаком за язик тягнути.

Язик у Семена в роті боязко заворушився, покотилась слина, і він сплюнув.

— А я втечу - у...

— Куди? дурню! Скрізь вони тебе знайдуть, скрізь впіймають. Упіймають тебе, басурмена, потягнуть на саме дно в пекло, і вкинуть тебе, неблагословенного, в казан, у киплячий...

Шелевіють, тріскотять перед іконами лампадки; знадвору долітає тягучий дзвін, ніби крізь сон скликаючи людей до служби: бе-ем!.. бе-ем!..

Мати порається коло печі, очі її тьмаряться, туманіють, і вже лагідним, тихим голосом, як побожну казку, розповідає вона про всі пекельні муки, які дожидають на тім світі грішного Семена.



— Мамо, а казан буде такий, як ото москалі кашу варять?—довірливо вже перепитує він матір.

— Буде казан великий, великий та глибокий...

Стоїть Семен, схилившись на причілок, задумався. Довго він щось міркував собі, зважував, далі зітхнув, тихо вийшов на середину хати й промовив:

— Ну, моліть...

—

Тихо в хаті. Чути тільки, як тріскає в печі.

Мати одхилила голову од печі, схилилася на рогач, тихо проказує молитви. Перед іконами стоїть, як солдат на варті, Семен,—одна рука як прив'язана, друга махає як заведена. Плаксивим голосом повторяє він за матір'ю слова молитви, намагаючись тримати такий же, як і в неї, тон і інтонацію.

Раз - по - раз тихе молитовне буркотання переривається сердитими вигуками:

— Стій рівно! Бий поклони! Не верти головою, як коняка!

І далі знову лагідне, побожне:

— І остави нам... долги наша... якоже і ми...

У печі щось зашкварчало, зашипіло, ніби його ошпарено окропом.

Мати охнула й миттю крутнулася до печі:

— Триста ж твоїй матері сяких та таких! Чи ти ж не сказився, чортового коріння горщик!—Торохтить рогачем, хапається якшвидше витягнуть із огню оскандалений горщик, почала гримати на нього та докоряти, як живого.

— Мамо, „якожеїми“... Мамо!..—нудьгуючи, навертає її до молитви Семен.

Мати, заклопотана і сконфужена, доливає горщик водою. бубонить щось до нього, про Семена забула.



— Мамо! — з мукою, з слізьми благає Семен, переступаючи нетерпляче з однієї ноги на другу, як на гарячому камені. — Мамо! Чуєте, чи ні? Мамо!

— Та чого тебе мордує лиха година? Ну, кажи, чого тобі? — витріщилась на нього мати, повернувшись од горщика.

— Чого мордує! Забули вже? „Якожеїми“...

Мати пролупується, побожно крадькома хреститься, зітхає і знову переходить на тихий молитовний тон.

Семен б'є поклони, не торкаючись коліньми долівки, і охоче задержує голову на землі. Коли він обіпреться чолом об землю, крізь власні його ноги, як у вилазку, йому видно все, що діється позаду нього.

Із хати двері одчинені в сіни, а із сіней видно двір і комору в дворі. Ген дядьків Рябко стоїть коло комори, здається великим - великим, як світ. „Чого ж то він зазирає в комору?“ — думає собі Семен. Далі, кинувшись, гукає, як несамовитий:

— Мамо! собака до сала в комору лізе!

— Де? — ще голосніше крикнула перелякана мати.

Семен схоплюється на ноги і трьома пучками, які в нього були складені для хреста, показує на двері:

— А дивіться!

Мати щось кинула, щось ухопила і зникла за дверима, як буря.

Залишившись у хаті сам, Семен зажмурих очі і солодко - солодко потягнувся.

Далі засміявся, підстрибнув і тихенько, навшпиньках почав витанцьовувати.

Тра - та - та ! Тра - та - та !  
Сіла баба на kota !..

А в хаті тихо, тільки піч сама собі порядкує — топиться Семен відразу змовкає. Очі його загораються радісним, розбійницьким блиском.



Зирк, зирк! — ними по хаті.

На вікні великий недокурок, що батько ще звечора забув.

У Семена аж ноги затремтіли; вхопив він його жменю, як метелика, взяв у пучки, роздивляється.

Швидко виліз на лаву, прихилив до ікони близько свою голову — прикурює. Дим застеляє йому очі, шпигає в ніс — він кривиться, ноги тремтять од страху й радощів, і лице аж міниться од щастя. Розпаливши цигарку, він устромив її в зуби, взявся в боки, осміхається сп'янілою посмішкою.

— Семене!

Семен озирнувся — мати...

Мов би крізь сон пам'ятає Семен, як сама собою випурхнула з його зубів цигарка, іскрами опаливши губу, як чиясь холодна рука тіпала його по губах; чув, як щось гупало в спину і далі, мов на крилах, миттю винесло його в сіни.

— Іди мені геть! Іди, безбожнику, іди, невіро, з хати зовсім! — наказує йому мати: — іди собі до басурменів, живи з ними, а додому не вертайся.

І Семен, гірко ридаючи, спотикаючись, біг із сіней у далекі, невідомі світи...

---

Набитий, богові неугодний, вигнанець із рідної хати, — де йому більш підходяще місце у світі, як не за клуню в кропиві?..

Сидить Семен там, зігнувшись, поклав голову на коліна й гуде. Гуде й гуде — вже й спина переболіла і сліз нема, а він гуде.

Жаль йому на маму, думає, чим би і їй жалю завдати.

„Коли вже ви виганяєте мене з дому, то краще мені вмерти“.



„Гу - у!..“ —тягне він ліниво, а думка малює жалісну картину.

Ось він умер, і несуть його до ями з попами, з корогвами, а мама йде за його труною, полою утирається та плаче - плаче:

— А куди ж це ти, мій спночку, виражаєшся?!

А Семен їй докірливо одповідає:

— Не знаєте куди — в пекло!

— А на кого ж ти, мій голубчику, покидаєш?!

„Ага, тепер „голубчику“, —думає собі Семен, —а тоді „басурмен“! Ні, несіть далі — не встану“.

Аж ось і яма вже близько.

Тут Семен засовався на місці й кашлянув.

Щоб, чого доброго, справді, не роздивившись гаразд, не вкинули його в яму, — подумав він боязко, уже тільки сам собі. — Ні, нехай яма буде ще далеко - далеко - даєко...

Сонце підбилося вище на небо і стало через бур'яни гріти на Семена. За городами видно небо сине - сине та кругле, ніби велетенська полив'яна піч випалюється на огні, міниться, а під синявою неба геть - геть аж до лісу рябіє усякими квітками зелений луг.

Дивиться Семен — квітки злодійкувато повиставляли головки з трави, та всі, як одна, моргають йому:

— Тікай, Семене, сюди! Тікай, Семене, сюди!

У Семена в голові думки плутаються, похорон зразу ліквідується: тільки хотіли його вкинути в яму—він з труни, та далі! А піп за ним із кадилом: „держи, лови його!“ Мати: „то це ти дурив мене, лоботрясе? Стій же ти кателику, вернешся додому!“

У заплаканих очах Семена вплив несподівано і затремтів блискучий сміх. Відразу він перестав густити, як одрубав; зачервонівся і закихкотів дрібним невтриманим сміхом.

Схопившись, вистрибом через капусту, через буряки подався до луку, широко розставляючи руки.



Лежить Семен горілиць у високій траві, виставив уверх коліно, дивиться у синє небо, голова — низько на землі.

Перед очима летить маленький комар...

Здається, десь високо в небі журавель лине. Над головою недалеко манячить стеблина звіробою, і здається вона Семенові високим - високим, аж до неба, гіллястим та рясним деревом... І друге вже таке, і третє...

І ось уже всі квітки й травини видаються Семенові височенним та густим чи то лісом, чи садом із дивних, невідомих квіток - деревин. Листки на них великі - великі, як зелені, химерні покришки, а квітки — ніби поначіплювані червоні миски, сині чашки та чугуни, блакитні дзвони, жовті цебри, жовтогарячі діжі, а з того густого лісу, ніби верхovina якоїсь скелі, визирає його власне коліно.

Шугають величезні метелі у білих, синіх, темнорожевих, позолочених шовках. Сідають на квітки, хитають крилами, як мальованими ворітьми.

Ген - ген, ніби із самого неба, шумить, гуде патлатий, волохатий джміль, у дорогих ризах, перетятий шовковими поясами.

Летить, гуде, ніби діакон у церкві службу божу починає:

— Миром... господу... по - мо - о - о...

Далі спинився він над однією чашкою, зазирає:

— Що у вас тут таке?..

Покуштував, подумав, пробурчав:

— А нічого собі...

І знову:

— Помо - о - о...

І подавсь, подавсь, подавсь, скільки видно, над верховинами дивовижних квітчастих лісів.

Комарі, мушки, усякі кузки запищали цілими роями, кожне по - своєму, як той голосливий хор.



— І... і... і... і...

Семен простяг руки, починає махати ними, як регент у церкві, підспівує їм тоненьким голоском, лад дає:

— Господи по - ми - и - и...

Десь у гущавині, сховавшись у тіні велетня - листка, у срібні струни вдарив невидимий цимбаліст.

Закували срібними молоточками ковалики, золоті десь вінчики куючи.

Святі кравчики зашуміли на срібних машинках.

І роботу роблять, і службу божу правлять.

Семен піднімає вгору руки, ніби підбираючи мотузки од небесних дзвонів, і починає працювати руками й ногами, і голос його, як грім, розноситься далеко по всьому зеленому світу:

Бом, дзень.

Сав - ка вмер!

Положили Сав - ку!

На ду - бову лав - ку!

Лав - ка гнет - ся,

Сав - ка смієть - ся!

Припікає сонце, парить починає — і пахощами обкурюється увесь квітник - ліс. Жарко дихає материнка, п'яним духом дише деревій, озивається святим куревом смілка.

Бринить, шумить святий гармидер все голосніше й ширше. І над усім гамом геть - геть лунають могуті дрібні передзвони радісного, нового паламаря.



## ВОЛОШКИ

Глибоко увійшли в стіни маленькі вікна. Крізь мутні шибки тихою задумою пробивається синє, боязке проміння, білою хусткою влало додолу й на стіл, на сивий килим. Із затінку над столом посхилялися сумні образи в сухих гвоздиках, у любистку та м'яті. На столі спід рушника виглядає житній хліб, дерев'яна сільничка, а рядом з ними темні пучок свіжих кучерявих польових волошок. Тихо в хаті. На полу коло напільного віконця спить мати. Коло печі під благенькою рядниною лежить на долівці дівчинка Устина.

Пізно вже, а їй не спиться. Ворочається, розкривається, тоненькі рученята за голову закидає, водить розплющеними очима по хатній прозорій темряві і щось вимарює собі. То соромливо всміхається, то мрійно зведе перед собою засмучені очі й шепоче щось губами. Відразу здерла з себе ряднину, проворненько схопилася й побігла до столу. Схилилася над волошками і стала квітку до квітки чепурненько складати в букет. Далі пішла до дверей, заторохтіла горщиками, водою заплюскотіла.

Мати на полу перестала сопти, підняла з подушки голову.



— Що ти там порадешся? — промовила вона хрипко.  
— Та нічого... спить собі! — тихо одмовила дівчинка.  
— Вечеряти вдруге збираєшся, чи що? — допитувалась мати.

— Та нічого — кажу ж вам! — нетерпляче заспокоювала її дівчинка. — Волошки поставила в воду, щоб не зів'яли до ранку, — сказала спокійно далі.

Мати позіхнула.

— Возиться з ними, немов справді з чим путнім. Спала б краще.

Устина мовчала.

— Що ж, хоч десять копійок дасть він тобі за них? — ліниво спитала мати, протираючи рукою очі.

— А... одчепіться! — здвигнула плечем Устина, — вам усе б тільки гроші та гроші!..

— А що ж — хіба ото даром стільки лазила та ячмінь толочила! Хоч він твій учитель, та за те ж йому гроші платять... Хай і він платить.

— Не ваще діло! — грубо одрізала дівчина.

— Ну, ну! ти не дуже мені... а то будуть у помийниці твої волошки! — посварилася мати.

— А як же... — спокійно одмовила Устина.

Мати замовкла, голосно позіхнула й повернулася до стіни. В хаті знову стихло. Устина принесла й виставила на вікні проти місяця глек з волошками, потім пішла й лягла. Поклавши щоку на долоню, вона боком дивилася на вікно.

Сині волошки проти місяця ще більше синіли, затуляючи собою мало не все вікно. Волохата тінь од них упала на стіл. Немов аж потемнішало в хаті від них, покращало... А за ними видко через вікно місяць у далекому небі; до нього боязко крадуться волохаті з білими крайками хмаринки, немов рибки на огонь плинуть...

Очі skleпаються...



— А-ги!.. Держи!.. лови!.. — зчинився галас під хатою. Затюкали, заверещали, ногами затупотіли. Затріщав тин на городі, щось шугнуло в гудину, зашуміло зеленням і бігло до дверей. За ним — свист, регіт...

Устина кинулася, як метіль, до вікна.

— Мамо! мамо! — швиденько, крізь сльози, стала вона будити матір. — Мамо! ось просніться!

— А що там? — жахнулася зо сну мати.

— Не чуєте?.. здається, знову парубки впіймали Мариню! — з болем промовила Устина й заплакала.

Заторигало щось сінешними дверима — сильно, нетерпляче.

Мати зірвалася з постелі і в сорочці, з розпущеною косою, як молода, метнулася в сіни.

Заторохтів засов, зарипіли двері, потім знову хряснули, зачинились. Знову грюкнув засов, аж завищав. Схлипуючи й важко дихаючи, в хату вбігла дівчина, розпатлана, розхристана; спідниця зсунулась із стану й волочилась по долівці, крізь розпанаханий рукав сорочки світить голе тіло. Слідом за нею — мати. Під хатою загомоніли парубочі голоси... регіт, непотрібні слова... Щось скілька разів торигнуло дверима. І мати й дочка видерлись на піл, рядком прищулились до вікна, пильно і мовчки вдивлялися на двір. Устя стояла в кутку коло печі, ламала руки й тремтіла. В хаті немов вимерли всі... Гомін спід хати одходив далі, тихішав, потім зовсім не стало його чути. Тоді обидві злізли з полу.

— А, бодай ви головою понакладали, бузовіри прокляті, анахтеми, погібелі на вас немає! — почала клясти мати, звертаючись до вікна.

Мариня тим часом поправляла косу, одягу на собі.

— Побили? — звернулася до неї мати.

— Не били. Спідницю, здається, розірвали. Насилу вирвалася: хотіли, мугиряки, косу одрізати, — вже спокійно розповідала Мариня.



— Коли б таки остригли, коли б дав бог! — промовила Устина, зціплюючи рученята. — Бо доки вже будеш ходити, доки будеш страмити...

Сльози знову забриніли в її голосі.

— А тобі яке діло? — злісно звернулась до неї сестра: ти краща, то й мовчи. Побачимо, що з тебе ще вийде! — додала вона, розв'язуючи зубами вузол у подолі сорочки.

— Через тебе, ледащуго, може, й мене люди заплюють. Скажуть: одного батька діти, то й робитимуть однаково... Бодай тебе саму під шум понесло, як ти мою долю живцем у воді топиш!

— І що воно шкабарчить там, вилупок! — розсердилася мати. — Ходить по хатах, слухає де хто що плеще язиком, та й собі тієї ж...

— А то що — ви мене добру навчите? — перебила її Устина. — Годі вже: довели он одну до розуму. Навчали вас покійний тато, та мало: треба було бити, треба було катувати, духу з вас прислухаючись! — Оченята вогнем загорілись.

— Цить! довго ще ти будеш? — грізно крикнула на неї мати. — Шкуру на тобі спуцу! — подивилась грізними, злими очима. — Бач, яка стара зробилася! Спать іди!

Устя схилилась на стіл і замовкла. Мати з Маринею, нахилиючись до вікна, лічили срібні гроші, що вив'язала Мариня з подолу сорочки. Мова матері стала тихенька й ласкава.

Устина зітхнула й притихла.

Мати й дочка уляглися поруч на полу й тихо зашепотіли про щось між собою.

Мати підвела голову і повернулась до Усті:

— Лягай спати — чого манячиш, як привид?

Устя мовчала. Може, й не чула. На полу зашепотіли ще тихіше. Мариня розказувала матері, видимо, щось веселе — часом обидві сміялися, уткнувшись у подушку.



Устина задумалась. Суворо насуплені її оченята почали прояснятися знову. Думкою полинула вона з рідної хати. І мріється їй: в клас увіходить він — той, хто ніколи не виходить у неї з голови, вчитель. Милій, знакомий голос, добре з'учена хода... школярі лекцій не знають, і він стає смутний... Ось він виходить на перемінку. Тоді встане одна дівчинка — худенька, в ластовиннячках, в убогій спідничині — дожене його і соромливо подасть пучок синіх волошок. То вона, Устина. Він і осміхнеться, подякує... Він же так любить їх, бо сама вона бачила, як цілий день носив він у петельці дві квіточки. Подумає: і в драному дівчина, й учитися не дуже добре, а, мабуть, любить мене більше за всіх...

„А як довідається, що сестра моя — Мариня?..“ — В Усті похоллоло на серці: ух, як соромно буде, як боляче! Міцно заплющила очі й закусила губу; стало гаряче в щоки, в уха. — „Господи, зроби так, щоб він не довідався про це ніколи, ніколи!..“ — подумала вона.

„А як дознається?.. Ну, що ж, я тоді розкажу йому по правді все, все...“ — Устина обгорнула рукою волошки, схилилась, і сльозинка викотилася у неї з очей. Задумалася і потім зразу кинулась: Мариня теж згадає щось про вчителя... Яке їй діло до нього?! — прищулилась, прислухалась... Щось стукнуло в голову, огонь пішов по тілу, і вона миттю зірвалася з місця.

— Брешеш, брешеш, паплюго! — крикнула вона на всю хату. — Хіба я не знаю, де ти була?.. Ти з приказчиками в якономії по бур'янах таскалась, а вчитель тебе на поріг не пустить!

Мати й дочка обірвали розмову.

— Чого ти репетуєш, дурна! — обізвалася мати. — Ну, зайшла до вчителя, книжечки почитати, та хіба це що?.. Тобі ж завтра рано до школи йти — лягай спатки, — ласкаво додала вона, — а завтра встанеш раненько та наламаєш ще на городі бузочку вчителеві.



Устя душею почула страшну для неї правду. Почуття сорому, якого не вимовити словами, немов полум'ям опалило всю її душу, і дівчині хотілося завищати од болю. „А як же мені в школу тепер, як у вічі дивитися?“ — промайнула думка. Навіть острах узяв дівчину перед цим. „Ні, ні... нізащо в світі. Ніколи очі мої більш не бачитимуть його... Буде йти вулицею — за тин сховаюся, городами обійду“, — зразу подумала вона. І в одну хвилину побила, поламала, порвала в себе все те, що зв'язувало її з школою і з учителем. Тоді тільки став проходити той острах перед невимовним соромом — соромом за себе, за вчителя, за сестру, що несподіваною бурею пролетів по дитячій душі.

Затихло в хаті. Мати й дочка давно сплять, висвистуючи наперебій, немов у сопілки. Місяць зайшов десь за хату, і в хаті притемніло. Устина зв'язує в узлик свої сорочки, спідниці, всяке збіжжя. Завтра, як зійде сонце, вона піде з свого села, — туди, де немає ні матері, ні вчителя, ні Марині, піде на хутори шукати собі наймів.

„Буду робить, буду годить, то і в чужих людей не загину“, — думає вона, і личко її стає поважне, суворе.

Глянула на вікно, де стояли волошки: з такою охотою перед заходом сонця по одній квіточці зривала вона ці синенькі волошки, вишукуючи найкращі, найповніші з них, — тепер стоять далекі, чужі, нікому не потрібні...

Вийняла з води і недбайливо шпурнула до порога.

1911



## ВЕЧЕРЯ

В темну кімнату крізь позамерзали вікна світить місяць. Великі шиби уквітчалися голчастою сосниною, перістим папоротником, шовковою травою і всякими іншими дивовижними візерунками, що вишив та вимережав славний морозенко; можна було подумати, що то справді був крижаний будинок північної чарівниці-царівни, а не квартира земського вчителя Петра Недбая, в якій ради святого вечора забув протопити шкільний сторож дід Гордій. Сам Недбай лежав у темному кутку на ліжку, закинувши ноги на бильця, солодко марив про те, що добре було б піти в хату до якогонебудь селянина і повечеряти кутею з медом та пиріжками. Зародилася в нього така думка зразу після пісного обіду, дедалі виринала все ясніше і підвечір, коли під грудьми почало щось ссати, вона так засіла в голові, що нічого іншого туди ніяк не можна було упхнути. Коли ж ніхто не прохав його на вечерю, а самому втручатися в чужу сім'ю в цей святий вечір йому не хотілось. Тяжко вгадати, чим закінчилися б його думки, коли б під вікнами не зашуміли чийсь сани, і перед



самими дверима школи не почулося голосне: „тпру!“ Думка, що сльотою прив'язла, зразу полинула од Недбая, і він, піднявши голову, поглянув стурбовано крізь мерзлі вікна, та нічого не побачив. Тим часом заскрипіли в коридорі заморожені чоботи, і в кімнату помалу всунулась довжелезна постать у кобеняці і в сивій шапці.

— Чи є хто в хаті?— почувся ніжного тембру високий голос. Недбай схопився з ліжка.

— Земляк!— радісно крикнув він на всю кімнату, впізнавши по голосу гостя:— а ти ж казав, що на свята до батьків поїдеш?

— Ні, братухо, не вдалося, чорт би його забрав,— голосно одповів той, стягуючи з себе всяке барахло.— Та чого це в тебе темно? Давай світла! Не повезло, кажу, мені цими святами,— казав він далі,— зовсім уже був зібрався в дорогу, пішов у волость за жалуванням, і тут тобі й скоїлася причина.

Засвітили лампу, і незграбна постать, вилізши із кобеняка, стала гнучким, високим хлопцем з худощавим делікатним лицем; сірі дитячі очі світилися щирістю і сами прохалися до серця. То був сусід по школі і товариш Недбая— Петльований. Сам Недбай, кремезний, опецькуватий хлопець з розкудовченим чубом і заспанними, трохи насмішкуватими карими очима, був прямою протилежністю гостеві.

Свіжий голос Петльованого зразу засипав тиху кімнату життям і звуками. Недбай поглядав приязно на товариша, слухав, усміхався.

— Так от і маю я святкувати в своїх Щупиках,— доводив краю своїй розмові Петльований.— Цими днями все таки було загляне в школу то те, то інше, і воно немов веселіш було, а сьогодні, знаєш, кожне держиться своєї господи, і я увесь день сам собі, як неприкаяний, ходю по спустілій школі; нема до кого словом обізватися,



а ти ж знаєш мою вдачу: ніяк не всидю, щоб не поговорити з ким. А це перед вечором, як згадав, що скрізь тепер по хатах зайшло свято, і люди кутю справляють, то з усіх кутків моєї школи повіяло такою нудьгою, що хоч собакою вий. То я й надумав: махну я до земляка, та просидимо вдвох з ним цей вечір, по-розмовляємо щиренько, домівку згадаємо.

Через невеликий час Петльований скоренько ходив з кінця в кінець по кімнаті, розмахував руками й говорив безперестану. Недбай тим часом прийняв свою звичайну позу на ліжку, стежив за товаришем лінивими, проте пильними очима і добродушно посміхався.

— Знаєш, їду оце я твоїм селом,— казав, граючи очима, Петльований,— а хлопчики по улицах шамотять по снігу з вузликами: вечерю несуть до хрещених, і у мене зразу виринув у голові малюнок з дитячого життя мого: по хатах горять привітні вогники, на дорозі сніг яскриться, скрізь по вулицях шумлять сани... ми з сестрицею їдемо своєю буланенькою, на одне око сліпенькою, веземо до бабусі вечерю. Нам чогось так весело, регочемося, борюкаємося на санях, конячку підхльоскуємо... ньо, маленька! ньо, сліпенька!.. а вона, знаєш, так жваво головою потріпує, тюпає собі... Що, може, не любо? — з щасливою усмішкою звернувся він до Недбая.

— Ні, нічого собі! — щиро сказав Недбай: — ти, брат, щодо поезії, того... ну - ну, катай далі, — додав він, закурюючи цигарку й готуючись слухати далі.

Петльований соромливо осміхнувся і почав знову.

— І от вертаємося од баби додому, а вдома вже вечеряти збираються; в хаті, знаєш, прибрано, лавки вимиті, стіл засланий килимом, якого тільки в рокові свята виймає мати із скрині. По стінах скрізь розвішані рушники, червоні-червоні, аж по хаті від них видніє. На покуті стоять у сіні горщики з кутею та узваром.



Перед іконами лампадка горить. Помолившись, розсаджуюємося круг столу. Сім'я наша була велика, не вміщала за столом, і мене з сестрою, як найменших у сім'ї, завше садовили обідати десь окремо, тепер же всі зсочувались, пускали і нас за стіл, і ми аж сяяли од щастя. Батько сидить на покуті, а перед ним височенна гора пиріжків, паляниць і всякого іншого добра; тільки голова його і виглядає ізза них. Він зовсім ховає голову й питає: Чи бачите мене, діти? — А ми вже знаємо, що треба казати. — Не бачимо, тату! — всі, як один, кричимо. — Пошли ж, боже, щоб і на той рік не побачили! — Пошли, боже! — вигукуємо так, немов би ми були звідтіля за версту. А мати сидить край столу, зіперлася на руку, всміхається...

— Ні, що не кажи, — додав, зітхнувши, Петльований, — а в наших народних звичаях є багато чогось такого щирого, теплого...

У Недбая давненько вже почало знову ссати під грудьми, і він, мало слухаючи товариша, намагався пригадати, чи не залишився денебудь у нього який сухий калач або хоч шматок хліба.

„Коли б хоч кусок дерева погризти, аби не нудило так“, — думав він; але він добре пам'ятав, що ще вчора ввечері він доїв останнього бублика. Ковтнув слину і став прислухатися знову до слів Петльованого.

Але той чогось спинився, замовк, покліпав очима і, перемінивши голос і почервонівши, стиха промовив:

— Слухай, земляче, чи не знайшлося б у тебе того... чогонебудь із'їсти, хоч хліба шматок... я, бачиш, сьогодні забув пообідати, так немов того...

Недбай підвівся з ліжка, почухав голову...

— Така, брате, справа, що хоч заріж — нічого не знайдеш, — винувато промовив він.

— Ого! — скоренько сказав Петльований і ще більш почервонів, ну, нічого, я так...



Але Недбай подумав, подумав і швидко майнув у двері, що вели до класу.

Петльований, здивований і зацікавлений, пішов слідом за ним.

Місяць світив у сумні вікна класу; темніли школярські парти довгими рядами, виглядала серед класу дошка. Недбай ходив поміж партами і шарив під ними руками.

В кімнаті вони стали розглядати, що попалося йому в руки. В пригорщі у Недбая була ціла купа житніх сухарів, що покидали колись у класі школярі. Сухарі були цвілі, припали пилом і зовсім не мали вигляду шматка хліба; більш скидалися на шматки трухлої кори або на куски жужелиці. Недбай уважно оглядав їх до світла, обдував з них пил. Петльований, перехилившись через його плече, теж зазірав на них і говорив:

— Покинь, їй-богу, покинь!

Але Недбай мовчки вибрав один сухар, і він затріщав у нього під міцними зубами...

— Можна!—весело кивнув він головою і протяг руку з сухарями до товариша.

— Чудний ти, їй-богу...—казав, соромлячись, той.

— Бери, бери!—весело казав Недбай.

Червоніючи й осміхаючись, Петльований протяг помаленьку делікатні свої пальці і потяг одного сухаря...

— Зажди трохи!—сказав Недбай:—коли бал, так бал! У мене десь є олія, що купив староста для замазки на вікна: тепер вона якраз нам згодиться!—І через який час Недбай таскав із кухні маленький, засмальцьований горщик з олією.

---

Повечерявши та помолившись богу, шкільний сторож дід Гордій надів кожуха і вийшов з своєї хати, щоб іти на ніч до школи. Ступає собі Гордій помаленьку, рипить сніг під його чобітьми, дивиться на зоряне небо. „Так тихо, так ясно,—думає собі Гордій. — Справедливо,



що святий вечір... Це ж недаром цієї ночі Христос народжується“.

Слава тірожденному  
В яслі положенному,—

підспівує він собі стиха слова колядки.

— І як ото воно, сердешне, витримало під такий мороз у яслах!—дивується Гордій:—сказано святеє: і мороз не бере його...

Підійшов до школи. У вікні в квартирі вчителя світиться... „Не спить іще,—думає він,—мабуть, сумненько одному на чужині“... Гордієві стало шкода молодого вчителя. „Ану, загляну, що там він робить, певне десь книжечки свої читає. Двоє,—говорить сам собі Гордій, заглядаючи в шибку, в її маленький, незамурований краєчок.—Бач, щупинський учитель приїхав у гості... Що ж то вони собі роблять? Немов би то щось кушають...“—Гордій підводить до самої шибки старі, підсліпуваті очі.

— Охо-хо!..—зітхнув він,—сухарики, сіроми, гризуть... І гість, і хазяїн... Оце так панська вечеря!..—Гордій одійшов од вікна, став на снігу серед стежки, та й загадався. Потім ще раз зітхнув, повернувся і тихо, хитаючи головою, почовгав до своєї хати.

Незабаром дід Гордій стояв на порозі вчителевої кімнати з великим вузлом у руці.

— Добрий вечір, з святим вечором будьте здорові!—вітав Гордій хлопців:—вечерю вам приніс—не погордуйте.

Хлопці оторопіли. Гордій постановив вечерю на столі, а сам, хоч завше любив поговорити на ніч з учителем, тепер став казати надобраніч.

— Воно все рівно... за спасення душі...—бубонів він стиха, виходячи з кімнати.



## У ПАНІВ

Іде Ларько вулицею, зігнувся й хитається... Плетена шапка нап'ята на вуха, жмутом намотаний на шиї шарф, руденький повстяний піджак, на ногах зашкарублі чоботи: вуси й борідка взялися кригою, шия втягнута в плечі, а під рукою вгорнута в драну хустину скрипка. Білі метелики снують кругом Ларька, сліплять, сідають на голову, на бороду... Позаду юрма дітей...

— Ларьку, ану, заграй чичіточки! Го-го! Та як же упився Ларько!..

— Ларьку, а коли ще підеш під Бойкову греблю на весілля?..

Кидають на нього мерзлим кізяком, перечіплюють, у сніг валяють.

— Га! хвороба на вас! кш!— кричить Ларько і ганяється по вулиці за дітьми, мов за горобцями.

— Чого це ти, Ларьку, стежкою не йдеш та все в сніг лізеш? Хіба ж тобі туди йти?.. Тобі он куди йти!— і хлопці пхають його кудись у другий бік.

— Брешеш! — бубонить Ларько: — я все бачу і все знаю... Мене не одуриш...



Ларько таки справді все бачив і все знав: бачив він, що кругом нього скрізь дерево в білому цвіту, бачив, що всі хати вкриті зверху білими ковдрами, що скрізь у маленьких вікнах жовтіють крізь якусь сітку плями світла.

Значить, прийшла вже ніч.

А знає Ларько, що завтра різдво, і що він іде до панів на хутір славити Христа. А там нагодують його, напоють і грошей дадуть, а то ще, може, пощастить і вкрати що, як було минулого року. Де був, допіру— Ларько вже забув, та й навіщо йому теє знати: де був— нема тепер.

Білі метелики вже перестали сльотою лізти в вічі, і йому стає видніше. Ларько бачить, що він уже за селом. Ген серед шляху манячить щось крізь вечірній суморок: то стоїть плакуча верба. За вербою будуть Горілі бори, а за борами скоро й хутір.

Зза пазухи витягає Ларько пляшку і перехиляє до рота. Потім обережненько ховає її.

— Що таке Ларько? — бубонить він сам собі. — Ларько — не простий чоловік. Е-ге! Ларько дорогий чоловік... Хто Ларька не знає!..

Ларька таки знали люди. Знали й гомоніли, що він— справді дорогий чоловік, хоч часто ходить і битий і лаяний, хоч часто п'яний валяється з своєю скрипочкою по бур'янах та ровах. Гірке було життя Ларькове— всі бачили, та ніхто не чув, щоб жалівся він на нього коли словами. Словами він міг тільки попрохати собі у добрих людей чогонебудь, коли був тверезий, та голосно лаятися, як був п'яний. Своє ж горе, свої жалі оддавав він денебудь на безлюдді живій скрипці, а вона вже голосно плакала і далеко односила Ларькову тугу. Не раз бувало, що серед глухої ночі будила людей пекуча струна, і тоді казали люди, що то десь під тином про-снувся Ларько та й засумував.



Іде оце Ларько степом, сяде один собі край битого шляху з горілкою, щільно, мов дитину, притулить до грудей свою скрипку, схилить низенько до неї свою пропашу головоньку — і заплачуть, заквилять струни, немов у тій скрипці озивається живе Ларькове серце. І бачили люди, що плакав тоді Ларько. І плакали разом з ним чужі люди, що проїжджали мимо нього степом.

Отакий Ларько ...

А тепер він дуже впився, і йде собі у полі по снігу. Йому здається, що відкілясь узялися і йдуть з ним поруч дігтяр Панас та колесник Таран. Ідуть і щось розказують, сміються і пхають його головою в сніг.

— Ну, й на що ви це робите, хлопці!—докоряє їм Ларько, встаючи з снігу.—Не шуткуйте! годі!—А вони не слухають: тільки встане Ларько — знову пхнуть. Ларько сидить серед снігу й лається. Одпочив трохи, встав: немає ні Панаса, ні Тарана, пішов шляхом сам. Іде серединою шляху й помічає, що хтось став серед дороги і не пускає його далі; одступився назад, хотів поминути — знов наткнувся на нього.

Ларько став і думає.

— Еге! — засміявся він: — це ж либонь я вже в хутір прийшов! Скоро як — і не помітив! — дивується собі. Далі причепурились, щоб до панів іти.

„Алеж які химерні пани!—думає Ларько, видираючись по чомусь угору:—які кумедні: заберуться не знати куди, та й видирайся до них... Коли б, часом, ще не одірватися та в'язів собі не скрутити“.

Разів скільки Ларько зривався й падав у сніг, аж таки виліз ...

Боже, боже ... які розкоші, краса яка! Стоять скрізь столи, застеляні дорогими килимами, рядочками креселка з червоного бархатину; в чудових зільниках ростуть дивовижні квітки, а серед кімнати висить кришталеве паникадило ... Люстри, золото, срібло ... Так і сяє все,



так і сьє ... За що не візьмись, де не сядь — усе хитається. Придивляється Ларько і бачить, що крізь муровані стіни видніється небо з зорями, і не розбере він, чи вони в будинку, чи за будинком.

Ось одна зірка зірвалася і покотилась так низько над Ларьком, що він аж прищулився, щоб по щоці не вчепила.

— І до чого вже дійшли ті пани!—дивується він:— навіть небо забрали в свої покої.

По покоях проходжають пани, панянки й паненята, всі в шовках та в золоті. Ось одна з білим личком, як вишневий цвіт, і з темними, як чорнобривці, очима ... Ступає легесенько, як пух ...

„Ех, коли б був малярем!—думає Ларько:—змалював би я це личко, та й на божник поставив“.

Ходить Ларько скрізь, розглядається, і любо йому, любо ...

Та чого ж це всі одвертаються от Ларька? Йому так бажається, щоб панночка глянула, промовила до нього слово; він би розпитав її за квіти, за все ...

Зайде він з одного краю до панянки — вона губки надимає, одвертається; зайде з другого боку — теж саме. Паненятка малі — й ті не хочуть на нього дивитися.

„Чого ж це вони такі непривітні, чого?“ — гадає Ларько і почуває, як тихенько туга серце йому тисне.

Коли підходить до нього пан, сивий, суворий.

— Хто ти такий?—питає пан.

Ларько не знає, що йому сказати, потім пригадав:

— Я ж Ларько, пане, отой, що ходить по людях грати.

— А ще хто ти такий?

Ларько сказав би, та й сам не знає, хто він іще такий.

— А чого це в тебе чоботи в болоті, чого солома на тобі, чом голова не розчісана?—допитується пан.

Тоді пригадав Ларько все: пригадав, що давно вже



він зап'янувся, що не раз з кимсь побився, що ночував у болотах, в ожереді на полі, — і потупив він перед паном очі.

— А чого ти тут? — спитав пан.

Мовчить Ларько.

— Не знаєш? А я знаю: ти прийшов, щоб украсти щонебудь, як украв минулого року срібну ложку, що пропив у Ічні в єврея Пенька.

Ларькові так соромно, що й місця собі він не знайде.

А пан каже:

— Вон звідціля, Ларько, бо ти злодій, п'яниця й мужик! — і рукою на поріг показує.

Тоді промовляють тихо, мов листом десь шелестять, панянки:

— Геть Ларько, геть з покоїв! Од нього горілкою тхне. — І шовковими рукавами носики затуляють.

І промовляють маленькі паненята:

— Геть Ларька, бо він забере нас у торбу!..

Ларькові робиться чогось шкода, боже, як шкода!..

І знову каже одна панянка, каже друга, і всі кажуть:

— Геть, геть, геть Ларька! — Підбігають і штовхають його в спину маленькими кулачками.

Заплакав Ларько та й пішов до порога. Коло порога його взяв такий жаль, що він аж спинився.

— Пани! — благає він, приклавши руку до серця: — не проганяйте мене — я не красти... я... я Христа славити прийшов, — пригадав він, — благословіть, пожалуста! — і зводить на панів заплакані очі.

Стоїть пан спиною до нього, мовчить, і всі змовкли.

„Змилювались, благословили!“ — думає Ларько і почувує, що робиться йому легше.

Поспішаючись, щоб, бува, не передумали пани, налагоджує він свою скрипку.

Стоїть Ларько у панів біля порога, грає, і одна в



нього думка засіла в голові: коли б тільки, коли б усю правду сказати!..

Чує Ларько, що серце його, як було вже не раз колись, із струною розмовляти починає.

„Ой, щось буде“...— думає.

І от засумувала, затужила струна... знялася в грудях у Ларька гаряча хвиля, закипіло, забилося щось, стиснуло серце так, що хочеться тарахнути йому скрипкою об мур, щоб в тріски розлетілася. Його пальці впираються в струну, смичок літає по струнах, і чує ухом Ларько, що струна говорить правду. Зсувається вага з Ларькового серця, на душі затишніше, крапельки гарячі по лицю пливуть.

Глянув Ларько на панів.

Всі повернулися до нього, дивляться, немов сказати хочуть: „Так ти он який, Ларько!“ І лица в них стають ласкаві до Ларька і смутні.

— Заждіть, ви ще не знаєте Ларька,— заждіть!

І знов захопило дух Ларькові: вже й не чує він, чи є в нього в руках скрипка, чи немає. А серце затужавіло, зробилося, як криця, і болять, і болять, і не перестає.

А по ньому щось креше, і летять од нього скалки золоті, срібні, білі... віхтями, снопами... і осяяли Ларька на всю кімнату... Стоїть, мов би в огні.

І чує він, що над ним щось тужить; не тужить— криком кричить, правду Ларькову розказує. І догадується він, що то — струна.

Підвів очі Ларько; посхилялись панночки, білими хустинками очі витирають, плачуть. Плаче стара пані, плачуть паненята. Заплакав і старий пан, головою схилившись до столу на риг.

„Ага, пані! — думає Ларько: — що, п'яниця Ларько? злодій?... Тепер бачите, який Ларько?“

І от затужили всі, підбігають до нього:



— Ой, годі вже, Ларьку, годі, не грай уже! — благають. — Ой, годі, бо серце з жалю розірветься.

І дітки плачуть і благають:

— Годі вже! годі, годі...

За руки хапають його, за смичок...

„Ні, не перестану, не перестану!“ — думає собі Ларько.

— Ларьку! Ларьку! — ясно чує він інші голоси, що гомонять усе дужче та дужче.

— Ларьку! злазь, бо замерзнеш к сучому батькові! — і Ларько почув, як хтось штурхає його кием у спину.

...Злазить Ларько з верби і бачить: над вербою світить місяць, а кругом степ, засипаний снігом.

Стоять якісь люди, чоловіки, жінки, діти, всі гарно зодягнені...

— Що це тобі, Ларьку?.. опам'ятайся: ось до утрени йдуть люди.

— Перехрестися, Ларьку, — гомонять кругом.

Ларько зав'язав у хустину скрипку, насунув на чоло шапку, не сказав ні слова і тихо побрів од людей у степ.

— А, горенько тяженьке! — промовляє чорнява струнка молодиця: — і до чого тільки людина не доведе себе!.. — і її карі очі блищать проти місяця смутком та жалощами.

Люди спинилися коло верби, розмовляли й поглядали туди, де одпливала маленька, самотна Ларькова тіль, в далекий степ, що яскрився дрібними зірочками.



## ДОЩ

Тихо й нудно і спека пекельна ...

Нікуди вже далі — ось - ось має щось трапитись.

І десь далеко, за темною смугою лісу, обізвався грім.

Легко й радісно зітхнув густий хуторський парк із столітніми дубами, тихо забриніли маленькі шибки в низенькій хаті-землянці, що притулилась самотня до панського парку. Пішла хвиля, аж засвистіла, по ланах засохлого жита.

Щось насувало грізне.

Потемніло, завітрило, закрутила курява.

Гримнуло ближче, немов звалив хтось на поміст деревину, загуркотіло й покотилось у небі.

Вітер ущух. Між листом зашелестів густий, рівний дощ. А на небі зчинилась гуркотнява: кидало колоддям, ламало, трощило, і луною розкочувавсь гук над хмарами по широких небесних просторах.

А спід тієї тарахкотні тихо сіявся на прив'яле листя, на просмажені трави й хліба, як спід каміння у млині борошно на кіш, дрібний, як роса холодний, дощ.

Тихо шуміла трава під бризками, захлинаючись, ков-



тала воду сухая земля, пирскало й илюскотіло віття на дереві.

Вип'яли лани проти хмар широкі груди й занімали: сипте, хмари, давайте, до живого промочіть моє жагуче серце...

Хмара сіяла й сіяла,— щедро, не жалуючи.

---

У землянці коло вікна сиділо трійко дітей — старша дівчинка й двоє малих хлопчиків. У хатині й завжди буває темно: перед віконцями дуби стіною та буйні, високі стебла квіток; а тепер дітям здавалось, що вже вечір і що зараз прийде мати.

Дала їм мати хліба й на сніданок, і на обід. Давно вже й поснідали, і пообідали і, позбиравши ошимки, пополуднали, та й знову їсти захотіли. Треба, щоб уже вечір був.

Більшим боязко, а малому байдуже — плаче, просить їсти та маму гукає.

Темно, аж сумно...

І відразу щось розтяло хмару і мовчки нахваляється на когось огняною лозиною.

Тихий задуманий блиск тремтить по темних стінах, на миснику й на іконах.

Гур - гур... торохнуло й покотилось щось над хатою. Дзвенять шибки, посуд на суднику, на воднику у сінях відра.

— Хліба! — тоненько скиглить дитина.

— Цить! — тихо, потайки шепоче йому сестра й пучкою показує у вікно: — он бозя золотою різкою свариться; каже: ну - ну! ось я тобі дам хліба!

Широко одкриває дитина очиці й затихає.

А кругом знову темно. Тільки дощ сіє й сіє на чийсь лани.

---



... В напільне вікно почало видніти. Дивуються діти, думали — вже ніч, а воно знову дніє.

І знову синіє небо, а на ньому золоте сонце — сипле скрізь гарячими, блискучими бризками. По шляху біжать жваві струмочки — крутяться, підстрибують, танцюють, весело про щось буркочуть.

Пишається проти сонця гай, увесь у блискучих краплях, як у дорогому намисті. Густішою стіною сплелося жито, що почало вже квітувати — пустило з себе дух свого цвіту. Поміж його стеблами заясіли волошки, немов посвітились сині лампадки. Зажаріли голівки горіцвіту, загула бджола. Високо під небом кигикнула чайка, блиснула срібним крилом.

Битим шляхом скриплять вози, лунає бадьорий го-мін — люди вертаються з базару.

Веселий шлях: з одного боку дуби — як стіна, з дру-гого — лавою буйні хліба. Здіймає чоловік шапку на возі, милується божими розкошами.

Із квітника од землянки вибігають на шлях три ма-ленькі, обідрані, бідні примари. Вирядились на шляху, дожидають.

— Дядю, дайте гостинця! — тихо, боязко промовив хлопчик.

— Мовчи! — суворо насварилася на нього дівчинка, — стидно прохати: як похвалюсь мамі, то будеш знати!

І всі замовкли, тільки дивились на проїжджачих пиль-ними - пильними очима.

Проїхали, не помітили.

За возами, спираючись на костур, тюпає жвавенька бабуся.

Вирівнялись в рядок, склали на грудях руки, дожи-дають.

— Здрастуйте! — здоровкаються всі до бабусі і, як одно, низенько вклоняються.

Бабуся спинилась.



— Здорові, діточки, а чого ж це ви, голуб'ята, всі такі зелені?

Діти витерли рукавчатами носики і подивились на неї великими смутними очима: мовляв — хто ж його знає.

— Ну, а де ж ваша мама? — питає бабуся, приглядаючись до чорних тенеточок на дітях.

Дівчинка убік показала очима.

— У хуторі — горниці панам прибирають.

Зорять усі на бабуся, чогось сподіваються.

Побідкалась старенька, стала жалувати дітей.

— Гарні, любі діточки... а гостинчика немає, ластів'ята, — не купила.

Почала гладити по головці хлопчика. Хлопчик приплющив очі й радісно засміявся.

— І його! — показав він ручкою на меншенького, що недавно навчився ходити й насилу стояв на тоненьких, як цівки, ноженятах... „Здра... здра...“ крутало воно увесь час головою на тоненькій, як мотузок, шиї і щиро приловчалось вклонитись.

Баба пожалувала й того. Далі глянула на старшу дівчинку, що мала розумні й смутні очі, погладила і їй головку. Бліде лице дівчинки спалахнуло, як рожевий ліхтар, а очі засяяли радісним промінням.

Пішла бабуся, а діти веселіше пострибали під хату.

Посідали, дивляться на сонце, що чогось не хоче сьогодні заходити довго.

А десь за ланами гомонів, затихаючи, грім, немов той суворий тато, що навідався додому, нашумів, обмин своїм дітям закаляні та заплакані лица, обдарував усіх гостинцями і пішов собі, буркотаючи, геть, добрий і суворий, і все зеленіло, цвіло й осміхалося услід йому.

Тільки трійко дітей під землянкою тьмарили красу зеленого куточка, як три прив'ялі квітки, що забули виставити на дощ.



## НАД РОССІЮ

Ми навіть не зчулися, як стало примеркати, і перед нами на тому боці Росі вислалося на згір'ї незнакове мені село. Мій попутчик, старий холостяк - учитель, спинився коло верби, скинув з голови солом'яного бриля і став витирати хусткою піт на лисині. Його засмажене, як у цигана, лице виявляло гарний настрій, і могутні груди здіймалися, як ковальський міх, втягуючи в себе свіже весняне повітря.

— Ну, тепер можна сказати, що ми вже й прийшли, — промовив він, спиняючись коло одломленої бурею старої груші.

— Бачите отой садок, що спускається наниз од церкви? — показав він рукою за Рось, — от у тому садку й живе Райко, либонь у нього ото й димок куриться, кашу на вечерю певне варить собі старий ...

Я глянув, куди показував мені Воблий: на високому березі між деревом здаля проблискувало червоне полум'я огника, і синій димок довгою хмаркою тягнувся понад зеленими верхами саду вниз до Росі.

— Оце кожного року так, — каже далі Воблий, — тільки



пустить дітей на літо, зараз кидає свою школу, наймає в чоловіка оцей садок, збудує курінь і живе там до самої осені. Сам собі їсти варить, сорочки пере... бурлакує старий причуда.

Перескакуючи з каменя на камінь і хапаючись за кущі, ми зійшли вниз і зайшли в хату до рибалки, щоб попрохати човна. Молодиця дала нам ключа та весла, і швидко ми посувалися вже в маленькому човникові. Звечоріло. Знизу, мов з якої прірви, часом виглядали зорі. Берегами понасували хмари темного зелення, а між ними місцями випирались незграбні скелі та купи сірого каміння, немов руйновища старих будівель. Часом пропливали мимо, стиха буркочучи і пінячись, маленькі шуми.

— Ну, й місце ж обрав собі, сучий дід! — промовив Воблий і, спустивши весла, став озиратись кругом:— рай, та й годі! Має душу чулу до краси, дарма що старий...

Закурили і попливли далі; високий берег почав насуватися на нас усе швидше й швидше, і от зразу човен, брязнувши ланцюжком, врізався в пісок і спинився. Пробираючись між гіллям, ми швидко вибралися на прогалину, де червоніло полум'я і пахло димом. Перед нами в світлі маленького огнища виринув з темряви маленький солом'яний курінь; коло нього висіли й стояли на ослінчику казанок, мисочки, горщики, пилка й інші хатні речі. Кругом куреня манячило в темряві кілька уликів. Сам Райко сидів на пеньку коло багаття і щось думав.

Райко був гнучкий, видимо високий дідусь, лисий, з густою сивою бородою; ясні, сірі очі, в яких просвічував життєвий досвід, смуток та добрість до всього, з задумою дивилися спід густих сивих брів на полум'я.

В довгому піджаці, в мужичих чоботях з за grubілими мозолястими руками, він дуже нагадував якогонебудь діда-пасічника з селян, і тільки пильно придивившись у його очі та лице, можна було вгадати в ньому інтелігентного



робітника. Багато вже я чув од свого вчителя про цього старого його товариша, діда Райка.

Закурений життєвими пригодами, хитрий і практичний, Василь Тимофійович Воблий завжди казав про Райка в жагівливому тоні; проте було помітно, що якась сила тягла його до старого товариша.

— Скрипиш іще?—так привітав здаля Василь Тимофійович Райка. Райко підняв голову.

— А-а!.. Це ти, старий гріхороднику!—радо промовив він, впізнаючи Василя Тимофійовича:—насилу, бач, пригадав одвідати!.. А то кого ведеш із собою?—спитався він, придивляючись до мене.

Ми підійшли і стали вітатись. Здоровкаючись зо мною, він затримав мою руку і зблизька придивився в лице.

— Що ж, не наглядів іще собі якої попівни, як піч?—промовив Василь Тимофійович і підморгнув оком.

— Е, козаче, куди там мені за попівен думати—здоров'я ось зовсім кат-ма!—сміється Райко.—Інша стаття тобі: бач, викохався який! Не бійсь, пожирував би ще в охоту!

— Слухай, Василю,—почав він знову,—женився б ти, справді! Хоч на старість пожив би по-людському; та ні комусь же треба покинути оту грошву, що наскладав. У тебе ж їх і свині не їдять, а вреш—кому дістанеться? І сам згинеш, і гроші твої згинуть...

— І які там у мене гроші ти набачив?—осміхається Василь Тимофійович і стиха виймає з кишені пляшку з горілкою.

— Оце по-хазяйському!—весело промовив Райко:—за це дякую, бо в мене, голубе, на неї не розживешся... З кого ж нам і потягнуть, як не з таких дукарів,—промовив він до мене. Потім він дістав з куреня рядно, чарку, хліб, скільки зелених цибулин. Посідали на рядні коло огню, як кому було зручніше. Райко, як і перше, примостився на пеньку, так що огонь бив йому в лице.

Воблий вигрівав проти огню спину, а мені огонь бив



у шоку. Перекинувшись кількома словами про те, про се, діди за чаркою знову перейшли на жарти.

— А чи чував ти, Федосію Андрійовичу, що ось незабаром буде заведена для сільських учителів форма? — витираючи після чарки вуси, промовляє до Райка Василь Тимофійович. — Ото підйдуть до твоєї бороди золоті гудзі — будеш як міністр який!

Райко видержав мовчанку.

— Ні, Василю Тимофійовичу, — промовив він з притиском, — краще підйдуть вони до твоїх шрамів на лобі!.. Будеш як генерал бойовий!.. — Райко весело й добродушно засміявся.

У Василя Тимофійовича на лобі були шрами, про них розказують, що осталися вони од качалки, якою колись гнали його од молодиці. Він зразу прикусив язика, скоса зиркнув на мене й змовк.

Далі діловитим тоном спитав Райка:

— А коли це ти будеш орати свою ниву?.. В людей уже пшениця колос викидає, а в тебе ще й не орано!

Райко дивиться на нього здивовано, кліпає очима.

— Яку таку ниву, Василю?

— Та яку ж? У тебе он на лисині стільки вже налипло грязюки, що сміливо можна пшеницю сіяти.

Райко засоромлюється.

— А, бодай тебе! — осміхнеться він: — наливай краще по чарці.

Пожартувавши так, діди помалу переходять до поважної розмови.

— О, що ж це я тебе не питаю, — через який час звернувся до Райка Василь Тимофійович, — що там у тебе вийшло з інспектором?.. Тут така вже чутка пройшла, що мало не до Сибіру збирається він тебе заслати.

Як тінь, пробіг по лицю Райка смуток, і він зітхнув.

— А, бодай не казати! — промовив він. Помовчавши трохи, він підправив огонь у багатті і почав розказувати.



Про Райкову пригоду я вже чув, тепер було цікаво почути од нього самого. Я присунувся до нього ближче.

Діло було, як розказав Райко, так. Назбиралося в нього шкільних грошей, що платили школярі з інших сіл за навчання в школі, щось до двадцяти рублів, і лежали вони в нього без діла; за останній місяць не видали Райкові впору жалування, а гроші — хоч кров з носа — треба послати синові в гімназію. Райко візьми та й пошли ті гроші, маючи надію швидко одержати жалування й покласти позичену суму. І лучилося на його біду, що якраз на той час нарвався Інспектор: риючись у шкільних паперах, він побачив записані гроші і став питати Райка, де вони. Райко розказав йому по чистій правді. Інспектор не зважив на те і зчинив бучу, нахваляючись оддати Райка під суд.

— Так отаке то горе у мене, — казав Райко. — І не думав, і не гадав, щоб на старість злодієм зробитися, та отже ще й прийдеться... Напався на мене, — казав він далі, — що чистоти в себе не соблюдаю: „хлівом, — каже, — оддає у вас, а не господою людською. Дивуюсь, — каже, — щоб за таку довгу свою службу не привчилися чепурно коло себе ходити“... Що ж, хіба станеш розказувати йому все про свої злидні? Навіщо йому тее знати, що трапляється по цілому місяцю сорочки на собі білої не мати... Де вже тут буде чистота тая!.. І от, як почув я од нього таке слово, так серце мов й упало. Бачу, яким духом дише він на мене; не вподобався я йому зразу, та горенько мое, що ж я маю робити, бідна головко? Підлеститись якнебудь, розказати йому який веселенький анекдотик, як умієш зробити це, не в гнів тобі, ти, Василю Тимофійовичу, щоб воно, молоде, посміялося та й подобрішало, — я хоч і радий би, так не можу. Де вже там будеш сміятися, коли серце в тебе замирає... які вже там жарти підуть на душу!.. А він,



кажу, кривиться: йому б і дивитися не хотілося на таке життя...—Райко зітхнув і замовк.

Огонь починав гаснути, кругом робилося темніше. Райко взяв паличку і став розгрібати багаття.

— Підкладіть, серце, свіжого хмизу!—звернувся він до мене:— у вас ноги молоді, кріпкі, бо мені як засидітись та потім уставати, то чиста морока... ревматизм клятий мучить мене. Он там за куренем візьміть... Ні, дитино моя, не там,— гукнув він до мене, помітивши, що я не там шукаю,— отам збоку, за відерцем...

Підклали свіжого хмизу, і сухі палички затріщали в синенькому полум'ї. Знову показалася сива борода Райкова і залиснілася голова, вирізалось з темряви смугляве, мов порохом закурене, лице Василя Тимофійовича, освітилися віти молодої грушки.

— Прожене і під суд, думаю собі,— розказував далі Райко,— і сором, і старцювання на старість... заслужив нагороди собі мало не за сорок років чесної служби... І не повірите — такий мене одчай узяв, що аж серце закам'яніло... Ех, думаю, що буде, те й буде: скажу я йому сміливе слово!.. І не знаю вже, звідкіля тая сміливість узялася в мене... „Ваше високородіе! — кажу, і сам чую, що голос мій тремтить: от-от заплачу,— тридцять вісім років, кажу, служив Райко народній школі, оддав їй здоров'я, молодість, і хоч бідний він чоловік, проте не заплямує на старість своє ім'я за якихось там двадцять карбованців! Не вкрав я ті гроші — позичив, бо скрута прийшла мені. Гріх, кажу, вам буде, як на старості літ зоставите мене без шматка хліба й осоромите мою сиву голову!..“ Та й не витримав таки... заплакав...

Райко змовк і схилив голову.

— Ну, і що ж?— помовчавши трохи, спитав Василь Тимофійович.

— Нічого не сказав. Постояв, насупившись, помовчав, а потім: „біда, каже, мені з цими людьми“, і, нічого



не сказавши, не попрощавшись, вийшов і поїхав. І не знаю вже, що він має робити зо мною. Чутка була, що хвалився перемістити в іншу школу. То б ще було півлиха, а як справді під суд оддасть?

— Та кинь ти, Федосію, цю думку!— став розважати його Василь Тимофійович. — Нічого тобі не буде до самої смерті; інспектор у нас людина молода, погарячився, а насправді він не зробить лиха. Не звір же він, справді!

— Всього, серце, можна сподіватись од людей, — зітхнувши, промовив Райко.

Стали наливати по чарці.

— Скрутіть мені, голубе, цигарочку, — вдався він до мене, забачивши, що я збираюся закурити.

— Сами вже, будь ласка, скрутіть, а то в мене чогось руки поклякли.

Помовчали.

— Перевод, кажеш, не штука, — звернувся Райко до Василя Тимофійовича, хоч той нічого не згадував про перевод. — Коли раз переводять або двічі, то кат його бери, а як мене вже з одного місця на друге перегонили вісімнадцять разів, то це щось коштує: кожний раз, отож, приходилося будувати своє життя наново. Треба було наново хвируватися хазяйствечком, знакомитися з людьми, звикатися з новою школою, з дітьми. Станеш згадувати своє життя — і бачиш тільки одну довгу низку переводів: там з квартирою зле приходилося, там піп був лихий чоловік, там урядник чіплявся, там з голоду пропадав, звідтіль вигнали... а радощів, ясних днів — як і не було... — Перевів очі на мене. — Тільки те й згадати, що років вісім з жінкою прожив; та й тоді, як станеш розбиратися, мало добра було. Добра людина була, хай земля їй пером, моя жінка, весела, роботяща, і перший рік, як побралися ми з нею, либонь був найщасливіший за все мое довге життя. Коли ж клопіт та злидні швидко придавили її. Рік за роком ставала вона



все тихіша, перестала співати, стала помітно марніти, часто слабувати, і одної осені мусів навіки попрощатися з нею. Ой, і лиха ж то година була — не знаю, як я не позбувся вже тоді й розуму. Поховати було ні за віщо, і я, лишивши покійницю в хаті з двома малими дітьми, сам за шапку та за палицю, та за дванадцять верстов до знакового колеги. А надворі болото, дощ, як з луба... Приходжу до нього, застаю. „Дупа люба, — кажу, — так і так: виручай!“ Добра людина була покійний, — либонь теж помер уже, — поміг таки: останню десятку позичив. Так ото й поховав я її, а сам зостався з двома дітками. Пішли тоді довгі та смутні ночі, нудні дні, та злидні, та самотина. Дітки бігають невмиті, обідрані, голодні, а я нічого й не думаю: ходжу, як у хмарі. Потім помалу став за розум братися. А тут, спасибі їм, люди до помочі прийшли: бачать — чоловік мов не при собі. Стали приглядати за дітьми, сорочки їм прати. Той бурчків принесе, той картопельки, той паляницю хліба, молочка дітям... Важко брати все тее, та що ж вдієш, — скривишся, дякуєш...

Щиро й правдиво розказував він, і в його голосі не чути було ні одної нотки пекучого жалю або скарги. Як казку, як давню пісню-думу — не про себе, а про когось іншого — викладав він спогади про своє життя, повиваючи їх тихим смутком, який один тільки й лишився в його душі од колишніх гострих та пекучих пригод.

Василь Тимофійович мовчав і дивився поверх огню кудись у гущавину; його насмішкувате, як крици загартоване, обличчя немов одмінилося, покращало, а завжди прищурені, хитрі карі очі тепер дивилися прямо, були повиті задумою, смутні. Я не бачив його ще таким, і тепер мені стало ясно, що тягнуло цього кремезного, хитрого діда, що серед лихих обставин умів збити собі достатки, до його химерного старого товариша.



— Дивлюся оце я на тебе, Федосію, — промовив стиха Воблий, — та й щось уже й не вірю собі, — чи справді ж це той Федосій Райко, той кучерявий з огневими очима юнак, про якого слава гула колись по всьому повіту!.. — До мене:—Було, кого громада посилає до губернатора?— Райка; хто свариться з посередником або з приставом?— Райко... Або пам'ятаєш, якого наробив ти колись тара-раму, коли виїздила екзакуція в Григорівку? Ех, Федосію, постарілися ми з тобою... — Воблий зітхнув і замовк.

— Було колись, було... — кивав головою Райко, — всього було... Прошуміло, прогриміло, та й сліду нема... От ти, Василю, й замолоду був хитренький, — казав він далі. — Зумів збити собі копійчину... не то, що ми, дурні, — тепер і гадки не маєш... Проженуть з посади — попід вікнами не підеш. Та хіба ж такого проженуть? Він тобі тее начальство так ублагає, умовить, що йому благодарність за благодарністю летить. Щасливий ти, Василю, таланом тебе одарив бог таким, — без іронії, зітхнувши, промовив Райко.

Огонь погас; спід сірого попелу тільки жевріло скільки жарин. Тіні от віт згустилися; насунулась темрява. Над нами вгорі показалося небо, на ньому між зорями купкою срібних цвяшків високо вибралася вже Квочка.

Десь над Россю, переплітаючись, полинули вгору молоді голоси:

Де ти бродиш, моя доле,  
Не докличусь я тебе!.. —

затремтіли у весняному повітрі палючою скаргою слова пісні. Райко прислухався. Кивнув у той бік головою:

— Семінаристи співають, школярі мої... Бачте — ото ж воно жити хоче, долю до себе закликає. Радіють покищо: думають — світ завоюють, а підуть на село, в ярмо те впряжуться — ой - ой - ой: де то все тее подінеться!.. Ну, а поки віряться — хай поживуть. Кажуть — сироті со-



нечко мріється, а воно й справді гріється... Пошли їм, доле, чого вони благають у тебе, пошли їм радощів у житті, світлу молодість красну, старість спокійну! — шепоче Райко, немов молиться, і зводить до неба свої добрі й смутні очі.

Через яку годину ми знову сиділи з Воблим у човні і, стиха попліскуючи весельцями, мовчки перепливали Рось. Чогось не хотілось говорити. І я, і Воблий зарились кожний у свої думки. Не знаю, про віщо думалось старому, передо мною ж, що тільки починав учителювати, перший раз ясно визначилося питання: яким же шляхом я маю йти? Чи мені піти слідом за Воблим і починати зразу будувати собі тепленьке місце в житті; чи, кинувшись назустріч молодим пориванням, піти тернистим шляхом, по якому йшов Райко; чи, може, поки не пізно, лишити зрадливу, обшарпану вчительську долю іншим, самому ж помандрувати світами шукати собі кращої?..

Було вже пізно. Над водою вставав туман, і повівало холодком. За скелями починало ясніти: світало вже. Човен, як тінь, плинув до берега.



## „СПАСЕННИК“

Весняне сонце снопами гарячого проміння проривалося крізь ґрати й золотило брудні, обдерті стіни похмурої камери. Перше арештанти ходили до цієї камери за „випискою“ і звикли бачити в ній завожені столи з купами оселедців, хліба, з цілими горами махорки та інших тюремних ласощів; за столом завжди зустрічав їх там, збивши на потилицю кашкета, веселий надзиратель Савченко, що порядкував випискою. Посеред камери висів тоді якийсь брезент, і що було за ним — ніхто не цікавився. Тепер камера мала інший вигляд: столи були винесені, дірява підлога вимита, вишкрябана, брезенту посеред камери не було, а на його місці стояв маленький іконостасик з рядом старих, потемнілих образів в обдертій позолоті. Стиха перемовляючись між собою, вирівнювалися в довгі сірі лави арештанти - спасенники.

І старенький батюшка, що одягався в жалобу, випрошуючи зза коміра сивенькі коси, і поважне лице дідка-дячка в старенькому пальтечку, який перед образами світив лампадки та свічки, — все це надзвичайно цікавило



зануджених тюрмою арештантів. Як живі, вставали в голові давні малюнки вільного життя, і тихою тугою стискалося серце за далекою напівзабутою „волею“.

Свіже весняне повітря, крадучись крізь ґрати, пестило вибілені та висушені лиця у спасенників, злегенька ворушило руськими та чорнявими їх чубами.

Після перших звуків церковної служби сірі суворі лиця стали прояснитися, в очах засвітилися тихі огники. Із казенних мундирів тюремних надзирателів, що лавою оточили ряди арештантів, виглянули прості наївні лиця звичайних селян. Можна було забачити, як надзирательська шинель миролюбиво тиснулася до сірого арештантського бушлата.

Тільки випещене лице начальника було, як і завжди, сухе, дерев'яне, а в'їдливі очі неспокійно бігали, оглядаючи ряди арештантів.

У передній лаві між сірою масою відрізняється зігнута постать старого арештанта Калоші. Забувши наказ — стояти рівно, — він б'є часто поклони, і раз за разом махає рукою, хреститься. Хоч на ньому арештантська одіж і на ногах кайдани, проте його постать дуже нагадує тих селян, які в церкві тушать недогарки й скубуть за чуби пустунів - хлопців.

Як тільки ввели спасенників у камеру, Калоша, не зважаючи на свою старість, прожогом пропхався наперед і зразу став близько перед іконами. Забачивши старенькі, потемнілі образи, Калоша зразу так зрадів, немов зустрівся з давніми милими приятелями; зразу почав їм на всі боки оддавати поклони.

Лице начальника зморщилося, і він, пригнувшись до одного надзирателя, щось шепнув йому.

Надзиратель протискався між рядами і штовхнув Калошу в бік. Калоша, проказуючи свої молитви, здивовано повернувся до нього; запліснявілі очі його без вій яскрилися, як воскова свічка, уші палахкотіли.



— Чого вертишся?.. Стій смирно! — прошепотів надзиратель, проте так, що по всій камері було чути...

Калоша схаменувся, вирівнявся, руки „по швам“ спустив, як перед начальством. Трохи згодом голова його знову почала витягатися вперед, і очі благаючи здіймалися до образів.

Тихо йшла служба...

Батюшка своїм звичайним голосом проказував молитви, дячок поважно й швидко вичитував з книжок, гурток арештантів - співаків стройно співав сумні церковні мотиви. Можна було подумати, що ця служба правиться не за тюремними ґратами, а десь у старенькій церковці якогонебудь закинутого, глухого села. Арештанти раз за разом позирали на співаків і чогось чекали.

В камері затихло. Ряди заворушились, стиха зашуміли. Пробираючись поміж натовпом і стиха побрязкуючи кайданами, наперед мовчки вийшло трое каторжан; одкашлялись, обсмикали на собі арештантські бушлати. Кругом зашепотіли і змовкли.

„Покаянія отверзи мі, отверзи мі двері, жизнодавче“, — залунали по камері сміливі, привичні до співання голоси. Сірі арештантські обличчя почали прояснитися, очі блищали гордощами за своїх улюбленців - співаків.

Витягуючи шию й суворо насуплюючи брови, сухий, високий Малина виводив тенором:

„Студними бо окалях душу, душу гріхми...“

Начальник стояв ззаду, морщився, кривився, шморгав носом, затуляючись хусточкою. Йому чомусь не припадало до серця і вірити не хотілося, щоб у Малини, який допик йому гірше болячки, була якась там душа. Та й настрій, який запанував тепер у камері, чогось йому не подобався.

— Скажіть тому ослові, щоб не крутився! — кинув він різким начальницьким голосом, показуючи рукою на Калошу, котрий знову скоренько заметушився.



Калоша прикусив губу, замовк, тільки повними сліз очима дивився на образ. Усі, притаївши дух, не зводили очей із співаків; про начальника навіть забули.

„Множество - множество содіяних мною лютих...“ пере-  
гукувались сміливі голоси по камері...

Блиснувши очима й мотнувши бородою, заgrimів, як кара небесна, патлатий рудий бас:

„Трепещу страшного дне, судного дне...“

В тон басові тихенько забриніли десь шибки... по ка-  
мері пішов шелест.

— Ох, господи милосердний, — тихо застогнало щось,  
і старий Калоша, як стояв, опукою повалився до підніжжя  
старенького образу святого Миколая.

— Посадіть його! — пролунав по камері різкий голос.  
Двое надзирателів скоренько підхопили Калошу під руки  
і, підштовхуючи ззаду, не повели, а понесли його з ка-  
мери. Калоша вгинав голову в шию, розмахував руками  
і, шкарьюгаючи здоровими котами, поспішався йти впе-  
ред надзирателів.

Служба перервалася. Знову визначилися чорні поржа-  
вілі ґрати, брудні стіни.

— От тобі й спасенник! — почувся з арештантських  
рядів насмішкуватий голос.

— Хто обізвався? — строго промовив начальник.

Усі мовчали.

— Хто обізвався, я питаю? — підняв він голос. Шви-  
гнувши нотами кудись у куток, наперед вийшов, трохи  
зблідши, проте спокійний Маліша.

. . . . .

— В карцер і цього!

Гомін протесту пройшов поміж рядами.

— Марш по камерах! — лунав пронизливий голос на-  
чальника.

Засюрчав тривожний різкий свищик.



Під вікнами і в дверях камери, поблискуючи штиками, виринули сірі шинелі.

А старий Калоша сидів у куточку темного карцера і тихо схлипував.

*1911*



## В ТЕМРЯВІ

В маленькі вікна низенької хати заглядала чорна осіння ніч. Надворі шумів вітер, а в убогій хаті було тихо. Замість стола коло стіни старенька скриня; на ній, закурена і чадна, помалу блимала бляшана лампочка.

В хаті бідно і пусто. Убоге світло каганця вилискувалось на темних іконах; далі, в сутінку, виднівся піл та ріжок печі.

Низенько схиливши кучеряву головку до каганця, сидів над писанням хлопчик і стиха скрипів пером по паперу.

Серед хати на долівці стругав якусь дошку господар хати Клим. Жінка його сиділа на лаві й пряла. Кожний пильнував своєї роботи, і всі мовчали.

Дописавши сторінку, хлопчик потягся, закрив зшиток і положив його в свою шкільну торбинку. Потім узяв з полиці книжку, чепурненько розправив її, розгорнув, зложив перед собою руки і став читати вголос.

Рівно, мелодійно забриніла віршована мова. Мати присунулась з гребенем ближче до хлопця, повагом витягувала довгу нитку і, осміхаючись у такт віршові, кивала легенько головою.



Брате милий, брате-соколоньку,  
Ти покинув сестру - сиротоньку,  
А я ходжу - покликаю,  
Як зозуля в темнім гаю:  
Ой, вернися з далекого краю!..

Тихо і виразно, як акафіст, вичитував хлопець.

Клим підняв голову од роботи й прислухався.

— Петре, що ти там варнякаєш? Чи воно ж отак у книзі понаписувано?—дивуючись, спитав він хлопця.

Петро звернув до нього серйозне лице.

— Це така книжка, що в ній усе понаписувано по-нашому, по - українському, — поважно пояснив він.

— Так таки по - мужицькому й написано?—не діймаючи віри, спитав батько вдруге.

— Так і понаписувано, — затвердив Петро.

— Оце ж і я слухаю, та й дивуюся, — обізвалася мати, — читає таке, що аж чудно якось... ніби по - нашому, чи як би то.

Клим лишив роботу й підійшов до Петра; обітер обштани руки, взяв у нього книжку.

— Де це ти взяв її?—спитав він.

— Учитель дав, — одмовив той.

— Гм... і навіщо б воно, сказати, і до чого... — казав Клим, перегортаючи сторінки книжки.

— Тепер багато є таких книжок, — став розказувати Петро, — казав учитель, що по таких книжках, може, і вчити в школі будуть колись.

Клим дивився в книжку, хоч не розумів у ній нічого. Він щось думав, і лице його робилося суворе.

— Все в насмішку беруть нашого брата, практику здійсмають, — трохи перегода промовив він.

— Коли ж ловко, сучого сина, — злегка осміхнувшись, промовила мати, — усе так воно влад та до діла...

— Влад та до діла!.. — перекривив її Клим: — не знаєш, навіщо вони ото дають таке?.. Мабуть, серце їх пе-



четься, коли мужицька дитина хоче вчитися, як і їх діти, ну й вигадують... На, мовляв, та не забувай, хто ти!.. Знаємо ми їх...

Лице у Кліма гірко скривилося.

— Кинь, Петруню, сюю книжку та лягай спати, — смутно промовив він. — А книжку оддай учителеві назад; оддай і скажи, що батько не велять цієї книжки читати, що так робити, скажи, не годиться... Стій, я побачу його, я сам скажу йому! я скажу...

Клим між людьми був плохий та боязкий чоловік, дома ж, як ніхто не бачив, частенько виливав він свої жалі в довгій скрипучій мові.

Тепер серце у нього защеміло, і він став говорити й не переставав.

Петрик уклався спати. Жінка зложила прядиво і теж полізла на піч.

Клим знов узявся до роботи. Робота не пішла до рук. Він частенько переставав стругати і, схиливши голову, думав.

А жалі так і хватали за серце, так і хватали.

Прибрав роботу, помолився, погасив каганець і ліг спати. Сон не йшов до очей. Як галич, осідали його думки і краяли серце.

І от увижається Климові серед темряви панська кімната, великі царські портрети, стіл, зеленим сукном укритий... Кругом столу сидять чужі хлопчики, такі чепурненькі, причісані, мов паненята; сидять і щось пишуть.

Писар їх навчає, люди вклоняються їм, навіть сам старшина чоломкається з ними за руку.

Малі вони, а знають уже багато дечого такого, чого він та інші прості люди не розуміють. Сам Клим, як був колись десяцьким, чув, що вимовляли вони часом якісь мудрі канцелярські слова.

Клим подовго дивився тоді на них і думав, що з них вийдуть люди.



Тоді ж надумав він оддати сюди свого Петрика.

Іще раніше, коли дали Петрикові в школі першого похвального листа, Клим надумав вивести його на легкий хліб.

Не видна була йому спершу дорога до того легкого хліба; після того ж, як побував у волості десяцьким, він уже знав, що йому робити. Упрохає писаря та старшину, поставить могорич або одмолотить днів зо три— і Петрика приймуть до волості. А там дорога видна: вийде письмоводителем, урядником або тим же писарем. Усім їм добре живеться. Жалування беруть добре, а головне діло — хабарі.

От хоч і цей волосний писар — мало то він злупить за рік з усієї волості!

З батька рідного візьме—такий дерій. Скільки покривдив бідних людей—страх!

Казать нема чого—добре живуть, і кращої долі своєму Петрикові Клим і не бажав би. Та і йому, Климові, на старість добре б було.

Люди казали б: хоч і бідний Клим, а вивів сина в люди. І був би тоді Клим на людях розумний та шанований.

Так марив Клим у скрутні часи, коли змучена його думка не мала чого кращого, щоб зачепитися.

І робилося тоді йому легше.

Тепер було Климові важко, немов люди підстерегли його таємні надії і мають замір шкодити.

І саме ті люди, які повинні б допомогти вийти хлопцеві в люди!

Думки за думками, невеселі, образливі, товпилися в його голові і давили одна другу. Клим навіть забув, що була пізня ніч: не думав спати, блимав у темряві цигаркою, ворочався на постелі і розплющеними очима дивився в пільму.

„Може, вони через те й настоящої грамоти не хочуть давати мужикові, щоб не пускати їх у люди, —



думав Клим. — Чого доброго! Бач, каже, що і в школі будуть вчити по-мужицькому!“ — Клим зразу підняв голову; серце забилося й похолело: у нього блиснула нова думка: чи це не навертається діло на те, щоб іменно його Петрика не випустити в люди?.. Бачать — хлопець не дурний, пам'ять дав йому бог гарну, може чоловіком бути — ну, і не пускають. Бо кому ж потрібне мужицьке дитя?

Ця думка несподівано зринула в голові у Кліма, і потім не міг уже він од неї одв'язатися.

Пригадалось йому, що як приходив до нього з молитвою піп, то розпитував, куди він думає пустити хлопця по школі.

Навіщо б йому отее знати?

Тож, знать, не спроста він довідувався!

А ще він, Клим, — звісно, простак та дурень: не то, щоб примовчати та схитрувати, як то вміють інші люди, — взяв, та так зразу й ляпнув: думаю, як бог може, в писарі оддати!.. От тобі й писарі...

Або сказати й те: чого його Петрикові вчитель дав цю книжку, а не кому іншому? Не бійсь, сидельцевому, мабуть, не дав!.. Авжеж, мабуть, не дав!..

Поворочавшись трохи, Клим піднявся з ліжка і, тихенько облапуючи в пітьмі перед собою, підійшов до полу, де спав Петрик.

Нагнувся над ним, здержує дихання, прислухається...

Петрик спить і тихенько виграє носом, немов у дудку.

— Петрик, а Петрик! — легенько торсаючи хлопчика за плече, упівголос сказав Клим.

Тоненький свист зразу замовк.

— Це ви, тату? Чого вам? — почувся його здивований голос.

— Чи тобі не низько, сину, в голови?.. Дай, я підмощу тобі свитку, — став тихенько казати Клим.



Петрик пробурчав щось сердите, зразу поклав голову і вже став засинати.

— Петрик! Петрик! — тихо, але настирливо казав Клим:—ось підожди, я щось тебе запитаю.

Хлопець ізнов чмихнув носом і прокинувся.

— Ну?—промовив він, піднявши голову.

— Ти скажи мені, Петруню,—тихо й таємниче казав Клим,—чи тільки тобі дав учитель оту мужицьку книжку, чи ще кому давав?

Хлопець трохи помовчав.

— Тільки мені — ну, то що?.. І другим, казав, буде давати — хто попросить.

— Ну, більш нічого... спи тепер собі, спи...

Клим важко зітхнув і пішов од нього.

Петрик обвів очима темряву, подумав трохи, потім знов поклав голову на постіль.

— І як я зразу цього не зрозумів!—дивувався собі Клим.

І довго ще в малій хаті Климовій блимав у пітьмі огник цигарки, довго чулося часте зітхання й скрипіння лавки.

---

Ранком другого дня в квартирі в учителя у новенькій свитині з причісаним і примазаним оливою чубом стояв Клим. В одній руці держав він книжку, а другою — за руку Петрика.

Перед ним стояв молодий учитель і гаряче щось йому доводив.

Клим не дивився йому в вічі, а дивився кудись у куток: лице у нього було похмуре, задумливе й уперте. Петрик переводив серйозні очі то на вчителя, то на батька.

— Коли ви справді добра хочете моєму хлопцеві,— звернувся Клим до вчителя, і в очах у нього блиснув



огник довір'я, — коли не хочете його скривдити, то, я вас прошу, допоможіть йому вийти в люди. Ви ж сами знаєте — чоловік я бідний; нехай хоч йому буде краща доля. Вчіть його по настоящому правилу, а таких книжок не давайте йому... пожалуста, господин учитель... я вас прошу...

Клим приступив до вчителя ближче, схилився і додав тихо:

— Я даром не схочу — благодарить буду...

Вирядивши Кліма, вчитель довго ходив по кімнаті, потім сів коло столу й задумався.

1910



## З САМОГО ПОЧАТКУ

Вишнівська школа—найкраща на цілий район, бо попечителькою в ній була багата й щедра пані Олександра Андріївна. Всі на селі сподівалися, що в таку школу не пришлють абиякого вчителя, і коли по селу промайнула чутка, що новий учитель вже приїхав, того ж таки вечора в школу нашлося десятків із півтора цікавих. Новий учитель, Яків Малинка, гнучкий широкоплечистий хлопець з добродушним, трохи подзюбаним обличчям, вподобався людям. Прислали його прямо з шкільної парти, і через те од його вихрястого чуба й навіть од кожної складочки одежі так і несло ще веселою, вахлакуватою бурсою. Тільки прибув він у село, повиймав та порозкладав у своїй квартирі книжки, камертони та всякі партитури — зразу закипіла робота. В класі вечорами загули співи, загомоніли святами під школою чоловіки, по хатах пішли ходити новенькі книжечки.

За тиждень усе село знало вже нового вчителя. Сільська молодь марила ним, а поважні чоловіки казали:



— Молодий іще трохи, та нічого: оговтається — буде робити, як пани не з'їдять.

Навіть старенькому о. Якову прийшовся до душі веселий, бадьорий учитель.

— Зразу ж ідіть з візитом до Олександри Андріївни, — щиро радив він Малинці, — вона це дуже любить. Коли вподобається їй — ой, добре ж вам буде!

Малинка подумав трохи, покрутив маленьким носом, якого товариші прозвали в школі „кнопкою“, і спитав:

— А на якого дідька вона мені потрібна, ваша Олександра Андріївна?

Усі, хто був при цьому, аж руками на нього замахали — і говорити, мовляв, нема чого: чи хочеш, чи не хочеш, а йти треба. Таке вже „заведеніє“ тут.

Малинка мусів згодитись. Коли одного дня, одягшись у позичений в колеги, церковного вчителя, старенький сюртук, з празниковим виглядом виходив Малинка од батюшки по дорозі до панської економії, його аж геть за браму виряджала вся сім'я о. Якова. Всі підохочували молодого вчителя, давали йому поради, жартували, нагадуючи, що пані не зовсім ще стара і що душа в неї не з лопуцька. Малинка червонів, осміхався, одмахувався рукою.

Перед ворітьми економічного саду Малинка попросився з провожатими і бадьоро подався до панського будинка, стіни якого білили між густими зеленими вітами.

На його дзвінок коло парадних дверей вийшла чепуренька дівчина - покоївка.

— Вам кого треба? — спитала вона, оглядаючи Малинку.

— Пані вдома?

— Вдома. Вам до пані?

— Так. Мені треба бачити пані.

Дівчина впустила Малинку в двері, потім ввела в якусь кімнату.



— Отут заждіть трохи, поки вийде пані,—промовила вона,—про вас як сказати?

— Скажіть, що я — учитель,— одказав Малинка, витираючи хусточкою лице.

Коли дівчина вийшла, він пройшовся по кімнаті, обдивився обстанову і почув себе сміливішим. Підійшов до низенької канапи, сів і ноги простягнув.

Тільки ж глянув на них, швидко й полохливо підібрав: і без того куценькі штани тепер піднялися мало не до самих колін. Малинка пригнувся й став натягувати їх нижче; розправився, глянув — рукава сюртука збіглися до самих ліктів; поспішаючись, обсмикав рукава — ноги знову світять панчохами. Нагнувся — щось тріснуло на шиї. Схопився з місця, взявся рукою за манішку — галстух легенько опинився в його руці: заціпка на ньому розірвалася, і не було надії начепити його знову.

Холодний піт виступив у Малинки на чолі. Похапцем скрутив галстуха, сунув у бокову кишеню, зірвав з грудей паперову манішку, хотів запхати в кишеню — не влазить; глянув сюди-туди і, пригнувшись, шпурнув нею під канапу. Трохи одлягло од серця. Пройшовся знову по кімнаті, підійшов до люстра, глянув — і сам назад одкинувся: в узенькому полинялому сюртуці, у вишиваній сорочці, з нестриженою кучмою на голові, червоний і спітнілий — він сам себе не впізнав у дорогому панському люстрі.

„Треба тікати! — промайнуло у нього в голові: — там якнебудь вибрешуть після...“

Та тікати не було вже коли: Малинка й не постеріг, коли на дверях з'явилась постать середнього віку огрядної пані з випещеним гордовитим обличчям. Пані оглядала Малинку суворим поглядом, і піднята вгору брова її над одним оком виявляла здивування. Тільки Малинка зібрався, мимоволі закриваючи вишивану манішку



рукою, щось промовити до неї, як вона зразу подалась назад, хряснула дверима і сховалась.

Малинка лупнув кілька раз очима перед зачиненими дверима.

„Чи розсердилась, чи що вкусило її?“ — подумав.

„А може, вона що забула“, — рішив він трохи згодом і наважився подождати. Через який час двері знову одчинилися, і звідтіль вийшла тепер не поважна пані, а та ж чепурненька, чорноока дівчина, що одчиняла йому двері. В руках вона тримала піднос.

— Пані питають — може, ви їсти хочете? — ласкаво посміхаючись, спитала вона Малинку.

— Ні, їсти я не хочу — я недавно обідав, — дивуючись, одмовив Малинка. — Я хотів був бачити пані.

— Пані не вийдуть, бо їм ніколи... А ось закусіть...

Дівчина простягнула перед Малинкою піднос, де стояла велика чарка горілки й шматок шинки. Лежав ще там нащось срібний семигривеник, але на нього Малинка не звернув уваги.

Одну хвилину здалося йому, що тут щось негаразд, коли ж дівчина стояла перед ним така веселенька, привітна...

— Не стісняйтеся, випийте, — прохала вона його, поблискуючи лукавими очицями й мило усміхаючись.

„Е, та що тут... — подумав Малинка, — дають, так пий, б'ють“... — і він узяв у руки чарку.

— За ваше... — усміхнувшись, кивнув він головою до дівчини і випив чарку.

— На здоров'ячко... — охоче одповіла та, привітно вклонившись.

— Перекажіть, пожалуста, пані, — закусуючи, казав він дівчині, — що в школі в неділю буде правитись молебінь перед початком учення, і ми з батюшкою просимо, щоб пані прибула на молебінь.

Дівчина здивовано глянула на нього й повела плечима.



Коли, розстебнувши вузький сюртук і виставивши лице й груди під свіже повітря, повертався Малинка додому, настрій прилинув до нього чудовий.

„Воно й краще, що вийшло так,—думав він собі,— як кажуть: і сіно ціле й кози ситі,— і нудний візит одбув, і ніякої з пані мороки не мав“...

Минуло скільки днів, і Малинка, стурбований, поводячи кругом незрозуміло очима, сидів у кабінеті в інспектора. Підстаркуватий, сухий інспектор, з гостреньким носом і з обличчям старого лиса, пильно дивився на нього допитливими жучками - очима.

— Так ви таки по правді не догадуєтесь, навіщо я вас так нагально викликав до себе?—питав він, не зводячи з Малинки очей.

Малинка здвигнув плечем і глянув на інспектора ясным, як рання роса, поглядом.

— Як ходили ви з візитом до попечительки—нічого такого не траплялось тоді?.. Не нагрубіянили ви їй?.. Може, під чаркою були?.. кажіть по чистій совісті—ну, помилилися раз... це буває: он кінь на чотирьох ногах, та й той спотикається.

— Та боже мене борони!—здивувався Малинка: — я хоч і ходив до неї, та ні одного слова не промовив їй.

— Ну, розкажіть мені найдокладніше все, як там було — нічого не покривайте,—допитувався інспектор.

Малинка трохи помовчав, потім спокійно став переказувати. Інспектор, спершися рукою на стіл, мовчки слухав. Що далі розповідав Малинка, ставало помітно, як інспектор починав нервуватися, терти собі руки.

— Ну, ну!..—нетерпляче підганяв він його.

Малинка розказував, як шанувала його дівчина горілкою.

— І ви випили?!—зірвавшись з місця, не своїм голосом закричав інспектор.



— Випив, — винувато одмовив той.

Інспектор дрібно забігав по кімнаті.

— Що ви наробили!.. ви розумієте, що ви наробили? — розчервонівшись і хапаючись за голову, кричав інспектор. — Ви острамили себе, мене й усіх учителів. І де ви тільки жили на світі, де вас виховали такого!

— Ви ще й досі не розумієте? — спинився він перед здивованим і сконфуженим Малинкою. — Ви знаєте, за кого вона вас прийняла? — Інспектор скоренько поширив у столі між паперами і витяг звідтіль якогось листа.

— Ось полюбуйтеся, що вона пише мені за вас! — пробігши очима скільки рядків, він став читати вголос.

„По крайній небрежності в его костюме, по манере держать себя я не могла предположить в особе этого молодого человека нашего нового учителя. Принявши его за одного из тех опустившихся на дно особ, которые под видом бывших студентов, учителей и других интеллигентов попрошайничают по домам, я соответствующим образом и приняла его, чему он, повидимому, нисколько не удивился“.

Далі попечителька писала, що тепер їй незручно зустрічатися з цим учителем, і прохала інспектора перевести його якможна далі з вишнівської школи.

— Ну, тепер зрозуміли? — звернувся інспектор до Малинки.

По тому, як зашарілося лице у Малинки і як закліпали його очі, можна було бачити, що він зрозумів.

— Тепер я мушу вас звідсіль перевести — розумієте: мушу! — казав інспектор. — Попечителька дає гроші на школу, має велику руку в земстві — і я не можу не вволити її прохання.

— Ну, та ви дуже не горюйте, — казав він трохи згодом. — Друга школа буде трохи гірша за цю, проте...

Інспектор глянув на простувате лице Малинки.



— Вам самим буде там спокійніше. Там і візитів вам не буде кому робити. Я сам трохи помилився, послаючи вас у Вишнівку, — добавив він стиха, — сюди треба тертого хлопця, чистячка, щоб умів ладити з панами, а ця пані, до всього, ще й з дуринкою трохи...

Вийшовши од інспектора, Малинка спинився за брамою і, чухаючи потилицю, довго дивився на передки своїх черевиків.

elib.prlu.org



## НА ЧУЖИНУ

Тиха і смутна весняна ніч, мов молода черниця. Не чути на селі ні гомону, ні співу. Все повилося в тіні. Білють проти місяця хати з темними вікнами, — не то дрімають, не то щось думають.

Може, думають вони про те, що завтра рано має одбутися на селі смутнее свято, і після того свята багато їх останеться пустками; загуде в негоду вітер у димарі, завітає в гості лупатий сич, і буде в них мроторошно й сумно.

Не дві й не три сім'ї, а мало не половина всієї громади завтра ранком помандрує з рідного села в далеку, невідому чужину — туди, де серед диких степів, як кажуть люди, гуляє з хуртовиною мужицька доля.

Сьогодні вкладалися люди з своїм добром, і цілий день стояв у селі шум і гомін; тепер усе затихло. По дворах, навантажені всяким збіжжям, стоять вози, готові в дорогу, і мандрівці останній раз лягли спочити в своїй хатах. Та чи сплять вони тільки?..

Заскрипів засов коло чийхсь дверей, і далеко по селу пішла луна.



З своєї хати вийшов старий Жук. Він босий, без шапки, в усьому білому. Цілий день голова була заклопотана, тепер усе те кудись полинуло, затихло, на серце зійшов до нього смуток.

Тихо, мов привид, ходить по двору, по городу, ходить, спиняється, щось думає... Далеко в промінні місяця біліє його сумна постать.

Що то думається старому? Може, споминає батька та діда, що свій вік прожили на цьому дворіщі, може, пригадує свої давні пригоди, які траплялися йому на віку, а може, хоче тільки добре надивитися й запам'ятати свою батьківщину, щоб не забути її на чужині... Перед хатою стоїть старий гіллястий ясен, усю хату й половину дворища вкриває він своїми вітами, вищого дерева од нього немає на всьому селі. Ще здаля, не доїжджаючи скільки верстов до села, можна бачити його кучеряву зелену верховину.

Жук спинився серед двору, зчепив руки на грудях, підняв голову й дивиться на ясен. Знає він себе маленьким - маленьким хлопчиком, а й тоді вже цей ясен був такий старий, могучий. Тоді здавалося Жукові, що своїм гіллям він достає до хмар.

„І хто тебе посадив та викохав такого! — думає Жук: — дід, чи прадід, чи якийсь давній пращур?..“

Колись хотіли купити у нього цього ясена на зруб.

— Коли дасте двісті рублів, та після того я двісті разів заплачу, тоді продам! — сказав тоді Жук.

Тепер пішов загалом навіть ні за віщо.

Прохав Жук нового хазяїна, щоб не рубав цього ясена, і той обіщався, та хто його знає, як воно буде... Жук поїде, а ясен зрубають, — він і знати не буде. І на цьому місці буде виднітися голе небо, буде пусто і сумно тут...

Жук підійшов до ясена, обняв його, мов брата, прихилився до стовбура сивою головою і заплакав.



— Прощай, мій товаришу, мій вірний, старий друже! — тихо промовляє він, мов до живої людини. Потім сів під ясеном, схилився на руку й замислився. Знає Жук, що останній раз сидить він під ясеном; назад він не сподівається повернутися хоч би в гості: старий він дуже.

З сіней вийшла ще одна біла постать, підійшла до Жука і мовчки сіла поруч з ним. То Жукова старенька дружина.

Сидять вони задумавшись, мовчать...

Про віщо їм розмовляти? Не про щастя ж їм марити, не його ж, справді, їдуть вони шукати в чужу сторону на заході свого життя!

Стоїть місяць серед неба, засіває срібним пилом блискучий хрест і сині шибки старенької дерев'яної церковці. А там, за церквою, стоять хрести, хрести... і сумні, білі постаті під тінню ясена немов нахилилися у ту сторону.

---

А в панському саду соловейко чи плаче, чи сміється, аж виляски розлягаються. Там, де кінчаються доріжки та квітники й починається дика частина саду, окутані темрявою стоять під терниною хлопець і дівчина.

Не перший раз, як упаде на землю ніч і пани вклядуться спати, крадькома виходила дівчина в сад до хлопця на розмову; не раз стояли вони тут, обнявшись, до самого ранку. Тепер минулися жарти, минулися сміхи: стоять засмучені хлопець і дівчина, не дивляться у вічі, одно одного докоряють за минулі ночі.

— Хіба ж ти не знав, що так воно буде? — крізь сльози вимовляє дівчина: — нащо ж водив, нащо з ума зводив?.. Тепер ти поїдеш, мене в славі покинеш — будуть мене люди обминати. Бо хто ж візьме ту дівчину-наймичку, що парубок покинув? Оцілував, омилував, та й покинув... Мовчиш і слова не промовиш?



— Хіба ж не сама я, — казала далі дівчина, вже обливаючись слізьми, — не сама одвадила од себе всіх хлопців?.. Бо я ж уже думала, що мені їх не треба, я вірила, дожидала, що з тобою нам судилося вже й вік згорювати. Я ж не думала, що через тебе, може, прийдеться мені вік косу заплітати. Буду заплітати, буду плакатися на тебе, поки не вмру; і не буде тобі щастя на чужій стороні за мої сльози сирітські!

— Нащо так казати? — тихо одмовляє парубок: — не сам я їду — жене недоля, ти ж знаєш про це. Нехай би я зостався тут, нехай одружилися б ми, — куди б же я дівся тоді з тобою, в чию хату повів би?

— Казала ж — наймайся до панського двору, я на кухні служила б... Жили б якось...

— І цілий вік по наймах хилялись?

— Ми б працювали, заробляли, зібрались би на свою хату.

— Коли ж мені ті гіркі заробітки й так серце всушили.

— Горювали б, та все ж у рідній стороні, не на чужині.

— Щось мені й рідна сторона вже не мила.

Замовкла дівчина, схлипує, в руках мне білу квітку, що зірвала з терну.

— Чи не казав я тобі, чи не благав тебе, — став казати парубок дівчині, — кидай найми, та поїдемо зо мною. То миліше тобі жити по наймах, панам догоджати, ніж працювати на себе? Що нам рідна сторона, коли нема в ній життя! А там би мали свою землю, свою хату, і стала б нам чужа сторона за рідну.

— Не буде мені чужа сторона за рідну до віку!

— Люди ж їдуть, привикають, — привикли б і ми!

— Не привикла б я на чужині, поки не вмерла. Туди б не доїхала, на дорозі зав'яла б, як скошена травина.

— Чого ж тобі тут шкода? Панських маєтків та будинків?



— Коли мені їхати звідсіля, то краще живою в домовину лягати.

За тополь вийшов місяць. Заглянув він у куток, де сумують хлопець з дівчиною, та й байдуже йому: всього буває на світі!— „Не всі тії вінчаються, що любляться та кохаються“— співається в пісні.

Затихло кругом. Тільки чути, як тихо схлипує дівчина. Сумує тернина і, немов слізьми, осипає засмучену пару своїм білим цвітом.

---

Веселий, ясний весняний ранок; горить на сході мало не половина неба червоним полум'ям. У сяйві рожевого ранку пишався сади в білому буйному цвіті, немов у снігу; зеленіє молода трава по майданах і берегах. Немов для свята вирядилось і завітчалось село.

Ще було рано, а вже всі в селі повставали; старі, молоді, діти— всі вийшли на вигін до монополії виряджати в дорогу поселенців.

Не звичайний гук і гомін ярмарку,—інший якийсь гомін, що ще здаля будить у людини смутний і хвилюючий настрій; щось поважне й журливе чувається в його підвищених тонах.

На вигоні, коло возів і на возах, стоять і сидять люди. Червоні, білі, блакитні хустки й спідниці, чорні й сірі свитки, кудлаті голови— все хвилювалось і вигравало проти сонця різнобарвними кольорами. Між людьми видніються вози з усяким селянським добром: діжечками, скринями, плугами й усякими іншими домашніми речами.

Люди скупчуються гуртками коло возів. Хлопці й дівчата збились осторонь в окремий гурток і щось розмовляють собі. Коло возів, між купками людей, блищать на сонці чарки й пляшки з горілкою. У кожного на лиці святковий і разом смутний настрій, очі сяють тихим блиском, лица червоні, заплакані.

Ревуть воли; то там, то там чути сумні пісні або



жіноче голосіння, і над усім лунає співуча, голосна, глибоко пройнята щирістю мова.

— А я не піду!— вирізувалися з моря голосів пекучі слова:— будуть тягти— за одвірок учеплюся, а не поїду з своєї батьківщини! І синів не пущу! Нехай згорить хата— упаду на попіл, умру на ньому, а не покину свого гнізда!

— Ех, брате, брате,— одмовляв йому спокійний і сумний голос,—десь мало ще ти горя бачив на світі, що так кажеш.

Між возами, в гурті своєї родини, якась п'яненька й заплакана баба пританцьовувала і приспівувала:

Бом, бом!  
Та поїдем у Тамбов,  
А в Тамбові добре жить,  
Горілочку будем пить...

Потім кидала танцювати, припадала головою до полудрабка й починала тужити:

— А куди ж це ми їдемо, куди од'їжджаємо! Завезуть мої кісточки на край світа, де зима люта, де людей немає, а тільки звірі та комлики. Там і сонечко не сходе, і зірки не сяють, і вітер туди не довіє з рідної сторононьки!

— Мамо, мамо!.. та заспокойтесь; вже ж не pomoжеться!— взявши за плече, умовляє її русявий чоловік із синіми заплаканими очима.

А в другому кінці п'яний чоловік з червоним, у сльозах і пилу, видом силкувався на віз вилізти. Жінка його придержувала за полу; він одривався, потім знов чіплявся. Нарешті йому таки вдалося вилізти на віз.

— Люди добрі!— кричав він, стоячи на возі:— слухайте, люди: помоліться за мою грешну душу і прощайте навік!

Жінка сіпнула його за полу, і він з розгону сів на якісь мішки.



Старий високий дід стоїть без шапки, держить у руці чарку з горілкою і старечим, щирим голосом співає:

Нащо ж мені те багатство —  
Буде з мене й трошки;  
Дадуть мені сажень землі,  
Ще й чотири дошки.

Сивий чуб його має в повітрі, а з очей котяться сльози. Час іде. Стала наближатися година рушати в дорогу. Це чувається в загальному гаморі: мова лунає голосніше, швидше, немов люди поспішаються наговоритись уволю. Гомін стає все дужчий і дужчий.

Із моря звуків прорвався і пролунав над людьми різкий, суворий голос, ударивши по всіх серцях. Трудно було розібрати, що він саме сказав, та всі знали, що то подається знак рушати.

— Пора, запрягайте, — чути було голоси, — щоб не спізнитись нам на станцію!

Сколихнулось море і схвилювалося.

Увесь натовп заворушився і поповз широким шляхом із села на гору. Вся юрба людей розтягнулася в довгу стрічку, потім стрічка посередині робилась усе тонша і тонша і розірвалась. Здавалося, що цілий живий організм розірвався на дві половини. Одна половина подалася назад до села, друга поповзла далі по шляху.

Геть-геть, уже на горі, видніються вози.

— Прощайте! прощайте! прощайте! — кричали ті, що на горі, тим, що внизу.

Поселенці виїхали на гору. Все село стояло перед ними, як на долоні: в зеленій траві, в білому цвіту, в золотому промінні.

В селі гуртками розходилися по домівках люди, заплакані, зворушені, і голосно розмовляли.

Село здавалось напівпокинutoю пусткою.



## НА ХУТОРІ

Заходила ніч.

Німіє степ і тьмариться.

Поспішаючи, кудись ховаються останні шуми й гуки довгої літньої днини. Не погасло ще на заході як кров червоне зарево, а вже над ним у темряві далекого неба зажеврила, немов жарена в попелі, вечірня зоря. А місяць, що перше висів серед ясного неба сірою, мало помітною плямою, під темним крилом ночі зразу ожив і за-світився білим, чарівним огнем.

Ринуло з неба ціле море тихого світла, все на землі потопляючи. Над степом промайнув легенькою тінню незрячий сон.

Ніч зайшла.

Маленькою хмаринкою темніє над глибоким яром за-кинтий у степу хуторець.

Синіють у промінні хатки. У яр потяглися довгі тіні:

Тихо в хуторі, мов у скам'янілому царстві із давньої казки.

Серпи, коси, вози, збруя — все трупом лежить коло хат, немов ті цяцьки, що перед сном порозкидали малі



діти. По дворах манячать стіжки свіжої пашні, мало не поруч з хатами тягнуться ниви з блискучою стернею.

На нивах, як те військо побите, темніють незношені снопи, стеляться довгими рядами незагребені покоси, і, збившись стеблинами в густу лаву, подекуди стоять самотою клапті недокошеної пшениці.

А над усім густо стелеться дух свіжого степового сіна. Розкошами, красою віє над степом...

У яру тихо й сумно. Світить над ним місяць. Вздовж нього розтягнулися довгою стрічкою кучеряві верби. Спід верб одірвалися і попливли проти місяця понад зрошеною травою марища—тіні. Запирскало щось... Воли. За волами виринула й стала в яру волохата постать.

На голові у неї наверхене жмутом якесь ганчір'я, довга свита підперезана білою ганчіркою, на ногах великі мужичі чоботи, а в руках—батіг. З купи ганчірок визирає мармурове дівоче личко з дуже великими пречудними очима. Дівчина притулилася плечем до стовбура верби й закинула голову проти місяця. Очі у неї склепилися, руки опустились, як у сонної. Стоїть і осміхається.

Затремтіло зразу сонне повітря, і зграї срібних звуків, плутаючись і виграваючи, полетіли яром і далеко кругом заснували степ.

Потім із моря звуків вирізалися дзвінки, мов із срібла викувані, слова пісні:

Яром, яром, пшениченька ланом,  
Горою овес.  
Не по правді, молодий козаче,  
Зо мною живеш ...

Слова всі до одного оддалися голосною луною; ні одне не сховалося. Дівчина замовкла і схилила голову. Стало знов тихо. Тільки десь далеко, тремтячи в повітрі, завмирили останні одголоси пісні.

Верби стоять — не стенуться. Проз їх віти де-не-де визирають далекі зорі.



Дівчина звела великі очі і довго вдивлялася ними в сріблясту далечінь. Здіймала руки, щось шепотіла сама собі, кивала гірко головою.

Знову зворухнулось повітря, і срібні звуки розбудили степ.

Дівчина заплющила очі, марить і співає.

І впижається бідній дівчині в старих лахміттях, що не наймичка вона, не сирота... Вона—дочка - одиниця багатого батька. У неї шовком шиті сорочки, дорогії килими, дукачі срібні... Та не милі їй вони, бо не хоче її любити козак молодий. А той козак—такий хлопець, яких уже немає тепер: він у пишному вбранні, що сяє, як сонце. Під ним грає кінь вороний, а в того коня горять на ногах золоті підкови, срібні виблискують стремена. Сидить козак на коні перед нею, хороший і вільний, як вітер степовий, а вона стоїть перед ним засмучена та стиха докоряє йому, що не по правді він з нею живе...

Тужить, розливається голос дівчини, і лунає, розлягається по сонному степу живе оповідання про дівчину та зрадливого козака.

„Ой вистели, дівчино,—дає глузливую козак дівчині пораду,—ой вистели килимами двір, щоб не скаляв мій кінь вороний золотих підків,—тоді буду до тебе ходити“.

„Ой посади, дівчино, край воріт вербу, тоді буду до тебе заходити“.

Та не одурити козакові дівчини! Почула вона серцем гірку правду, і тихим, безнадійним смутком забриніли останні слова пісні:

Я й садила, я вже й поливала,—  
Не приймається.  
Брешеш, брешеш, молодий козаче,—  
Ти цураєшся.

• • • • •



Стоїть дівчина, схилившись до верби головою, сльози витирає рукавом драної свитини. Стоїть з жалощами в серці, засмучена й обмарена чарівними малюнками давно минулого, давно забутого, вільного й шумливого життя її рідного краю.

---

А в тихому хуторі зчинилося диво: од сну просипалися люди, виходили з хат здивовані й слухали пісню, що живою силою вривалася з яру на хутір.

Прочинились двері чиеїсь хати, і, зчепивши руки на грудях, стояла на порозі біла постать чи дівчини, чи молодиці. Місяць світить на білу постать і на хату.

А на краю хутора, од степу, спочивав у сінях своєї хати старий дід. І мариться крізь сон дідові, що в сінях над ним бринить струна. Дідові сон сниться, а струна все бринить та й бринить і його будить. І дід прокинувся.

В прочинені двері б'є синім промінням місяць, а по сінях лунає пісня, аж лящить. Вийшов дід із сіней, схилився на тин, та й слухає.

На хуторі тихо та лунко. Все кругом спить, тільки в яру хтось не хоче коритися снові і крає сонне повітря своїм молодим могутнім голосом.

Тужить та в'ється в яру дівочий спів, і не помічає дід, як в'ється він сам услід тому співу: то схилиться, то розігнеться, то візьметься за груди рукою.

Чудне щось діється з дідом: йому стало здаватися, немов хтось у жменю взяв його старе серце і став його помаленьку чавити, а дідові стає чогось так жаль - жаль.

На моріжку коло тину сидить уже цілий гурток хуторян; біліють сорочки, видніються кудлаті голови, босі ноги, тихим блиском сяють заспані очі.

Всі вони здаються при місяці фігурами, вимуруваними з білого каменю.

Всередині між ними сидить парубок з чорними вели-



кими очима і тихо й поважно щось розказує. Білі фігури посхилялися до нього, слухають.

Його мова одбивається в тихому хуторі буркотанням маленького струмочка. Парубок розказує про чудну дівчину, що недавно привезено сюди з далеких хуторів до хазяїна за наймичку. Вона дика, боязка й чудна. Вінки собі з квіток сплітає, квітчається і так ходить у роботі цілий день. Збирає коло себе дітей та все розказує дивні якісь казки або свої сни. А як стане співати, то зразу своїм голосом душу проймає.

До гурту підпливають мовчазні тіні, сідають на моріжок і мовчки слухають.

Потім тихо й поважно, не перебиваючи один одного, стали довго вони розмовляти. Стали згадувати давніх своїх співців і всіх незвичайних людей, що колись жили між ними. Часом гарячими хвилями з новою силою долітала з яру пісня, вривалася в груди людей, і вони стихали. Потім, переждавши, говорили далі.

Споминали вони якогось чабана Ілька, що своїми піснями приворожив до себе молоду пані. Ох, і що ж то за сила була в тому голосі! Вийде, було, на могилу, гукне пісню—і ввесь степ скрасить нею. Люди, бувало, кидали роботу та виходили слухати Ілька із хутора аж у степ. Щирий і правдивий був чоловік Ілько. Підмольяла молода пані їхати його з собою кудись, та не поволів Ілько життя панові розоряти, а поволів іти кудись у Чорноморію. Та як пішов, як пішов, та й досі чутки нема...

В яру залунав новий ниючий і пекучий спів. Дівча співало про себе, що їй горе на світі. Вона сирота, а люди недобрі, і нема до кого їй прихилитися; скаржилася комусь, що не зазнала вона на світі розкошів, що марно проходять літа її по наймах у важкій роботі...

А люди на хуторі все слухають і згадують усе інших своїх співців.



І були вони, всі ті таланти рідного люду, ті найулюблені діти свого смутного краю, як і цеє вбоге й забите дівча,—люди з найбільніших бідні, з найтемніших темні, були наймитами у чужих людей і пасинками в долі.

elib.prlu.org



## МУЖИЦЬКИЙ АНГЕЛ

Десь єсть собі на світі церковця—стара, трухлява, ніби із тіней із місячних збудована. У церковці—притвор сумовитий, темний, а у притворі, між поламаним хрестом і старою короговою, висить ікона святого ангела, запилена, полиняла. Святий ангел стоїть на ній на колінцях, як за шкоду покараний неслухняний хлопчик, очі опустив додолу: і білі шати його замазані, і ясне личко потьмарене, опущені очі заплакані, сумні.

Тамошні люди взивають його мужицьким ангелом і розповідають, що колись він стояв на рівних ногах, і шати його були білі, як найперший сніг; святе личко його було радісне, як сонце, а ясні очі його все у небо високе дивилися. Дивились, не переставали, не зморгаючи, не склепаючи.

Та підмовили якось мужицькі діти його з собою—пішов він із ними попід тинню блукати і замастив свої білосніжні шати.

Позорив на нього раз з неба творець його праведний, перстом посварився—і стемніло од смутку його ясне личко, стиха він маленький став на колінця, на грудях



ручки склав, очиці до землі пустив, стоїть у божій карі, не степенеться, і буде стояти, поки не звелить йому встати отець його небесний.

А звелить йому вставати він, казали, тільки тоді, як усі ангели в небі заспівають, віншуючи Христа народженого:

Слава во вишніх богу і на землі мир...

І дожидався ангелик того свята, як душа настраждана золотого раю ...

---

І жила в тій стороні бідна удова у земляній хатинці, жона правдива, у божих боязнях пам'ятлива, і мала вона сина, на імення Івашко.

Івашко був слухняний і почитивий, та дуже любив мед, бо був іще маленький. І так він дожидався, так дожидався того різдва.

— Мабуть, мамо, бог і не чув того, як я йому рано й вечір молився, щоб була кутя з медом. Не хочеться вже мені і до церкви ходити.

— Не кажи цього, сину, бо то — грішка; бозя сердиться буде. Іди до церкви, йди, не лінуйся, помолись йому гарненько, то він і зглянеться на наші злидні.

Одягнула мама Івашка в свитку, хусткою теплою зав'язала, бо стояв надворі лютий мороз, вирядила в церков.

Увійшов Івашко в церков, а в церкві порожньо, зимно, — тільки старі баби з костурами панахидки правлять.

Заходить Івашко у темний притвор, дивиться, коли там перед тим ангелом, що стоїть сумний на колінцях, чого - чого тільки не понаставлено! І булки, і бублики, і цукор, і пряники і меду - меду у склянках, у тарілочках, в горнятках! У Івашка аж очі засміялися, тільки — усе те чуже, ще до того і святий ангел стоїть за сторожу



Хіба попрохати у нього гарненько, може, дасть? „По-прошу!“ — подумав Івашко, і серце у нього забилося.

Підійшов він до ангела ближче, привітно осміхнувся до нього, боязко в очі йому заглядає, тихо шепоче соромливо:

— Дай мені, святий ангелику, хоч оте щербате горнятко з медом, а то у нас кутя сьогодні суха буде. Грошей не було, то мама не купили. От, їй-богу, не брешу. Дай... — дивиться, дожидає.

Святий ангелик мовчить, очей не зводить, ніби і річ не до нього.

„Ні, не так“, — подумав Івашко; одступив трохи назад, став на коліна і проказав йому, як школяр перед учителем, „Оче наш“. Далі знову підійшов ближче, питається:

— Ну, то не даєш? Дай, пожалуста.

Мовчить ангел, як і перше.

„Не дає!“ — подумав Івашко, перестав осміхатись, зітхнув.

Соромно йому стало, він зігнувся і тихо одійшов далі. Стоїть, тре рукою уші, чобіт об чобіт стукає, бо змерз уже дуже, а йти звідсіль чогось жаль.

„І нащо йому такого багато? — думає він, роздивляючись на всі ласощі: — ні, буду іще прохати!“. Івашко висякав носа, утерся, озирнувся кругом, чи хто не дивиться на нього, і підійшов до ангела близько-близько.

— Дай, ну, дай же! а коли не даси, то дозволяй мені самому взяти! Будь такий добрий! Чи вже ж тобі шкода одного маленького, щербатого горнятка? Дозволь, я візьму! Чуєш?

Івашко торкав його рукою і так пильно, так щиро прохав його, що й у груди йому тепло стало, і ноги, і уші ніби нагрілися. А серденько так билосся, билосся.



Радісний і веселий прийшов Івашко додому. Тільки на поріг—зразу перед себе з медом горнятко виставляє, мамі голосно хвалиться:

— А я, мамо, на кутю меду несучу!

— Де ж ти взяв його, сину?—здивувалася мама.

Івашко нахмурих брівки, ще й ручечкою собі свариться:

— Ні, ні, мамо! Це я не сам узяв, це мені святий ангелик звелів узяти!

— Який ангелик? Де? це ти щось дуриш мене, сину. Ану, розкажуй мені усе по правді.

Івашко став казати:

— Там у церкві коло ангелика стояло багато-багато і меду і всячини, то я й випросив у нього. Він спершу довго не давав, та я його став так прохати, що і в животі в мене заболіло. Тоді він і сказав мені тихенько-тихенько, так, що я насилу й почув його, каже: „бери, тільки щоб ніхто не бачив“. То я і взяв.

— Ох, мені лишенько!—забідкалася мама:—та це ж ти украв його!

Івашка узяв жаль на маму, і він заплакав. Пригадав, що казала зраня йому мама, та й собі те ж промовляє:

— Не можна так казати, мамо, бо грішка!..



## СВЕКОР

Тими сірими великими очима, що суворо оглядали всякого спід великого чола, тією поважною ходою Василько завжди викликав усмішку в дорослих. Коли б хто почув, як, було, гукне він улітку, одвертаючи од гречки корову, то, не бачивши його, подумав би, що то гримає старий, бородатий Микита-чзбан, а не малий Василько, якому тільки цеї весни пошили штани.

Дома Василько часом як почне „старувати“, то всі тільки дивуються!

За обідом нехай тільки хто накришить хлібом на столі, або розілле борщ з ложки,— Василько так і гукне, чи то буде свій, чи чужий: „А нащо так накришувати та наляпувати!“ Або забуде хто шапку в хаті зняти,— він зразу видереться на лаву або на ослін, підбереться, скине шапку й пучкою на образи покаже, мовлячи суворо: „Он бач, що там таке!“

Не вподобается йому щонебудь — зараз на піч, укриється рядном і почне звідтіль вичитувати та всі непорядки в хазяйстві перебирати: і те в нас недобре, і те не так, як у людей ведеться!



Батько, було, слухає, слухає, а потім і скаже:

— Десь ти, Василю, старшиною будеш колись, що такий сердитий!..

Отакий Василько. Не дурно всі в сім'ї взивали його „свекром“.

Свекор, свекор, а проте кожного ранку любив лазити під піч, де в нього було сховане в куточку з деяких цяцьок ціле хазяйство. Часом з ранку до самого обіду сидить там, цяцьками бавиться, щось до них бубонить собі.

— Ти б, Васильку, взяв краще букваря та азбуки вчився,—каже йому одного разу мати,—тебе он женити пора, а ти раз - у - раз шмаруєшся попід піччю!

— Ну, так і женіть, коли пора!—озвався спід печі Василько.

— Оттакої!..— сміється, дивуючись мати:—а до школи ходити вже й не хочеш?

— Що мені та школа—хліба дасть?—старує десь у куточку Василько, перекладаючи бляшки та стекольця.

Увечері до хати посходилась уся сім'я: батько, мати, два старших брати, сестра - дівка. Після вечері батько сів край столу, схилювався на руку, глянув на матір, на діти, та й промовляє:

— Хай його батько стеряється!.. не хочу вже робити: ось і ноги подерев'яніли, спину ломить, руки болять,—старий роблюся вже!.. Треба, мабуть, женити котрого-небудь з хлопців, та й хазяйство з рук передати. Нехай хазяїнують молоді, а нам уже з старою й одпочити можна!

Василько сидить на полу коло вікна, немов дивиться на місяць, як він срібні свої ріжки вистромив над вербами; а сам все ж ухо наставляє, щоб почути батькову мову.

— Тільки котрого б нам з трьох женити?—міркує батько далі.— Миколі он на осінь у москалі треба йти,



Петро не скінчив ще науки своєї... хіба Василь? Він же й до хазяйства більше має охоти, ніж до вчення.

Василько спід лоба поглянув на батька і знову дивиться у вікно, немов би не про нього й річ...

— То як же ти скажеш, Василю?—вдався вже до нього батько,—тебе будемо женити, чи, може, пождемо, поки Петро школу скінчить?

— Ги!..—засміявся Василько, соромливо закриваючись рукавом. Батькова розмова йому до вподоби, проте він стережеться, чи не жартує батько.

— Ну, то чого ж там сміятися!—промовляє поважно батько:—кажи: коли женити — будемо женити, коли ні—підждемо.

— Кажи, Васильку, то, може, сьогодні денебудь і засватаємо дівчину,—обізвалася й мати.

Василько оглянув усіх—ніхто не сміється.

„Чому б і справді мені не женитись?—подумав він собі.—Було б добре, коли б у нього була жінка: обід варила б йому, сорочки прала, а він лежав би собі на печі та погукував би до неї: „стара, а принеси огню, я люльку запалю!..“

— Ну, то як же?—сказала мати:—хочеш одружитися?

Василько втер рукавом носа, почервонів трохи і промовив, закриваючи рот рукою:

— Хо-очу!..

— Ну, от і гаразд!—каже батько:—тепер тільки молододу треба йому вибрати. Чи, може, в тебе вже є на приміті яка?

А в Василька й справді є вже одна дівчина на думці. Давно вже вподобалась йому чорнобрива Ганна—ще тоді, як вирятувала його з багнюки, як він був загруз колісь, вертаючись з церкви; тоді Ганна вирятувала спершу його самого, потім його чоботи, що тільки халлявки визирали з калюжі; втерла йому носа, заплакане обличчя та на додачу й поцілувала ще.



— Ганну хочу, — промовив Василько сміливіше.

— Ганну, то й Ганну, — згоджується батько, — тобі видніше. Та коли казати правду, то й дівка вона хороша: доброго роду, і на вроду гарна, й здорова... та, може, ще й приданого сот п'ять дадуть!.. Поможи тобі боже, Василю!

Василько знає, що тут йому слід було б подякувати батькові, та чогось соромився і тільки чмихнув носом.

— Ну, то не будемо ж і гаятися, — каже далі батько, — будемо зараз одягатися, та й по рушники підемо!.. Подай но йому Петрову свитку! — гукнув до матері.

Мати стягла з жердки свитинку, червоного пояса, кличе Василька одягатись. Василько зліз з полу, взяв палець у рот, боком виходить на середину хати. Трохи немов соромно йому, ну, та в новину це, — то й не дивно. Одягла його мати в свитину, поясом підперезала, в кишеню поклала батькову люльку, папушу тютюну за пояс застромила. Батько взяв з столу хліб, дає йому під пахву. Взяв Василько той хліб, обома руками вчепився в нього, насилу вдержить.

— Ну, сину, помолимося богу й підемо, поки зовсім не спізнило, — каже до нього батько. — Тільки треба тобі ще дещо сказати попереду, як іти. Чи будеш же ти за мене в громаду ходити, податки платити?

В громаду ходити — Василько залюбки ходив би, а от податки платити — то вже й не до душі йому...

— А де ж я грошей візьму? — спитав він.

— Як де грошей візьмеш? — дивується батько: — а ти ж будеш заробляти! Будеш орати, сіяти, косити... Ти ж тоді хазяїном будеш у нас. Ми тебе всі будемо слухати.

— Е-е!.. — протяг Василько з непевністю.

— Будеш уже сам усе робити, — себе й жінку годувати й зодягати, сестру заміж оддаси, а мене з матір'ю до смерті доглядати мусиш. Будеш доглядати? — перепитав батько.



Василька в жар кинуло, а уші зашарілись. Він уже й не радий був, що розпочав таку справу!

— Я не хо...—промовив він і схлипнув. Очі зразу налилися слізьми.

— Ну, а як же, сину?—ласкаво й тихо казав батько:— хто ж нас з матір'ю стане годувати та доглядати? Поки ми здужали—робили, вас усіх годували, до розуму доводили, а як постарілися, то невже ж ти виженеш нас із хати, щоб ми з торбинками пішли попід віконню?

Василькові зробилося і боязно чогось і, боже, як шкода тата з мамою!..

Хліб випав у нього з рук, і він на всю хату так і заголосив:

— Я ма-а-лий ще!..

Всі, що були в хаті, далі не могли вже втерпіти й весело зареготали.

Василько глянув кругом і зрозумів, що то все були жарти. Він з радощів аж сам засміявся. Потім засоромився, закрився руками та, скинувши Петрову свитку, вистрибом так і метнувся на піч!

Часто після того питали його:

— А що, Василю, швидко будеш женитися?

Василько, було, помовчить трохи, а потім поважно одмовить:

— Так то й женитись!.. Там тобі така морока, що нехай його й кат візьме!..



## ОСІННІЙ ЕОКІЗ

*Хата біла, стіна німа —  
І сон не береться:  
Чорні очі, біле личко  
На думці снується.*

*Народна пісня*

Пробудившись, я тихо підвівся й сів на ліжку, як і не спав.

Надворі осіння ніч — вітряна й видна. Низько у небі стримить, як золотий серп, пізній місяць—блискучий-блискучий, мов недавно викуваний. Через нього спотикаються хмаринки, прудкі й ворухливі, як рибки. Біжать вони кудись отарами й табунами, розгойдуючи по землі хвостатими тінями. А внизу видно дерево — чутке, заплакане, шумке: загуде десь вітер—воно тремтить уже й плаче, як живе. Ущухне вітер—і воно примовкне, дрімає, а поміж ним ходить тоді щось невидимкою і немов руками обриває сухий лист.

Щось мені примарилось.

Наснилось мені—прийшла подруга мого найпершого гуляння, промовила до мене слово—і всі мої оджурені, давно розвіяні, забуті радощі так затремтіли в мені, що я кинувся.



Сиджу тихо, сам осміхаюся, а очі бродять по темряві.  
І чую — просипається в них гарячий смуток.

Годі, мабуть, спати.

Завітала до хати пізно гостина, серед ночі свято нарядила, то вже сна не буде на мене. Розкладу, розвішаю свої згадки, як молода дівизну, розстелятиму, до місяця розглядатиму, аж поки не згасне у небі остання зірка.

---

Бачу я себе о тій порі, коли ходив із старою та завоженою граматиною в руках і з радісними, золотими надіями в грудях.

Під кленами — маленька рублена комора на городі. Визирає спід великої стріхи, як дитина спід батькової шапки.

В коморі — столик, ліжко, оберемок шкільних книжок.

Я лежу з книжкою на ліжку, хоч більше думаю, ніж читаю. До екзамена оставалося мало, і всю оту купу книжок я знав уже розказати од палітурки до палітурки, проте далеко заходити од них було якось боязко, немов мали вони втекти од мене. Та й марилося якось охитніше, коли лежали вони перед очима: не з чого ж іншого, як тільки з них будував я мости, по яких лагодився піти од батькової мужицької хати в ту країну, де, як кажуть, усі кози ходять у золоті. Розгортаєш то одну, то другу книжку, звіряєш, як скупий свої скарби, чи все на своєму місці, чи не забув часом чогонебудь. Тоді — книжку на груди, очі заплющив і шугнув, як крилами, в такі хмари, що й голова піде обертом. У коморі темненько, в саду тихо — іскрою літаєш над грішною землею; і немає стін, і немає впину по всіх шляхах на широкому світі. І несподівано спаде на думку: а який найбільший город в Аргентині? — спиняєшся, боязко лупаєш очима: чи не отакий?.. ой, здається, ні!.. — і летиш сторчака із хмар, нашвидку розкидаєш книги, шарпаєш листками, аж серце б'ється.



Знайшов — так. Зітхається легенько — слава богу.

Спочинеш трохи, покладеш до серця свій затяганий, чорнилом залитий, чарівний талісман — і ще сміливіше, ще вище здіймаєшся вгору.

В таку годину шелестів іноді бур'ян за коморою, і незабаром летіла до мене в двері надкушена кислиця, шматок соняшника або з кавуна лушпина.

Мерщій беру книжку в руки й насуплюю брови.

Склавши руки на грудях, перед дверима стоїть сусіда, мій давній товариш — Мотря.

Зорить очима, мовчить.

Лице суворе, очі в якійсь задумі, а сама вертлява, як дзига. І чорняве-чорняве, як жук, тільки що не загуде.

Знаю, що так не минеться — буде гарикать під дверима, буде витівати, поки не зволоче мене з ліжка. Проте не ворущусь, до останнього терплю.

— Може, тобі принести сюди перину?.. чуєш, пане? Як до стіни.

Стоїть, розглядає.

Далі зирк туди, зирк сюди, швиденько, як метіль, влітає в комору. Лице без осмішки, очі бігають, як у злодійчука. Моргне чуть помітно:

— Давай цілуватись! — кине швиденько, нерозбірливо.

Чую, що вся моя вченість злазить з лиця, як стара шкаралюща. Мовчу, перегортаю сторінки в книзі, підвівши брови, знову схиляю над нею голову, хоч не бачу там вже ні одного слова.

Торкає легенько в плече.

— Чуєш, кучерявий, давай? — кивнула бровою, немов отряха-школяр, підмовляючи в чужий сад за грушами.

Аби не засміятись, я починаю плаксиво зіпати, щоб було чути аж на городі:

— Ну, й що це мені за кара господня!..



Мов вітром винесе Мотрю з комори.

На дверях миттю повернеться, мовчки скривить лице — і зразу виходило, що й сліпий я, і кривобокий, опудало злюще, мокра тютя, — мельне — і як водою вмило.

Іноді разів зо три на день зазірала вона отак до мене в комору, проте дедалі їй ставало все тяжче одірвати мене од книжок. Скільки не зачіпала вона — я був німий і глухий, як пень, а коли прилипала вже дуже гаряче, я починав гомоніти на весь сад. Цього вона найбільше боялась: кидала докірливий погляд і мерщій тікала. Проте забувала швидко і не барилася одвідати знову. Довелось піти на мир. Погодилися на тому, що я пускатиму її в комору, аби сиділа тихо. Зайшовши в комору, вона надиво щиро додержувала свого слова: сидить, бувало, із якоюнебудь роботою в руках немов і нема її тут; так, бувало, й піде, слова не сказавши. Я теж часом зовсім забував про неї над своїми паперами та книжками. Іноді тільки ловив несподівано її очі на собі — глибокі, пильні, допитливі.

— Ну, хоч скажи ж мені — що вони пишуть в отих книжках? — стала якимось розпитувати мене.

— Та й нащо воно тобі? — одмагався я: — все одно зразу не врозумієш.

— Ну, а одначе ж? — допитувалася вона уперто.

Щоб одв'язалась, я починав ліниво, без охоти розказувати.

Слухає, бувало, слухає, оком не зведе, далі осмутніє, хитає головою:

— Господи, і яка ж я дурна на світі вродилася — нічого не бачу, нічого не розумію, — ходжу, як сліпа — і кому мене треба, отаку дурепу... Тільки й знаю: ги - ги - ги! та га - га - га! — перекривила вона себе.

І задумується надовго.

А то раз напосілася: зроби та й зроби диктовку.

Школи вона не скінчила, читать книжки не мала



охоти, і я не розумів, на якого дідька здалася їй та диктовка.

Беру з недовір'ям книжку, щось диктую, осміхаючись.

Понаписувала вона такого, що я, розглядаючи, зареготав, як шалений. Вона вихопила свій папір, не давши мені дочитати, почервоніла й утекла сердита.

Більш не згадувала про це, тільки було помітно, що почала чогось частіш задумуватись.

За день до мого од'їзду я в останній раз похапцем передивлявся свої книжки. Мотря, як бувало й раніш, сиділа на ліжку і пильнувала коло вишивання. Сьогодні вона з самого ранку не виходила з комори. Робота в неї кипіла в руках, а в голові—видно було по лицю—снувалися, не переставали якісь свої думки.

День був гарний, погожий. У городі і в саду ясіли свіжі, живучі осінні квітки: різнобарвні гайстри, палка красоля, гвоздики, гарячий, як кров, королів цвіт. Між зеленим морем листу на дереві подекуди визирали, як сивина в голові, пожовклі листочки; на рові од поля палав уже кущ глоду; вище над деревом снувало біле, як срібло блискуче, бабине літо, а вгорі прослалося небо—чисте, спокійне, холодним чаром повите.

Дмухнув у комору вітрець, свіжий, аж бринить.

І чогось мені стало радісно, так радісно, що аж серце затремтіло. Здавалося, що радощі збігалися до мене струмочками з усього світу. Десь дожидало мене таємне, блискуче, принадне, як чари, життя, а тут усі привітні до мене, люблять, надії якісь покладають; навіть ось ця непосида—і та примовкла: сорочку мені дошиває.

Я, глянувши на неї, осміхнувся. Мотря подивилась на мене і знову схилилась над роботою.

Глянула вдруге, почервоніла—і шитво, як блискавка, полетіло кудись у куток...

Гасаємо по грядках, по малині, між бур'янами, жалимо одно одного кропивою, кидаємось реп'яхами.



Чути коло воріт — мати гукає Мотрю до хати.

Ми кусаємо губи, щоб голосно не сміятись, бігаємо мовчки, як тіні, а лиця горять, як віхті соломи. Шелестять тільки бур'яни.

Впіймав за руку — подряпану, з пухирями од кропиви, червону і гарячу.

І, на мое диво, Мотря одразу перестала пручатись, схилила голову й зітхнула. Я чогось випустив її руку, приглядаюсь до неї.

— Так оце ти вже завтра й пойдеш? — тихо спитала вона. Потім додала з докором: — Тепер, бач, пустуємо, а колись прийдеш, то й „здоров“ не скажеш.

Мені стало смутно й чогось шкода.

„Здоров“, може, й скажу, як побачу, а забути — не минеться“, — спливла думка.

— І таке витієш! — чого б то я тобі „здоров“ не казав! — щиро суперечу їй.

Повеселіла.

— Ну, то вийди увечері до перелазу — скажу щось, — соромлячись і хитро спід лоба визируючи, промовила вона. — Вийдеш?

— Що ж ти скажеш? — притихши, допитуюсь.

Клокнула язиком і лукаво прищурила око:

— Щось га - рне, гарне!

Повела головою й очі приплющила — таке гарне.

— То краще тепер скажи, — починаю умовляти її, — увечері надійде товариство, то, може, й часинки такої не влучу. Скажи!

Бачу — мнеться.

— Ну? — заховаю її.

— Ну, добре, — згодилась. Лице зразу осмутніло, зробилось таке щире, довірливе.

Підступила ближче, червоніє, очима кліпає, набирається духу сказати щось.

І зразу, мов сполохавшись:



— Ух!..

Спалахнула, закрилась руками і пурхнула од мене, як птах.

— Чи не чортеня? — догадався я, і відразу, мов вітром, понесло мене за нею.

Впіймав за плечі, повертаю:

— Ану ж, скажи мені „щось гарне“!

Вона одхиляє лице од мене, як од огню, дивитись не хоче, тільки й мови:

— Ой-ой-ой...

Хилиться додолу, як п'яна.

Бачу — не скаже вона тепер мені ні одного слова.

А на задвірку стали на розмову матері:

— Оце, сусідо, маю на вас серце, — скаржиться жартом Петриха моїй матері, — унадилась моя дівка в комору до вашого парубка, що кат її в хаті вдержить. Уже бралась страмити її, то й ухом не веде. Хоч би ви зайняли коли її од комори.

— Хай наговориться, бо вже скоро не буде ходити, — зітхає моя мати.

Мотря стоїть уже в себе за лісою, визирає спід малини. Лице палає, сміливе, отряхувате, а чорні оченята як не випалять.

Дивляться на мене, допитуються без слів:

— Так вийдеш? — гляди ж!..

—

Такою й одбилась вона в моєму пам'ятку назавжди.

Не згадаю тепер, через що саме, тільки того вечора до перелазу я не виходив. Так і поїхав, не почувши од неї того „гарного“.

Не довелося мені бачитись із нею в житті — шляхи наші пішли різно, проте вона несподівано виринала в пам'ятку через довгі роки, і виринала не раз, впливала



дедалі зіркою все яснішою й яснішою і линула од мене все далі й далі!..

Незабаром після того, як поїхав я вчитись, Мотря надіслала мені в школу листа.

Пише свої каракульки так щиро, старанно, і просить-просить, щоб не сміявся я з них.

Поділяється зо мною радісною звісткою: вона теж думає вийти в люди — вблагала матір оддати в город у модистки. І, боже, — скільки нових надій заворушилось у дівчини! Радиться зо мною, у всьому щиро признається як братові. А в кінці листа пише: „тепер не жалкую, що не сказала отоді тобі „щось гарне“. Краще подожду, а як бог мені допоможе, що я надумала, отоді скажу ще гарніше“.

... Бідна дівчина — як вона кохає, як вона береже оте своє „щось гарне“!

І стало мені шкода, що я давно вже забув і про неї, й про її гарне.

А як ліг увечері спати — довго увижалось мені: виглядає між деревом небо — темне - темне, аж чорне, а по ньому дужою рукою розсіяв хтось срібні скалки, так вони і влипли до темного оксамиту — і горять - горять, аж міняться. Таке було небо вечорами на нашому кутку. Сплять усі, повечерявши. Поховались хати між деревами. Дворики маленькі, уличка узенька, дерева високі та гіллясті. Сумно тоді одному й боязко.

А вона сидить на перелазі сама, чорними жучками позирає на зорі, дожидає.

А як стало пізно, помалу пішла до хати.

Коло дверей зітхнула: кому я потрібна, дурна така дівчина...

І ворухиться в мені перший жаль:

— І чому було, чому не прийти?..



Минуло чимало років — і крила поважчали: не зносять уже так легенько на хмари. Та й мости у ті хмари поламав уже якийсь дідько. Граматику десь запроторив: зброя, виявилось, негодяща.

І пісні не ті, і думки не ті, не та уже й мова...

Їдемо якимось з товаришами із свого села, либонь різдвяними святами.

На узловій станції наш поїзд мав чимало стояти, і ми, вийшовши із вагона, розбились якимось між людьми.

Я здибав знакового й загомонівся.

Смиче мене щось за рукав — озираюсь: стоїть один з товаришів, задиханий, чогось радий.

— Ходім швидше, — кличе тебе Мотря!

— Яка Мотря?

— Та твоя ж сусідка! — пам'ятаєш, що ходила до тебе в комору?

Блиснули передо мною чорні очі, давні, знайомі — і я відразу все пригадав.

Поспішаємо.

— Наказала привести тебе, хоч би там що, — на швидку розказує дорогою товариш, — вона їде курським поїздом. Така стала, що насилу впізнав.

— Ідемо з Марком по платформі, — розказує далі, — коли назустріч — панянка з ридикюльчиком, поспішає до вагона. Чорноока, струнка, смуглява, як циганча — „десь я немов бачив її!“ — думаю. Глядь, а Марко вже навперейми їй осміхається...

Б'ється в мене серце — ох, коли б не спізнитись!

— Служить де, чи додому їде? — питаю.

— Не розпитав доладу — десь служить.

Свистить паровоз.

— Швидше!

Крутимось поміж якимись закоулками, поміж вагонами.

До нас наближався поміж людьми Марко. Очі радісно одсвічують, а на лиці жаль.



— Е, опізнались, а дуже хотіла бачити — все позирала на станцію. Обіщала сказати тобі „щось гарне“, та так і поїхала. Я вже допитувався, що саме, казав, що тобі передам — не схотіла. Каже — може, доведеться знову побачитись, тоді сама скаже.

Мене мов хто пучками скрутнув за серце, хотілось побігти слідком за поїздом.

А товариші розказували про неї нове й нове і кололи в серце новими шпильками.

Вдача осталася та ж, що й була, тільки в очах одсвічує щось нове, мабуть, читала багато, та видно й бачила у світі дечого чимало.

Товариші поговорили ще трохи у вагоні й забули, повернулися до своїх турбот, а в мене ще довго щеміло в грудях.

Тішу себе думкою: напишу додому, довідаюсь, де живе вона, будемо мінятися листами, а схочу, то й туди поїду — хто мене вдержить! — поїду, побачу і знову почую „щось гарне“.

А щось смутно шепче:

— І не напишеш, і не поїдеш: мине три дні — і все це однесе водою, потоне в безодні, і знову вирине тільки тоді, як само схоче, як зжене хвиля два маленьких човни серед широкого моря.

А чи зжене — не вгадаєш...

---

Мури, мури, ґрати, кайдани, рушниці, замки...

Золоті надії, дитячі жимери — розбило, розвіяло, як грім пір'я. Кинуло за високі стіни, між темні вікна.

Оце тобі й увесь світ широкий — од стіни до стіни! І здається, що нема вже на світі ні сонця, ні радощів, ні сміху.

І схне серце, гаснуть надії, вмирають бажання...

Лист — коротенький, одкритка.



На ній — штемпель далекої, чужої тюрми. Хто там у мене знакомий — дивуюсь.

Читаю підпис — нічого не говорить: може, знакове що, а може, й ні, не пригадаю. Рука — чужа. „Дорогий товаришу — мені з дому написали, що ви теж у неволі. Кріпко-кріпко стискаю вашу руку! Мені покищо не пишть — я на пересильній. Адміністративно на три роки в Нарим“ і.. Читаю, — чимсь свіжим, бадьорим так і пре од листа, як вітром із рідного степу.

— Хто б же воно?

„Гора з горою не сходиться, — може, стрінемось коли-небудь“. Далі дрібненько дописано: „Отоді вже, мабуть, скажу вам „щось гарне“.

Немов сонце за ґратами засвітило. Не можу радість сховати. Підходять товариші, осміхаються чогось теж, приглядаються до мене.

— Що, на волю? на поруки?

Куди там — краще!..

Дзвеніли кайдани, лунали прокльони, стогнали-гули пісні про неволю, гриміли замки — нічого не бачу й не чую. Ходжу, як обмарений, осміхаюсь... І чую — одживають десь у грудях свіжі струмочки, підводяться зів'ялі надії.

Потім зразу немов хто гарячою крицею торкнувся до заснулого серця — і, як пожежа, спалахнули бажання, загорілася туга за волею — гостра, як ніж.

Жить!..

І знову — старенька комора осміхається із зелення, як дитина спід великої шапки.

Очунюю потроху, ходжу з палицею по городу, по садочку, спочиваю на старому ліжку в коморі. Здається, що вчора я тут вилежувався з граматикою...

Шелесне бур'ян за коморою — легенько тьохне в грудях  
Легенько, бо зразу зітхнеться:

Немає Мотрі, та казали, що й не буде.



Замість неї часто одвідує мене стара Петриха, учащає, як колись, бувало, дочка.

Прийде, принесе свіжої малинки в полумиску, коло мене поставить, сама сідає на ліжку скравчку.

— Наснилася мені цієї ночі знову, — почне, бувало, — що й досі ходжу, як у тумані. Увіходю ніби в хату, аж гульк — сидить моя голубка, як ясне сонце. В мене аж ноги затремтіли, а далі згадала, що вона на тім світі, та й питаю: як же там тобі, доню? — „Добре, — каже, — дуже добре, тільки ніяк-ніяк не привикну“ ...

І Петриха втирає краєчком хустини старі очі.

Чим її розважиш?

І я починаю говорити їй, як чужі люди, не кохавши, ночами не встававши, взяли чужу дитину, побили, покартали, присудили в чужу чужину. А як чужу кров судили, то матиного серця й не питали. І лежить шматок матиного серця десь далеко за ріками, за городами, за чужими країнами, засипаний чужою землею. І мало там сонця, там сніги біліють, і гудуть там днями й довгими ночами одвічні бори. І ніколи сніги не розтають там, і вітри не одвіють.

І сумно, й далеко линути туди матиній думці темної ночі до дитини на розмову...

Слухає Петриха, очей не зводить, а в очах — сльози стоянами.

Далі помаленьку бере в руки хусточку, до очей підводить:

— Ох, чужа сторона — гірчицею сіяна, забудьками саджена...

Плаче.

А в мене збудилася вже своя туга, така суха та пекуча...

... Гора з горою не зійдеться... Так, не зійдеться гора з горою... Та прийде ж колись та година, що хоч пилінку, хоч суху билину через степи, через бай-



раки, од одної гори до другої буйним вітром занесе, а з тії чужини не буде вже звістки, поки й світа сонця, поки дня і ночі!..

---

Кажуть — щастя...

І гасає людина по світу, спотикається, плаче, радіє — шукає його по світу: коли жити, то тільки у щасті.

Далі скажуть йому: щастя — примара, його немає на світі.

В плач! У галас! — не поможе.

Пожуриться, пожуриться, та, забувши про те щастя, почне собі кувати таку-сяку долю. Кому яка до серця пристане: тому така, а тому другая... А кому заздро тільки на покотиполе. Мандрує, світ розглядає — і добре йому: сонце світить, вітер повіває. Притомилося — прип'ялося до верби в дорозі, та й спочине; десь зірка сяє, сопілка грає — послухає, осміхнеться, пожуриться разом із вербою, дивлячись, як лист з неї сипле, попрощається, та й покотить далі. А настигне ніч та негода серед голого степу, отоді постережися, покотиполе, бо нема тобі затишку. І виллють на нього хмари свої дощі всі до останньої краплі, за довгу ніч навіщається до-схочу ним вітер лютий, поки сонце блисне. А припекло сонце — то знов радіє на широкий світ.

І любо йому, що ніхто у світі не знає, як сікло його темної ночі дощем холодним, глушило громами, блискавками палило; що ніхто не бачив, як тремтіло воно під вітрами грізними, вчепившись десь на ріллі до чорної груди холодної.

Отак би й котився за ним, поки не замело снігом.

Так прилине ж щось пізно осінньої ночі, розбудить, засмутить, спокій зруйнує.

Скаже: і щастя є на світі, і радощі, й веселощі...

Мара, омана нічна...



— Ні, єсть! єсть! — криком кричить у грудях серце  
тремтить. — За мурами, за морями — тільки єсть!

І немає сили змагатися...

І не береться сон — ходжу, картаю себе думками,  
розважаю згадками.

А до вікна припадає гілля — тужить, побивається  
своїми жалями. Хмари у небі, як хвилі — вирують, вер-  
гають валами; горить між ними місяць, як вершок зо-  
лотої скелі серед моря, горить, бризками сипле.

А вітер ганяє, а вітер гасає — шматує, ламає те бідне,  
обшарпане дерево, безвісти листя односить.

Утомиться, притихне на часинку, далі зашумить,  
загуде люто-люто; брязне гіллям у шибку, ніби шпурне  
мені межі тихі стіни оберемком нових спогадів, свіжіших  
жалів.

На́ тобі добре твоє, втішайся та збавляй ночі довгої.  
осінньої.

1912



## ОКСАНА

(Сторінка шкільного життя)

Сріблом підпливає, повіддю вилискує Полісся під місяцем — береги по далинах погубило. Мріють бори за борами, очерети за очеретами, в густий туман сповивані, дрімотами пов'язані, білими снігами глибоко завіяні. По селах заблимали каганці, до перших огнів закували під віконню колядники. І заворушились по темних нетрах між берегами, між очеретами та болотами сиві, волохаті сні та обмари, захитали тінями й валом повалили на села всі дороги й шляхи переливати чаром.

Край села сумно й самотно визирають ізза гілля високі мури, а на стіні, на мурах, як свічка, сяють проти темряви й мари, золотяться на місяці ковані, квітчасті слова: „Сейте разумное, доброе, вечное“...

І горить, огнем палає на холодному мурі між сонними деревами живая думка, а читають її довгими ночами задумані зорі з далекого неба...

Не чути молодого гомону за мурами: тихо й порожньо там — одні з семінарів поїхали на свята до батьків, деякі пішли на село. В довгому коридорі між семінарськими



опочивальнями бубонить над книжкою „благочестивий“ Савка. Не подолавши святкового нуду, він махнув рукою на спочивок і по давньому звичаю вдався в зубрячку.

Коло грубок стоїть червоне сяйво; по кутках вихлюють тіні: розгомонівся Савка один на весь коридор, як цвіркун у порожній хаті.

З однієї опочивальні блимає через двері бліденький світ. До маленької свічки виряджає там товариш малого Щура вперше до панянки. Щур — молоденький семінар, у нього — білі кучерики й карі під чорними бровами очі, і має він до того кінчати цього року семінарію, то й треба йому наламуватись уже до паннів.

Порається коло нього чубатий товариш, краватку чіпляє, обсмикує, застібує, та все умовляє та навчає.

Щур і сміється й червоніє, і хочеться йому, і боязко: готується, як дитина до купелі.

А прудкі мрії вже розгорнули перед ним такий малюнок: веде він із семінарської церкви додому панну. Далеко майорить пір'я та квітки на її брилику. Щур держить її під руку й поважно розповідає про щось таке, що комусь збоку здається за дуже цікаве; за ними назирцем тюпає цілий табун менших семінарів — дивуються, заздять, забігають наперед, поchtиво зазирають у вічі.

— Чого роти пороззявляли? — суворо знизує він їх очима: — зроду не бачили панночки?..

Замарився Щур, осміхається.

Стоїть на дверях Савка, через книжку позирує на Щура веселими очима.

— До панночки? — браво підморгує він Щурові: — так-так... — Весело осміхається.

Далі повернувся, позіхнув, одразу кинувся на книжку, як цепова собака, заторохкотів, як дячок.



Чепурненька кімната, вікна — з ажурними занавісочками.

Водить Щур очима по кімнаті, нудить нудом смергельним.

Проти нього німа, як стіна, й велика, як світ, сидить у новій сукні панна Марія Василівна, а в суміжній кімнаті тихо буркоче з другою панянкою зрадливий Щурів товариш, залишивши його одного плавати на глибокій воді. Говорить - говорить Щур, заговорюється, піт витирає—гляне на панну, благаючи: допоможи, хоч слово промов!

Та ні духу ж, ні пари з уст!

А, бідна головко!..

І починає Щур молоти, що тільки язиком натрапить. Таке... ніщо: додаткове речення без головного, предикат без суб'єкта... аж самому сором: здається—плюнув би на половині слова, та й замовк.

І бачить — ось - ось і той лад погасне.

А їй нічого: сидить, як гора кам'яная, нерухома, в поважному спокою, і віє од неї, як од довічних борів Полісся таємною тишею, чарами - дрімотами, — і злипаються очі, дубіє язик у роті, пересихає од тих чарів.

Замовкне Щур, покірний, скорботний. Заворушилась, кашлянула...

Заб'ється надія в Щура — чи не одживає мертва скеля, чи не заговорить?

Марно: то вітер колихнув сонним бором, зашелестів гіллям, та й одлинув... І знову замовкнув бір, ще глибше упірнувши в свої довічні сни.

— І хай бог милує — отака трудна панна випала мені на перший раз!— бідкається собі Щур.

А крізь ажурні занавісочки синіє на вікнах срібне пір'я, блищить, міниться на місяці. Що то діється там, на дворі?

Водить очима Щур по кімнаті, розглядає, марить у



тузі: ех, коли б у цю панну, в оцю скелю нерухому,  
та тарахнув грім!

---

Стоїть Щур під млином на греблі, розминає язик у роті, що лубком узявся, сам себе допікає:

Нічого не сказавши, не попрощавшись, втекти крадькома, як злодій!.. Якими ж тепер очима на товаришів будеш дивитись?.. Нічого казати—„кавалер“! Грizei Щур свою голову, нудить у самоті, сумує.

Під семінарським садом снігом лисніе ставок; над ставком вирядились у низку тополі, мов дівчата за руки взялися; за тополями стоять десь сумні мури, а за деревами, за мурами ходить довгими коридорами благочестивий Савка, один, як місяць у небі, і трубить - трубить у всі дуди, аж вие... Не хочеться туди. А кругом видно-видно. Біле все, як папір — біла земля, білі сади насуваються звідусіль, як градові хмари. На хатах та коморах не видно покрівель — мов погоріли, тільки чорні од них тіні лежать на снігу. З боків млина, як вартові, стоять двоє кучерявих яворів у рясному інею, попустили гілля аж до коріння. Лежать од них тіні на шляху, — темні та густі, ніби влітку.

Поблизу чути гомін, а людей не видно: видно тільки, як пливуть їхні тіні по снігу. Вгорі — сине, ясне небо та золоті огні по ньому.

День — не день, і на ніч не скидається...

На горбі із чийогось двору висипала тичба тіней... часто рипить сніг під ногами, дзвінко лунають тоненькі голоси, сміх. Проворно вниз головою біжать тіні згори, до містка наближаються.

Приглядається Щур — дівчата в білих свитках, стреко-чуть, як сороки-білобоки проти місяця. Здається—ніби вони із снігу; тільки, як кетяги калини, червоніють на білому обличчя під тінями од хусток, та, як чорні ка-



мінчики, одсвічують очі. Поставали на мості голівка до голівки, як на папері змальовані, придивляються.

— Глянь — панич!.. Чого воно сидить само собі? — Обступили.

— Бідненький, сердешний, зігнулось, як сирітка, — жаліють дівчата.

— Візьмім його, дівчата, з собою — нехай воно буде нам хоч мішок носити, — радить одна.

— Ходім, хлопче, з нами, — у нас тобі добре буде.

Понахилялись близько до Щура, в лице зазирають.

— А воно парень, ще й чорнобриве до того!.. Бач яке — вже й осміхається, — весело щебечуть дівчата.

Дивиться на них Щур, дивиться навкруги, і бачить — немов одміняється все... і чогось на душі ясніше. І здається Щурові, немов колись було йому вже так саме: була така ніч, така розмова з дівчатами.

Од краю стоїть дівчина, струнка, як очеретина, лице біле, мов у паненяти, голова шовком вив'язана. Схилилась другій на плече, дивиться, осміхається до Щура привітно й лукаво.

У всіх таємних думках про кохання Щур давно вимріяв собі дівчину, сам собі взиваючи її Оксаною, і йому несподівано помарилось, що це — вона; аж серце, мов зо сну, стрепенулося.

Питає:

— А чи ви, дівчино, не Оксана?

Дівчину аж назад одхитнуло:

— А ви ж як знаєте?

— Та хіба ж Оксана? — зрадив чогось Щур, скочив на рівні ноги.

— Ви, мабуть, дурите? — не йме він віри.

— Оксана, Оксана! — запевняють дівчата: — матінко, і як він угадав? — Торопіють одна на одну.

„Чи не okazія!“ — думає Щур, дивується.

Підійшов ближче і взяв дівчину за руку. Радісно



стало йому, немов зустрів він когось милого, давно сподіваного.

— Оксано, чого ви до мене така непривітна? Може, забули вже?

Оксана стоїть задумана, намагаючись щось пригадати.

— Та ну бо, скажіть уже, як ви знаєте мене?—ніби аж крізь плач почала вона благати Щура:—скажіть!

— А придивіться до мене краще — може, й сами впізнаєте?—Щур держав її руку, осміхався, заглядаючи їй у вічі.

Дівчина стала впізнавати.

Місяць ізза його спини світив Оксані в лице, і було видно, як дивно напрочуд мінилося воно кожду мить: то проясніє, повеселішає, то набіжить на нього якась хмарка, і стане воно задумане, чуже. Очі боязко одлинуть далеко-далеко, потім знов підпливуть до самого лица, осміхаються, як до свого.

— А й справді — немов я вас десь бачила!—повірила таки вона.—Де я вас бачила?..

Держить за руку, осміхається, пригадує, а рука вже тисне боязко руку.

— Я вам пригадаю, коли ми вперше познайомились — торік на весні я сидів у лісі над Тетеревом на отій скелі, що зовуть її Ядвіга. Знаєте?

— Паничу, — тікайте швидше: либонь генерал ваш іде!—сполохано перебила Щурові вигадки якась із гурту.

Щур — зирк: із семінарської брами випливала директорова волохата шапка та хутро; поруч з ним — хтось із семінарів. Обое повертали до мосту.

Щур крутнувся і зник під місток, як під лід. Став.

---

Така досада: навмисне спинилися на мості. Дожидай тепер, коли то вони підуть! Стоїть Щур під мостом, слухає, про що говорить директор з богомільним Савкою.



Розповідає директор Савці про вчительську долю, жаліє, що таких молодих та зелених доводиться одсилати на тяжку працю. Його, Щура, згадує.

Каже, що йому на санчатах ще б з гори спускатися, а його посилають уже в „народ“.

Щур крутить головою, сам собі осміхається: „Добре, що не здибав він мене отут з дівчатами, а то б“... Щур навіть під мостом почервонів і очі приплющив.

---

Вилізши спід мосту, Щур, не гаючись, махнув слідом за дівчатами. Геть-геть мріли в темряві їх тіні. Зразу забув про директора, в голові знову впливала одна Оксана. Наздоганяє, радіє. Ускочив у гурт, оддыхається, піт витирає.

— А я вже думав, що розгубився з своєю Оксаною.— Озирається навкруги.— А де ж це вона?

— Хто такий?—питають, дивуючись, дівчата.

— Та Оксана ж!

— Яка Оксана? Немає в нас ніякої Оксани.

— Що це йому, приснилось?—Дівчата зареготали на всю вулицю. Придивляється Щур — не ті дівчата. Вискочив, як опарений, подався далі.

Десь колядували на одному й на другому кутку.

Щур спинився на часинку, подумав і, спотикаючись, погнав у переулок.

„А що, як уже не знайду її?“ — промайнула в голові думка... Шкода стало. А серце забунтувало, замутило, давай, хоч із огню! Біжить, спотикається.

---

Коло семінарської брами широка та довга лавочка, навпроти стара верба дуплината, віти перекинула мало не через увесь шлях; місяць підбився вище; отемнів сніг, посинів. Скрипить мороз, аж до ніг в'язне. Коло ла-



вочки спиняються семінари, вертаючись із гульні. Одні сидять. Другі стоять. Позіхають, базікають про те, про се, а спати не йдуть. Ніч гарна — не пускає.

— Е-ех! — позіхнув хтось у гурті, аж луна пішла кругом: — поборотися б з ким оце, абощо...

— Гляньте — вже й Щур наш кудись почав стежку топтати!

— Де блукав, Щуре? — звертається до Щура один із семінарів.

Щур стомлений, сумний, усили волоче ноги; сів на краечку на лавочці, мовчить.

— Гляньте, хлопці, щось із Щуром нашим подіялось, — гомонить хтось; до Щура: — п'яний, чи що?.. Чи, може, хто побив?

Щур нижче схиляє голову і набирає таємничого, сумного вигляду.

— Що таке йому справді?

— Щуре, що тобі?

Щур зітхає важко-важко, сумно:

— Пропала Щурова головонька — от що! — невесело одповідає він.

— Та що ж таке сталося?

— Таке сталося, що доведеться, мабуть, помирати: дівчина причарувала!

Засміялися всі, загомоніли:

— Це тебе, Щурику? Як? Де?

Насторожились.

Щур почав розповідати.

Збились кругом Щура, слухають, примовкли.

Розповідає біду свою Щур, зітхає, журно головою похитує, та й сам собі вже дивується, чи це справді йому така туга, чи більше напускає на себе.

Стрепенулась бурса; де ті й позіхоти поділися — аж очі засіяли: запахло роботою.

— Та де ж вона? Та звідки? Та з себе яка?



— Кажу ж, що як крізь землю провалилась... Нічого тепер не знаю.

— А гарна, кажеш, дуже?

— Живу — не бачив, і умру — не побачу такої! — гаряче одмовляє Щур. — Та ще й звать Оксаною!

— Дівчата, чи не бачили, чи не чули про мою Оксану? — передає він мову до дівчат, що веселим гуртом проходять під вербою мимо семінарів.

— Еге, упустив Оксану, тепер не впіймаєш! — жартують звідти — вони вже про те знають.

Бачать бурсаки — коли й жарт, то жарт цікавий: зашуміли.

— Хіба ж таки ми не знайдемо тії вражої Оксани? Гайда з нами, Щуре: ми її із землі тобі видеремо!

Знялися табуном, швидко, як горобці, полинули на село.

---

Рипить сніг, тріщать тини...

Уличка узенька, темна. Загнали в куток дівчат цілу валку — і тікати нема куди.

— А признавайтесь, дівчата, котра з вас Оксана?

Дівчата пручаються, регочуть, закривають хусткою лице.

— Сюди, Щуре! може, оце вона, Оксана? Чи не оце вона? — смичуть Щура на всі боки. Щур ходить по гурту, приглядається до чорних брів, до білого личка.

— Ні, не вона! — лунає смутно його голос.

— Кого вам треба, паничі? Може, ми вам скажемо? — питаються дівчата. Раді, що трапилась весела okazія.

— Оксани нам треба.

— Чиєї? Якої Оксани? Оксан, може, є багато на селі.

— Нам треба тієї Оксани, що найкраща за всіх.

— Немає в нас такої; ми всі — найкращі! — дзвенить на морозі веселий голос.



— Ось придивіться но до нас!  
Назустріч ішов другий дівочий гурт.  
Половина бурсаків, мов по команді, наскоком побігла до другого гурту... Знявся гармидер. Через улицю пере-  
гукувались:

— А що, у вас немає?

— Немає. А у вас?

— Не видно.

— Та як же її впізнати?

— Щур, як упізнати твою Оксану?

— Подивися на очі — як серце заб'ється, ото й вона! —  
отак каже Щур.

— Ось сюди! У мене вже б'ється!

Регіт...

Тим часом дівчата знішка щось пошепотіли:

— Осьде Оксана! Я — Оксана! Тут Оксана! — поси-  
пали вони як з мішка.

Із улички висипала третя тичба дівчат, почула теє й  
собі:

— Не вірте їм: Оксана ось де, у нас!

Незабаром скрізь по селу було повно Оксан. Бурса  
розбіглася по дівочих гуртках. Кождий шукав уже собі  
Оксани по мислі.

Сміх. Галас.

---

Гомін розплився по селу, як вода. Скрізь було повно  
співу й музики: мов заведені грамофони, лунали колядки,  
співав скрізь під ногами сніг, голоси гули, мов на ор-  
гани грали.

Місяць у небі, білий дід старезний, — і той, здається,  
увійшов у змову з молодими. Бігає разом із ними; вони —  
долі, він — у небі: мотається — куди вони, туди й він.  
То з одного боку забіжить, то з другого, висвічує, до-  
помагає шукати тієї Оксани.



Засвітив вікно десь, аж закуріло, іскрами, мов зорями, геть - геть сніги усяв. Дмухнув, свінув на сад, що рясно білою повиссю вквітчався — і перед очима, мов із землі, первісний сивий ліс поріс, укутався буйним білим мохом.

---

Стоїть Щур на роздоріжжі. Коло нього вірний товариш і земляк — Кушнір.

Всі вже мали собі по Оксані — не знайшов тільки своєї Щур.

Оббігали всі закутки в селі — мов привид який, зникла. Стоять, думають.

— А чи не піти нам іще туди, за міст? Напевне вона звідти! — радить товариш.

Щур вагається: смілива це річ — ходити за міст бурсакові, небезпечно. Коли ж і Оксану ще раз побачити пориває.

Пригадалось, осміхнулося здаля мармурове личко...

Хитнув головою:

— Ходім!

Місяць світить скелею.

Під скелею — чепурненька хата з віконницями й ганком. На порозі одчинених сіней стоять двоє дівчат.

Підійшли до них бурсаки, приглядаються. Дивляться на них дівчата. Несподівано одна з них плеснула в долоні:

— Оксано, ось той панич, що тебе шукає! — крикнула вона в сіни.

Серце в Щура забилося - забилося...

Прожогом — у сіни; за ним — Кушнір.

В сінях було тісно, стояв гомін і сміх, коли ж тільки вскочили туди бурсаки — всі одразу змовкли.

Було темно, проте було помітно, що там стояв цілий квітник дівчат.



— А де тут Оксана? — голосно промовив Щур, роа-  
глядаючи дівчат у обличчя.

— Тікайте, паничу! — шепнула якась затурбовано  
Щурові на ухо.

— Що таке? — не зрозумів Щур.

Зразу кашкет підскочив у нього на голові і злетів  
додолу. Разом із тим заболіли в'язи.

„Що за okazія?“ — думає Щур, нагинаючись за каш-  
кетом.

Гупнуло щось поблизу, і такимо ж чином підскочив  
кашкет на голові у Кушніра.

— Хто це такий? — сердито крикнув Кушнір.

Аж тут несподівано посипались бухани й зашийники  
на товаришів з усіх боків.

Зареготали невидимі в темряві баси; в кутку сіней  
блиснула в чиїхось губах цигарка, осяявши на мить чиїсь  
гаком закручені молодецькі уси.

— Каменотеси!! — сполохано, як на пожежу, крикнув  
Кушнір і метнувся з сіней, як із огню.

Щур за ним, як вихор.

Тікали, скільки було духу, спотикалися, падали, гу-  
били калоші.

Дз! Дж! — шуміло вслід їм каміння й печиння.

---

На заріччі, в другій частині села, де були порозки-  
дані поміж скелями каменоломні, жили в чепурненьких  
міщанських хатках чорноокі парубки з італійськими про-  
званнями, — каменярі або каменотеси.

З давних-давен, чи не з того саме часу, коли було  
сюди з великого міста винесено семінарію, між камено-  
тесами і бурсаками не втихала ворожнеча, як водиться,  
за дівчат.

В пам'ятку бурсаків зберігалися згадки про гуртові  
паскоки однієї сторони на другу, про окремих героїв як



і з того, так і з другого боку; зберігалися, поетизувалися і передавалися з одного семінарського покоління в друге, як священні бурсацькі саги.

Тепер був саме той час, коли після деякого замирення починали знову виявлятися перші іскри ворогування.

Всі казали, що батава буде, та ще й незабаром.

Дожидали тільки зачіпки.

— Гей - гей, до гурту — наших б'ють! — покотився по селу бентежний згук на війну. По улицах, по хатах, де гуляли бурсаки, швидко бігали, як тіні, гонці. Стриваючи по дорозі товаришів, вони нашвидку щось їм казали, а ті зразу, навіть не прощаючись, кидали своїх дівчат; кидали й бігли кудись за старий семінарський сад, туди, де він виходив глухим своїм краєм у поле.

А там, під старим барканом, коло маленької, забитої гвіздками фірточки з саду, виблискуючи на місяці оксамитовими околицями семінарських кашкетів, стояла, як із землі виросла, бурсацька громада.

Раду радили.

До гурту підходили все нові тіні. Дехто з них питав крайнього, про що йдеться.

— Щура каменотеси побили! — нашвидку оповідав запитаний і знову повертав голову до гурту.

В центрі кола стояли старші бурсаки, як молоді дуби. Один поміж ними, уславлений бунтарник Терпило, колесом випинав могучу грудину з розстебнутого пальта і казав промову.

Переказавши всі кривди, що їх в останні місяці чинили каменотеси бурсакам, він почав розповідати про те, що трапилось недавно з Щуром.

— Товариші! Що ж це буде далі? — гримів він на останку: — нас кривдять, нас б'ють поодинці, у нас дівчат одбивають, а ми будемо мовчати? Та нам незаба-



ром за браму не можна буде вийти, не то до дівчини куди піти погуляти! Що ж це ми — рук не маємо?

— На той бік! На той бік! — грізно залунали голоси. В повітрі замахали кулаки, зашуміла в когось у руках паплістка.

Незабаром уся громада з гуком і з галасом вирушала в похід.

Де вони йшли, скрізь тріщали тини й загати — бурсаки ламали собі кілля та друччя.

Йшли широкою колоною. У перваків билосся серце гаряче. Було чудно й дивно, ніби справді несли вони свої голови кудись на криваве поле. Запал розгорався, зростав гомін... Несподівано вирвався з гамору голос, як у сурму заграв, всіх як огнем упік: “.

... Гей гук, мати, гук, —  
Десь козаки йдуть ...

Ціла буря, ціла хуртовина молодих, чистих, як криштал, голосів зашуміла вслід заспіву:

... І веселая та дороженька,  
Куди вони йдуть ...

Геть розкотилася луна, разносячи понад хатами і тугу скованого могучого духу, і красу, і смуток бентежної юності.

Розбили, розвіяли супротивника, як грім пір'я. Каменотеси поховалися по льохах, по горищах, а деякі позабігали безвісті. Перемога була блискуча, і бурса верталася, п'яна славою. І довго ще, далеко за північ, розбуркана молодь не вщухала і не увіходила в свої береги. Бурсачня розсипалась уже по заснулих улицах села і дала собі волю. Чинили, що тільки в голову прийде: одні випускали із ставу воду, ламаючи заставки, другі спихали з гори в Тетерев величезне каміння, завмираючи од радощів, коли кусок скелі рушав з місця



і під ним стугоніла і тряслась земля. Двоє приятелів, що прозивалися — один Вовк, а другий Хвіст, — осяяні вищим натхненням, викинули нечуваний ще в бурсацьких сагах жарт: взяли за боки маленьку крамничку семінарського постачателя Мошка, крамничку, яку Мошко голосно взиває „магазином“, і з усім крамом, що там був, одтарганили кудись геть за село — „украли магазин“, як вихвалялись перед товаришами.

— Гоп - гоп - о - п! — по селу і за селом розлягався часом могутий, безтурботний радісний вигук...

Пізно...

У великі вікна бурсацької опочивальні світить місяць згори.

„Мороз примурував шибки, і вони сяють, як розмірені ліхтарі. Здається, — підвіконня густо заставлене зільниками, що прозора стума од них стоїть в опочивальні.

Долі одпечатувалися синіми квадратами місячні вікна, а на шибках у них лежали нерухомі тіні од волохатих гілочок і сучечків, ніби хто понакидав туди срібного лому.

Бурсаки не спали. Дехто обгорнутий ковдрою, а як хто — в одній білизні, позбивались вони в гуртки коло двох - трьох ліжок і наперебій, гаряче, хоч і стиха, розповідали події, що так несподівано скувались цієї ночі. Ніч виростала в бурсацьку поему, а коло тієї Оксани мало не легенди вже творилися в палкій бурсачій фантазії. Хтось казав, ніби ця Оксана — це якась артистка, що приїхала з Петербурга до міського дідача на свята. Ніби передяглась за сільську дівчину і, назвавшись Оксаною, пішла колядувати в село.

Довго гомоніли, галдикали, били та морочили голову, дошукуючись — де ж справді взялася на селі ця таємнича Оксана.

А тоді, коли пізній сон в'язав стомлену бурсу, тією ж нерозгаданою загадкою колихалося над ними в місячних чарах мармурове таємниче личко.



Найдовше не спав Щур:

„Ну, й звідки вона, звідки?“ — ламав він собі голову крізь дрімоти.

Мислі зраджують його, тікають. І немає йому поради.

---

Коли одразу винесло його кудись, і видно йому — вилітає ізза Тетерева, із борів, що сховали в собі маленький сусідній хутір Киричанку, вилітає й лине над лісом жлукто, а на жлукті — в білій свитині та в червоних чоботях сидить молоденька відьма — Оксана.

Світить місяць. Понад бором плине тінь...

„Еге!.. — догадується радісний Щур. — Так і є. Недурно отож кажуть, що в Киричанці відьми водяться“...

А Оксана киває йому зверху головою, осміхається.

— А ти, дурний, і досі не догадався?..

— Хлопці!.. — хоче сказати щось товаришам Щур.

Оксана затуляє йому рота, липким цвітом очі засипає.

---

— Щур! Щур! Щур!..

Щур напружується й одкриває вії.

Ясний, білий, ніжний вранішній світ мружить очі; горять рожевим огнем візерунки на великих шибках, а за ними осміхається на вітках білий - білий, пелехатий, як хмаринки легесенький, іней. Усі ліжка вже порожні. Коло нього — Макеев, радісний, червоний, заклопотаний, шарпає його за руку, за плече:

— Вставай скорей, хохлина — Оксана здесь.

Щур радісно потягається, пригадуючи вчорашній вечір — слова товаришеві він бере за жарт.

— Колядовать пришли девчаты из Киричанки, и она с ними, — радісно рапортує Макеев далі.

Щур схопився, мов вилили на нього цебер води.

Здавна було заведено, що різдвяними святами з села



приходили дівчата колядувати паничам — стало ясно, що Макеев каже правду. Щур кинувся мерщій одягатись. Товариш, не одступаючи, наганяв його, щоб дівчата, одколядувавши, не пішли часом із корпусу.

Розчісуючи нашвидку чуприну, Щур поспішає вниз по сходах, забувши навіть, що замість черевиків на ногах у нього соваються одні чийсь калоші. А із класу долітає вже веселий гук, а в ньому одзначаються дзвінкі дівочі голоси, такі чудні й незвичайні у цьому похмурому будинкові. І радісно, і боязко Щурові, аж серце б'ється, і боїться тільки, щоб якнебудь не острамиться перед товаришами.

„А що, як та Оксана та виявиться поганою?.. Може, я вчора не розглядив її добре?“ — миготить у нього думка.

Влітає в кімнату. Замаями зразу перед очима кольорові стрічки, червоні чоботи, рум'яні з морозу дівочі лица. Розсипались дівчата по всьому класу поміж семінарами, пораються коло семінарських шафочок, шарпають книжками, визираються в маленькі люстечка.

Похмура казарма — клас, незграбні столи й ослони в ньому немов оджили, повеселіли.

Серед гамору Щура помітили не зразу, а як помітили — увесь гомін умить підскочив на цілу октаву вгору.

Оточили, сіпали за поли, кудись тягли, на когось показували руками. Не зчувся, як і став щільно проти тієї дівчини, що вчора придивлявся до неї на мості.

Оксана стояла засоромлена й одхиляла голову до стіни.

Ох, і прибралась же дівчина, виряджаючись до паничів: як стеблиночку, тонку та високу, обгорнуло сиве та шнурком мережане сукно стрункий її станок; горять, як жар, червоні чобітки козлові, міняються, сяють дукачі та дороге намисто на шиї, спід чорного шовку на голові вибивається дівоча пиха — краща од шовку, темніша од ночі дівоча коса; а що вже тее личко, то хто



Його знає, які й малярі його малювали! Брови вишпурували, очі скарували, а на тому личкові білому - білованому та як калина достигає.

Подивився на неї Щур і радісно засміявся.

— Вона!

Гроном озвалась з радощів семінарська орда.

І сидить Щур рядочком із дівчиною на семінарському столі, як на посаді. Кують дівчата колядки, величають їх. Оксану зорею взивають.

Ой красна, красна в лузі калина,  
А ще красніша дівка Оксана.  
В сінечки ввійшла, як зоря зійшла ...

Чудно якось Щурові, немов би його вінчають оце із чужою дитиною.

А під рукою щось ворушиться, озивається стиха, нагадує, що воно ж не дерево, не стовбур, а той стан дівочий, що годиться його пригортати.

І видно із столу Щурові: не марнує часу й інша бурса—радіють, гомонять, як горобці щебечуть коло дівчат.

Всі пічкурі, що вже мохом поросли од зубрячки, підбадьорились, підсунули вище очкури.

І видно, як філософ і ворог жіночого роду Зоренко поважно, як учений професор, розглядає персні в круглоvidoї дівчини на руці.

Навіть божественний та богомільний Савка—і той підсипає якійсь чепурушці та реготушці зовсім не божественні речі десь у куточку.

Гуде бурса, як рій...

І відразу тоненько - тоненько заговорила у чиїхось руках скрипочка, як засміялась; крикнула, як на морі утка, мідна труба; загула, як пчїлка, якась лудка; ревнув бас. Усе кагалом загуло, заревло.

Далі—бринь - бринь!.. усе сплелося в обіймах, легенько, в один лад—і вихрем полинув задирливий козачок.



Сплелось коло, закрутились по просторій кімнаті.

Щур! Оксано! В середину!—гукають із гурту.

Щур — опукою з столу, боки в руки — та й накивує вже на Оксану. Танцювати йому заіграшки. Оксана соромиться, не хоче: силою випихають усередину.

Стоїть вона, рукою затулилась, схилила голову, мов її скривдили. Здається, заплаче зараз та й піде до дверей.

А скрипочка вихиляється, до живого доймає.

І диво зчинилось: не одтуляючи руки од лица, несподівано, боязко дримбнула вона червоним чобітком і попливла—тихо, як по воді.

Визирнуло лице спід рукава, як у віконце сонце, торкнула бровою—і кругом зашуміла буря. А дівчина мов нікого не бачить і не чує; тихо, поважно виводить кінці в танкові, мов шиє шовком та мережить коханкові сорочку. Мережить, головою прихитує, мов чарівні речі примовляє і сама собі радіє, що робота не йде марно.

Вихиляється перед нею Щур, залицяється.

Волочаться калоші на ногах—плутають. Махнув ногою, далі другою — й полетіли, куди втрапили. Літає, як метіль коло квітки. І в жижку креше, і в долоні плеще, й зазирає, й присідає, ляскає босими ногами об мостину, аж ходить луна.

Кружиться, шумить, живе кругом їх коло.

А далі під стіною вирядились музики.

Ріже білявий у скрипочку, чорнявий у баса: тнуть, аж угору пнуться. Дме патлатий у трубу, надувся, топчеться ногами, як коняка в топчаку, і веселим оком підморгує танцюрам.

А у великі вікна, мов діти на підслухи, позчіплювались віти в рясному інеї, застують золотому променю хоч зверху зазирнути на бурсацьке свято.

Цс! Цс!—засвистіло зразу. Увірвалась скрипочка, мов удавилась. Замовкли дуди. Зарипіжив разів зо два на останку бас, та й примовк засоромлений.



На порозі, мов із землі виріс, стояв сивий, як голуб, директор.

За плечима в директора, в коридорі видно було якихось чужих людей.

— Прошу сюди ...— звернувся до них директор і, даючи дорогу, велично повів рукою в клас.

Бурсаки глянули туди й обімліли.

Стукаючи замерзлими чобітьми й незграбно повертаючись, у кімнату всунули, ніби з шпиталю повиходивши, з синяками під очима, з розпухлими носами, із забинтованими головами побиті звечора каменотеси.

За ними в хвості волікся пригноблений смутний Мошко Царевський, що апостольська сива борода в нього, семінарський постачатель Мошко, що в нього якимось дивом разом із усім його крамом на ранок зник із лиця землі й увесь його „магазин“.

Схвильований, затурбований, запаморочений нечуваним дивом, він нічого не міг зразу збагнуть, та, знаючи бурсу краще кожного вихователя, шукати розгадки, він інтуїтивно прибіг сюди.

Всі ці несподівані гості вирядились коло порога в шнур.

Каменотеси гнулися, як тяжко покривджені, і перебільшено кривили плаксиві обличчя.

— Всі мої вихованці перед вами, — суворо звернувся до них директор, — прошу вас, панове, показати на тих, що чинили вчора розбій.

Каменотеси мовчали.

— Не бійтеся нічого, говоріть правду, — і я вас завіряю, що всіх тих пробійголів без усякого жалю я викину геть із мого виноградника.

Голос директора гримів поміж мовчазними стінами, як кара.

Директор завжди пишався своїм виноградником, що в ньому був збираний з України найкращий цвіт народ-



них шкіл, і тепер був глибоко вражений і схвилюваний. Можна було сподіватися, що слова свого він додержить.

Жарт кінчався сумно.

Каменотеси презирнулися і почали стиха поміж себе радитись.

Чи суворий вигляд директора, що його ця подія стурбувала глибше, ніж вони сподівалися, а чи вигляд самих бурсаків, що тепер стояли такі слухняні й покірні, — щось вплинуло на каменотесів, і вони зразу одм'якли.

— Пане директоре!—виступив один із їхнього гурту наперед:—що ваші студенти розпустувалися дуже—це правда, тільки того, щоб вони були розбійники,—ми не кажемо. І ми прохаємо вас тільки пристрамити їх, посадити в карцер на хліб та на воду, а того, щоб їх зовсім скривдити, щоб вони на нас колись плакалися,—ми на те не согласні.

— Не согласні! Не бажаємо!—загули всі інші в один голос.

Директор помовчав.

— Хто плямував нашу чесну школу? Хто чинив нічне безладдя? Наперед виходьте!—звернувсь він далі до вихованців.

Всі мовчали.

— Признавайтесь, бо гірше буде.

— Всі!—промовив із гурту один голос.

— Як — усі до одного?—не пойняв віри директор, позирнувши на кращих учнів.

— Всі!!!—рішуче, з блиском в очах зашумів увесь директорський сад - виноград.

Потупив старий сиву голову, загадався.

Далі зітхнув, вийшов на середину...

Стоять рядочками семінари, пустили очі по долівці. Все примовкло, тільки лунає на всі мури гарний, гучний голос сивого. І чуть у тому голосі і просьбу, і смуток, і докори. Візьмуться іскрою старі очі, насупляться брови,



та й знову розправляється, і сьє в очах уже журний блиск, а голос оддається щиро та тепло.

І одбивається той блиск журний в молодих очах, що вниз опустились і місця собі не мають.

А серед класу безсоромно, як жива спокуса, прямо перед директором повивертались Щурові калоші... І боязко одводять од них семінари очі, щоб не вийшло гріха.

Виговорився директор, і одлягло йому од серця.

— Ну, признавайтесь ж тепер, хто це підняв усю бучу? Кого це обворожила так та сама Оксана?—смути-ним уже жартом обізвався директор. Якось уже й він довідався про Оксану.

Бурсаки повеселіли.

— Ви, Байда? Ви, Палієнко? Ви, Заверталюк? Верховод? Чилий?—допитливо позирав на кожного директор.

Накликані осміхалися.

— Ні,—коротко одповідали стиха.

— Хто ж такий?

Всі шукали очима Щура, а Щура не було—за шафу сховався.

Зрештою—знайшли.

— Ну, хто ж там такий—виходьте!—гукав директор:—сором ховатися—умів бешкетувати, зумій і відповідь казати.

Щур не одгукувавсь.

— Допоможіть слабодухому!—промовив до бурсаків директор.

Двое бурсаків узялись за Щура.

Легенько, лагідно, як на операцію, взяли вони Щура під руки і почали виводити ізза дошки перед очі директорові.

— Що таке? Цього бути не мусить! Щур?

Директор не йняв віри своїм очам.



Щур, зціпляючи зуби, мовчки опирався босими ногами об мостину, немов Його тягнули до ополонки.

Хлопці кусали губи: од сміху їм рвало груди, виступали на очі сльози, як роса, проте всіма силами крепились. Щур побачив свою несилю, перестав змагатися, опустив руки, присмирів — стоїть, як ягня.

Босий, зігнутий, засоромлений, він здавався ще зовсім хлопчиком, якого недавно спіймали у вишнях.

Довго не зводив директор із нього очей, швидко налякотів та мінився в них то гнів, то сміх. Далі засяяли вони у нього ясным, тихим блиском, і, змірявши Щура од босих ніг до поплутаного чуба, промовив він з невимовним докором:

— І ти, Брут?..

Як бомба розірвалася у класі; по лунких коридорах гучним реготом одгукнулися стіни, немов хто крем'ярами сипнув на них.

А директор закашлявся, і крізь частий кашель сміявся тихим, старечим добрим сміхом.

— Чим же вона причарувала вас, юначе, чи намистом із дукачами, чи биндою шовковою?—спитав Щура уже веселий директор.

Щур мовчав.

— Чи, може, як у тій пісні співають —

... Усі її чари —  
Оченята карі!

—сказав він далі, позирнувши на дівчат, і чудово вишло в старого те слово „оченята“ — аж у грудях од них затремтіло.

— Оксана теж тут, — боязко обізвався хтось із гурту. Директор почув, кинувся:

— Як, і вона тут? А де вона, а покажіть но її мені, а дайте її сюди!..

Оксана стояла спереду. Почувши слова директора,



зразу затулилась рукавом і кинулась, щоб сховатись у гурті.

Дівчата швидко вхопились за руки, мов грали в ката і в миші, — не пускали.

Тоді Оксана нашвидку закинула за плечі стрічки і вийшла на середину, вклонилась директорові і стала... Зашарілась, як дорогий ліхтар.

Дивиться на неї директор, і помалу - помалу смутком зайнялися його очі; тільки й промовив:

— Ось воно яке зародилося зілля!

Тихо - тихо стало.

Дівчата, каменотеси, бурсаки — всі стояли, очей не одводили. Стеребившись на ослін, дививсь через голови бурсаків служник Яківець — маленький, як Закхей — розкрив рота, завмер. А коло дверей, схилившись на одвірок, оком знавця жіночої краси пильно дивилась на дівчину семінарська куховарка, чорнобрива молодиця, ота азартна на любові і палка на вдачу Мелася. Палаючи, дивилась, не маючи в собі сили погасити того жалю, що комусь, а не їй отака краса судилася.

Навіть Мошко, сивий, бородатий Мошко, що запечалений з ранку до ночі, заклопотаний, що завжди в борошні, в олії, завжди з засмальцьованими рахунками в драних кишнях — і він забув на хвилинку про його вкрадений магазин і тягнув уперед через чийсь плечі свою апостольську бороду, ніяково посміхаючись.

Навіть у нього десь там, між старим дрантям і мотлохом, вищукались і впливали на старі низькозорі очі двоє дорогих сумовитих самоцвітів...



## ЦИГАНКА

— А поверніться, синки! Цур вам, які ж ви погані стали!—Так вітав школяр п'ятої групи народної школи, Грицько Музиченко, своїх наречених синів — Якова Кириченка та Андрія Грицюка, що після літніх канікул прийшли до школи.

Грицькові слова зразу звернули на себе увагу всіх школярів, що, не дивлячись на ранній ранок, не мало снувало вже їх по шкільному подвір'ю.

— Бульба з синами зустрічається!—пішло по двору, і з усіх кутків зразу позбігалися хлопці й тісно оточили цікаву групу.

„Бульба“, чорнявий хлопець років чотирнадцяти, стояв серед двору, заломивши гордовито на голові шапку і взявшись у боки руками. Насунувши картузи на очі і для більшої картинності запровадивши по пальцю в рот, проти нього стояли з понуреними головами його сини — кремезний, суворкуватий Яків та тонкий Андрій.

— Не смійся, батьку, не смійся!—спід лоба позираючи на Грицька і не виймаючи з рота пальця, хриплим баском промовив Яків.



— А чого б і не посміятися!

— Пику натовчу, хоч ти мені й батько.

Далі і батько й сини позасукували рукава, і починалася стара, всім добре відома історія. Публіка кругом сміялася, гомоніла й дожидала тільки моменту, щоб кинутися й собі в гурт і навалити „малу кучу, невеличку“.

Тим часом школярі до двору все прибували та прибували. Новаки в довгих батьківських піджаках, що досягали їм мало не до п'ят, у здоровенних чоботях, з примазаними оливою коштрубатими чубами, з цілими оклунками паляниць, груш, яблук у руках, боязко вступали до двору і тихенько ставали по кутках.

Поважні второгрупники з оберемками книжок у торбах гордовито походжали перед ними. В тих торбах, опріч шкільних книжок, були напхані календарі, часословці, житія і які тільки знайшлися дома інші книжки: бо треба ж їм усім показати, що вони не якінебудь перваки, а надто вже народ вчений.

Старші школярі увіходили до школи вільно, як до своєї хати, зразу знаходили своїх товаришів, починали гульню.

На хвiртці з'явилася нова постать, і цілий гурт хлопців з вигуками полетів їй назустріч. То був низенький, опецькуватий хлопець з круглим, як паляниця, засмаженим і полупленим на сонці лицем; на ньому довге бобринкове пальто й новенький козирок; спід козирка, як солома, стобурчився нестрижений чуб.

— Василько! Піхтір! — радісно загомоніли хлопці, збиваючись круг нього. Всі розпитували, сміялися, ляскали долонею його по спині, здіймали й розглядали новий картуз, смикали за пальто. Той стояв, безпомічно спустивши руки, не знав, кому з них відповідати, й осміхався.

— Хлопці! — почувся дзвінкий голос школяра, що



сидів на паркані й дивився на дорогу.— Наталка шумить! їй - богу!..— Хлопці кидають Піхтіра і, як галич, летять до паркана.

По дорозі в школу підходила в червоному платтячку підліток - дівчинка. Вона ще здаля, зачервонівшись, усміхалася.

— Наталочко, здоровенькі були!— лагідно вітався до неї щуплюватий бідовий хлопчик, зчепившись на паркан.— Я ж думав, що то сонечко сходить, коли ж то наша Наталочка йде у новій сукні.

У двір увійшла п'ятогрупниця Наталка, тихенька дівчинка з великим, гострим носом. Коло неї теж збігаються хлопці, обглядають, розпитують. До школи підходили хлопці— засмалені, смугляві, з полупленим видом, з чорними, потрісканими од літньої праці руками, і кожного з них вітали школярі гучними викриками.

Прийшов Макар, митець на всякі вигадки, цікавий оповідач і великий насмішник; прийшли з сусіднього села славні стрільці й курії, брати Гаркавенки. Влетів у двір відомий усім забіяка Сивенко; він ще коло хвіртки зняв і кинув під паркан свитку, поплював у руки й полетів у той бік, де борюкалися між собою скільки душ школярів.

Кожний з хлопців приносив з собою до школи щонебудь нове, і загальний крик та гам усе зростав, робився повнішим, густішим.

Школа з своїм маленьким садком та подвір'ям, що була така сонна та смутна влітку, знов прокинулася, одмолоділа. Гомін досягнув уже того стану, з якого вчитель зразу побачив, що вся школа в зборі.

Задзеленчав дзвоник довго, дзвінко, весело. Так само радісно, як висипають з класу гратися, побігли школярі з усіх кутків двору до дверей і, товплячись в узенькому коридорі, сховалися в школі; сховався за ними й веселий гомін. На подвір'ї знов стало порожньо і сонно.



В другому класі дожидали вчителя з нетерплячкою, особливо ті, що цього року перейшли в цей клас.

Другий клас у двокласовій народній школі різко одзначається од дрібнішого школярства. Тут хлопці проходять нові шкільні науки, читають більш серйозні книжки, знайомляться з російськими класиками, привчаються до літературної мови. Цілий лексикон нових виразів, термінів з тих наук, які вони проходять, ставить їх в очах дрібноти поважними і вченими. Поводяться між собою вони чемніше, з своїми непорозуміннями рідко звертаються до вчителя.

Нерідко у цьому класі виділявся гурток чимнебудь видатніших хлопців і засновував щось подібне до таємної організації з своїми маленькими шкільними таємницями. Тут затівалася найкраща гульня, писалися сатиричні вірші на шкільні пригоди, тут же робилися й найтрудніші задачі. Ватажки такого гуртка іноді прибирали собі назви найулюбленіших школярами героїв з прочитаних романів і повістей. На чолі такого гуртка стояв тепер Грицько; оповістивши себе перед школярами Тарасом Бульбою, а улюблених своїх товаришів — Якова та Андрія — за своїх синів, він намагався й у всьому товаристві завести козацькі порядки та звичаї, відповідно до Гоголевої повісті, що в свій час зробила на нього надзвичайно сильне вражіння. В другому класі вчилося тепер скільки душ підлітків - дівчат; вони внесли з собою в школу нову течію, зацвітивши школярське життя свіжими барвами. Взагалі життя цього класу було цікавіше, ніж в інших школярів, і недаром хлопці з нижчих класів часто дожидають, мов свята, того часу, коли переведуть їх у другий клас.

Радо і привітно зустріли школярі свого вчителя. Вчитель теж привітний, веселий; жартує з ними, сміється.

— Романе, чи не в ченці це ти збираєшся, що викохав такого чуба? — звертається він до одного.



Роман підводиться, пригладжує рукою чуба.

— Діжду неділі—при самій голові острижусь,— весело відповідає.

— Не вадило б і Василеві зняти свою сирту,— переводить учитель очі на Піхтіра.— Ну, як, Василю, будемо жити в цьому році? Чи битись, чи миритись будемо? Ох, Василю, Василю...—легенько зітхає вчитель. Василь покірно схиляє голову, смутно осміхається: він—второгодник.

— А ось і Любов Михайлівна прийшли,— розглядає далі школярів учитель. Люба, найгірша в класі школярка, засміяна та забита в часи навчання, тепер, після літніх канікул, виглядає свіжіше, сміливіше; вона злегенька червоніє й вільно сміється.

— І я є!—обзивається, підвівшись з місця, веселий та жвавий Сивенко; йому бажається, щоб і до нього промовив учитель слово.

— Бачу, бачу,—осміхається вчитель,— що ж, нікому ще не розтяпав голови?

Вдоволений Сивенко зажмурює очі, сміється і з розмаху сідає на місце.

Розмова між учителем та школярами тиха, лагідна; відносини щирі, і трудно згодитися, що колись, у середині року, не раз буде вчитель, почервонівши до ушей, тупати ногами, кричати, аж охрипне, викрикувати грубі слова. Не зчулися школярі, коли вдарив дзвоник,— хотілося ще сидіти.

На другу лекцію разом з учителем увійшла в клас, зразу звернувши на себе загальну увагу, дівчинка-панночка, в блакитному платтячку, з темною, густою, підрізаною косою, перевитою червоною, як жар, стрічкою. Всі школярі скинули на неї зацікавлені очі. Дівчинка темними жвавими очима оглянула клас і стала ближче до вчителя.

„Не боюся!“—немов казав її сміливий вигляд.



— Оце вам нова учениця — глядіть, не обижайте! — звернувся учитель до школярів. Потім показав дівчині місце в п'ятій групі на першій лавці. Дівчина сіла рядом з другими ученицями; цілу лекцію просиділа, не зворухнувшись з місця.

Макар легенько ліктем штовхнув свого сусіда Якова і, кинувши бровами на нову школярку, тихо промовив:

— Яка синиця... що воно таке?

Яків мовчки здвигнув плечем: не знаю, мовляв.

Усю лекцію раз - у - раз кидали хлопці зацікавлені погляди на нову товаришку і нетерпляче дожидали переміни. Тільки вспів учитель по дзвінку вийти за двері, її одразу обступили. Дівчина немов готувалася до цього: сама вийшла на середину класу, вирівнялася і збиралася відповідати на всякі запитання. Хлопці не забарились довідатися, хто така вона, хто її батько, де живе, де була перше. Виявилось, що звать її Галею, що батько її жив перше в городі, а тепер перейшов сюди за начальника станції. Одні з хлопців розпитували, другі критично оглядали її сукенку, маленькі з шнурочками черевики, а деякі під лавою робили вже ревізію її книжкам та паперам. Дівчина виявилася сміливою, поволі відповідала, сама дещо розпитувала і спокійно жувала яблуко. Загальна прихильність була вже на її стороні. Тільки один Макар скептично ставився до нової школярки. Він у розмову не втручався, сидів мовчки, їв сало з хлібом, раз за разом поглядав на неї прищуреними насмішкуватими очима.

— Оце так бедеда! — кинув він у хвилину мовчання. Всі засміялись.

„Бедеда“ мовчки повернулася до Макара, очі її блиснули жартливим огником, і несподівано для всіх з її руки полетів качан з яблука прямісінько в лоб Макарові.

Кругом голосно зареготалися.

— А що, Макаре, впіймав? — почувлися голоси.



— Це бідова! Це тобі не Люба!

Макар опустив руки, кліпав очима і почував себе перед хлопцями погано.

Після останньої лекції, коли школярі з звичайним гомоном висипали з школи і розпустилися по шляху, од гурту одділився Грицько з своїми синами та ще декілька старших хлопців і, перелізши через тинок, пішли ставищем; посередині ставища простяглися довгою стрічкою густі лози. Хлопці прямували в кущі і про щось тихо радилися.

— Замітили, хлопці, — промовив один з гурту, — Андрій уже накинув оком на нову школярку?

— А вона справді ловкенька: говорить, як у дзвоник кує! — сміючись, одмовляє Андрій.

Грицько спинився й суворо посваривсь на нього пальцем:

— Ой, гляди, Андрію: не доведуть тебе до добра баби!

Андрій мовчки посміхається: роль зрадливого сина Бульби йому дуже подобається...

Підійшовши до найгустішого куща лози, хлопці стали й озирнулися кругом.

— Гай-гай! Та як же за літо поросла наша хата — і впізнати трудно! — промовив Грицько, оглядаючи в будяках та в кропиві місце між лозою.

— Подожди, — дасть бог, утопчемо! — спокійно вставляє Яків, сміливо пробираючись поміж буйними бур'янами та густим гіллям лози. За ним один по одному всі сховалися в кущах. Через який час там блиснув огник, і крізь віти лози пішов синенький димок. То з одного, то з другого боку куща частенько висовувалась чиянебудь голова, боязко оглядала кругом місце і ховалася знову.

Лози димилися, немов там хтонебудь підпалив купу гною.



З перших же днів школа увійшла в свою звичайну колію: в класі, як губка воду, втягували школярі нові для них знання, а поза школою шуміло у них своє життя. Нова школярка скоро потонула в шкільній юрбі. Прозвище „синиці“, яке зразу кинув був Макар, за нею не лишилося. Галя мала густу, темну косу, чорні, як дві тернини, очі з довгими стрільчатими віями; мала смуглявий, ніжний колір лица, особливу гортанну мову, і її, не звертаючи ніякої уваги на такі принади, прозвали в класі циганкою. Це прозвище скоро стало замінити її власне ім'я у всій школі, і сама Галя за нього ні трошки не ображалася. Щось третього дня Піхтір, затесавшись між дівчата, зігнувшись, сидів проти Галі, простягав до неї руку й улесливо благав: „Циганочко-махлярочко, поворожи мені!“ І Галя не сперечалася, брала Піхтіреву руку й ворожила йому нулі, одиниці, карцер та інші шкільні біди.

Хоч дівчата мали в класі свій куток, свої особливі таємниці, проте Галя, при своїй жвавій громадській вдачі, любіше приставала до хлоп'ячого гурту. Часто між хлопцями, коли вони, збившись у тісний гурток, роздивлялися якунебудь книжку або обмірковували якусь шкільну справу, в самій гущині хлоп'ячих голів можна було бачити й смугляве, ніжне личко з зацікавленими терновими очима. Навіть тоді, коли хлопці підіймали бучу, Галя виявляла охоту взяти найближчу участь у ній, і тільки звірившись, що це для неї не дуже зручно, одходила, легенько зітхнувши, осторонь.

Одного дня якось дівчата зайняли собі куточок шкільного подвір'я і там затіяли свою гулянку, коло них терлося скільки душ школярів. Хлопці, не приймаючи участі в дівчачій гульті, сиділи недалеко од них і, критикуючи, назирали за ними.

Особливо видавався між хлопцями Павлушка Янович, — чистенько зодягнене, випещене, ледаче й капосне хлоп'я.



Він кидав на дівчат грудлям, хватався за подоли одежі, кривив їх, висунувши язика. Коли пробігала мимо нього Галя, Павлушка, улучивши мент, скоро висунув назустріч їй ногу. Галя перечепилася й з розгону впала лицем на сухий горбочок. З носа пішла кров і залила лице. Збіглися школярі. Галя помалу встала, скривилась, навіть хотіла заплакати, далі вийняла хусточку й стала витирати кров. Павлушка стояв осторонь і дурнувато осміхався.

— Іди, дурна, пожалійся вчителеві! йди! хіба ж то іграшки?— радили Галю школярі. Всі визнавали, що вона тепер має право донести на Павлушку. Галя, втершись, мовчки вихватила з рук у найближчого школяра бузкову лозинку й кинулася зразу до Павлушки. Той, насунувши козинок, подався навтьок. Та Галя бігала добре—настигла скоро, і стала стьобати його по шиї, по спині, по ушах. Павлушка зразу тонко заскиглив. Між хлопцями піднявся дзвінкий регіт. Жалітися вчителеві Галя не пішла, і це дуже вподобалося хлопцям. Її обступили, хвалили, радили, що вчинити з носом, що почав уже пухнути. Вона прикладала до носу якийсь свіжий листок, весело кивала головою й казала:

— Нічого: вже не болить!

Навіть Макарові сподобався такий учинок Галі.

— Не журися!—казав він, трахкаючи Галю по плечу:— до весілля загоїться!

А Яків казав Грицькові, весело потираючи руки:

— Молодець баба! мабуть, душа в неї козацька!— чи так, батьку?

Кращою ученицею в класі Галя не була, хоч і вчилася не зовсім погано, і їй часто доводилося вести неприємні розмови з учителем. Учитель перші дні поведився з нею трохи делікатніше, ніж з іншими, дедалі ж переставав виділяти її серед інших, і їй не раз лучалося й без обіду бути, і чути від учителя образливі слова.



Перше їй було це трохи прикро, потім вона до цього звикла, не звертала особливої уваги і стала добросовісно нести призначену їй в школі долю часто караного отряхи-школяра.

---

Андрій, що мав за свій обов'язок закохуватись мало не в усіх учениць, скоро на фоні шкільного життя з'явилася значна постать Галі, зразу залишив своїх перших коханок і став моститися до неї. Він писав їй любовні листи, писав задачі, зітхав привселюдно й натякав усякі любовні дурниці, поки такі хлопці звернули на це увагу і почали дразнити його Галею. Йому цього тільки було й треба.

Наступили ті осінні тихі та смутні дні, коли сонце світить і не гріє, коли спадає з дерева останнє пожовкле листя, і звисока над деревами та хатами блукає в блакитному сяєві, як намітка біле, бабине літо. Школярі дуже кохаються в таких днях. В літню куряву та спеку вволю не нагуляєшся, не набігаєшся,—восени ж, коли свіже, трохи зимне повітря так приємно подихає на розгорілі лиця, можна гратися, можна бігати, бурушкатися без кінця.

Городи та левади з своїм насоняшничинням, гнилими огірками, качанами з капусти, такою чудовою зброєю до улюбленої школярської потіхи—війни; напівпустілі, вже обібрані й залишені хазяїнами сади, що в коліно засипані сухим листом, в якому так любо качатися та боротись,—всі такі місця в селі ясних осінніх днів мов галиччю сповняються шумливою діворою і гудуть на все село дзвінками, радісними їх перекликами.

Найкращим місцем для школярських зборищ була Мар'ївка — закинутий у гаю, поблизу озера, хуторець. У свята або у вільні буденні часи хлопці цілими зграями приходили сюди з села, влітку — купатися, брати



гриби та ягоди, в інші часи — просто побігати та погратися.

Од самого обіду тут вже воювалися козаки з ляхами; за ватажка перших, звичайно, був Грицько, ляхами ж командував войовничий Сивенко. Після цілого ряду блискучих побід козаків над ляхами та ляхів над козаками, і ті і другі любенько розмовляли між собою, розкинувшись одпочивати на високому зеленому березі озера.

Червоним великим колом заходило сонце. По обрію неба сірими та ліловими баранцями побігли волохаті хмаринки; над озером зашелестів очерет; з дерев стиха знімались й задумливо падали на землю сухі листочки.

Андрій мовчки лежав на землі, заклавши під голову руки, і мрійно дивився на верхи струнких березок, що помалу гойдалися над його головою. Йому тепер хотілося звернути загальну розмову на себе та на Галю, і він нарочито набрав задуманого, мовчазного вигляду. Хлопці не забарилися догадатись.

— Що це Андрійко наш так дуже зажурився?— промовив один з хлопців.

— Не знаєш чого? Циганочкою, мабуть, замарився: він же не бачився, бідненький, сьогодні з нею,— пояснив Грицько.

Андрій не зворухнувся з місця і ще глибше замислився.

З місця тихенько підіймається Піхтір, крадькома підходить до нього ззаду й хватає його за носа.

— Ах, ти ж моя циганочка - коханочка!— вимовляє він, мов до маленького.

Гей, бережися, Піхтіряко, бо будеш знати у мене циганку!— не міняючи пози, промовляє Андрій.

— Що Андрійко та циганка — хороша пара,— приспівує Піхтір над його головою.

— Піхтір! не взивай її циганкою, бо будеш битий!— кричить уже Андрій, вдаючи з себе ображеного.



— Та де ж тут правду дівати, — обзиваються інші, — вона таки здорово на циганку скидається.

— Не кажіть так, бо я буду зо всіма з вами воюватись...

Андрій раптом зіскакує і стає в войовничу позу. Хлопці цього тільки й чекали: збившись коло нього, вони стали смикати його за одєжу й дражнити на всякі лади. Андрій виломив лозину і став за ними ганятися. Хлопці не боронилися, тікали.

— Циганка! Відьма! відюха, зарізала пітуха!—чулися з усіх кінців викрики.

Андрій міряв лозиною то одного, то другого. Піхтір, уже скуштувавши скілька разів по плечах, став оддалік і вигукував на ввесь гай, узявшись за ухо:

Та циганочка, та махлярочка,  
Вволи ж мою волю.

— Дак так!—киваючи зза берези головою, докоряв Андрієві Грицько:—продати товариство, козацьку віру за бабу, та ще й за циганку!

— Та ще й за відьму! — підхватували інші:— ти ж придивися до неї—в неї й очі відьомські!

— Андрій, подумай собі, схаменися!

Андрій кидався на всі сторони, роздавав гостинці й приказував:

— Оце тобі відьма! Оце тобі циганка Оце тобі відьомські очі!—Погнавшись за Грицьком, він замахнувся лозиною, щоб влучити по плечах, а різнув по уху. Грицько спинився, потім узявся рукою за ухо і мовчки одійшов убік.

— Що таке? Що вчинилося?—збіглися круг нього хлопці. Грицько витирав на усі кров. Андрій кинув лозину і чухав потилицю.

— Це вже чорт зна що!—промовив Грицько серйозно:— до нього з жартами, а він з усеї сили січе по уху.



— А навіщо ж ти кажеш — циганка! — не хотів все таки здаватись Андрій.

— Ну, і циганка, та ще й плащувата! — сердито промовив Грицько.

— Ну, от і заробив! — у тон йому одмовляє Андрій: — я розпалився й не бачив, по чому б'ю. На себе жалкуй — нащо дражнив?

— Та за кого ж ти стоїш? За бабу? — обурився Грицько: — товариша проміняв на бабу... Ех, ти, бабій!

— Ну, нехай і бабій.

— Коли так, од цього разу я з тобою незнакомий!

— Ну, і добре.

Так виникла суперечка на принциповому ґрунті: по-сварилися.

Розбившись на гуртки, хлопці пішли з гаю різними дорогами. В гаю давно вже стемніло.

— Я не за те серджуся, що він мені ухо розсік, — казав дорогою Якову Грицько, — то байдуже, плював би я на тебе, а мені жаль, що він товариша зміняв на бабу!

---

Непомітно для школярів потекли дні за днями, тижні за тижнями; одні школярські події змінювалися на другі, переплітаючись в одне довге школярське свято. Смутні осінні дні минали, прийшли морози, випав сніг, зайшла інша робота: на льоду зашуміли ковзани, на дворі закипіли снігові війни. Непорозуміння, що сталось між Андрієм та Грицьком за Галю, не пройшло марно: вони довго були „незнакомі“, хоч злості один до одного вони й не мали. Вдавати з себе ворогів — це особлива школярська, часом дуже цікава гра; „вороги“ поводяться один з одним чемно, роблять один одному дрібні послуги, намагаються непомітно вчинити „ворогові“ щонебудь приємне.

Грицько знав, що найкращим дарунком для Андрія



будуть вірші про Андрієзе з Галею кохання. Одного дня він просидів над папером скільки годин і вірші були готові. Вірші були в прихильному до Андрія тоні: списували вечірнее за ворітьми стояннjacko їх з Галею і починались так:

Зайшло сонце за лісок,  
Надворі смеркає,  
Галя вийшла за ворота,  
Його дожидає.

Далі у віршах розповідалося про те, як прийшов Андрій, як давав їй списані на папірець задачі, як вона дарувала його за це каблучкою.

Отакая у нас в школі  
Новина настала:  
За задачі Андрієчка  
Галя покохала,—

закінчувалися вірші. Грицько намірявся однести їх Якову, бо добре знав, що той не забариться передати Андрієві. Сховавши вірші в кишеню, він одягся й пішов з дому.

Грицько, син залізничного сторожа, чоловіка незаможного і дуже сімейного, ще змалечку зазнав нужди та бідування. В школу привели його забитим, змарнілим хлопчиком, у якомусь лахмітті; між товариством став він скоро одживати, став виявляти здібності до вчення, осмілів, вилюднів, як кажуть. Не маючи рідної оселі, школу мав він ріднішою собі за сумну казенну будку, де жив його батько; в школі ж забувалися домашні злидні, сумні розмови про бідування та про горе,— з тим більшим пориванням оддавався він товариству й науці. В учителя був він одним з найкращих школярів, між хлопцями — найвірнішим товаришем. Діти сільських багатирів мали для себе за честь бути в тісній будці в гостях у Грицька; вбогий куліш, яким шанувала іноді



гостей свого сина сторожика - мати, здавався їм смачнішим, ніж домашні ласощі.

Дорога до Якова лежала Грицькові коло станції. Сонце заходило і червоним промінням красило гребні снігу. Грицько йшов поважно по колії дороги і почував себе гарно: задача, що так турбувала весь клас, вийшла в нього одразу, всі інші лекції на завтра були готові, в кишені лежали вірші, кращі за які, мабуть, у всьому класі ніхто не напише, — чого ж більше йому? І, збивши драну шапку на потилицю, він на всі боки кругом себе кидав гордовиті погляди.

Он на станції по платформі йде назустріч Грицькові пані крамариха. Дарма що Грицькова мати часто ходить до неї витирати помости та мити білизну — Грицько не стане скидати їй шапку. Вона часто нарікала матері на Грицька, казала, що він перевчився на один бік, так що навіть не хоче їй вклонитися. З якої речі він буде гнутися перед нею? Хіба не доволі того, що мати гне перед нею спину? Ні, Грицько пройде мимо неї і не гляне — нехай казиться собі! А коли зачепить, нагримає, чому він шапки їй не скидає, Грицько знає, що їй сказати. „Я с вами незнаком!“ — одріже він, та й край. Думає, що коли по-панському зодягнена, то і всі повинні вклонитися їй — а чи знає ж вона хоч що то за географія? Чи знає періодичні дробі, граматику?

„Зовсім дурна баба, — думає Грицько, — а ще й паниться“.

Він зневажливо дивиться на неї і проходить мовчки. Зайшов у станцію і став тертися між людьми, що чекали поїзда. Глянув у прочинені двері зали першого класу, де вешталася „чиста“ публіка.

„А я, мабуть, не насмію піти туди!“ — майнула в нього думка.

„А отже й не побоюся, зараз піду, — подумав він далі, — іншим можна, а мені хіба й ні?.. Чого ж то так?..“



Грицько насуплює брови, сміливо прочиняє двері й увіходить у залу; поправив на голові шапку, заклав за спину руки, задиркувато кругом розглядається. Публіка з нудьги мовчки блукала по залі і не звертала на Грицька уваги. Тільки офіціант, що крутився між столиками, з підозрінням скопив на нього очі. Грицько сміливо глянув на нього, немов хотів сказати:

— Ну, от і стою між панамм, і нікого не боюся! Думаєш, по шиї даси? — дудки, брат — права не маєш!

Офіціант ще скільки разів мимоходом гостро зиркнув на нього, потім прийняв байдужий, діловитий вигляд.

— Мало тут усякої наволочі буває!.. — здавалося, казали його прищурені очі.

„То ж бо то і є!“ — подумав Грицько і заспокоївся.

Потім трохи постояв, пом'якшав і, маючи на увазі офіціанта, подумав:

„Ну, бог з тобою — я вже й піду собі... ти думаєш, що мені так уже хотілося сюди зайти? — це я тільки так, щоб ти знав, що я тебе не боюся“.

Вийшов з вокзалу і пішов по дорозі в село. Під ногами скрипів сніг, у темному небі висипали зорі, найжджена дорога виблискувала синіми огнями. Збоку, за ріжком станційного двору, дзвеніли веселі дівчачі голоси. Грицько прислухався. „Здається — циганка там“, — подумав він. Постояв трохи і звернув за ріг.

З горки на санчатах спускалася Галя ще з якоюсь дівчиною, певне, наймичкою.

Грицько підійшов і поздоровкався.

— Здрастуйте, Музиченко! — впізнала його Галя: — а ми спускаємося... ходіть і ви до нас!

Грицько став, не наважуючись підійти ближче.

— А слухайте пак — чи вийшла у вас задача? — спитала Галя.

— Зразу вийшла. Пустяк — не задача! — збрехав Грицько: він добре знав, що задача трудна.



— А я морочила, морочила голову — не виходить, так я й кинула. Думаю — хай тебе кат візьме! та оце вийшла, та й спускаюся.

— Ух! — голосно крикнула вона і зашуміла з санчатами з горки. — Ось ходіть но сюди — ловко, аж дух забиває!

Галя щебетала своїм гортанним голосом, і луна розходилася в морозному повітрі.

Грицька поривало й собі спуститися, проте він м'явся. „Воно ніби не козацьке це діло — гуляти з бабами, ну, та раз можна“, — подумав він.

— Ану, сідайте, я розжену санчата! — промовив він, підходячи до дівчат...

Через який час лице й уші у Грицька горіли, як у жару, і все кругом повилося в туман.

А ніч зайшла гарна, тиха, зоряна. І стало здаватися Грицькові, що все діється тепер, немов у сні. Мов крізь сон бачить він поруч з собою, її, Галю. У шубці, мармурове свіже личко то нахиляється до нього, то одхиляється, спід чорних брів виграють веселі, чорні, як жуки, очі, тремтять довгі вії... Мов крізь сон чути її сміх; ось вона бере його за руку, другою кудись показує, щось промовляє...

Він сміється і теж щось говорить їй. Летить стрілою у якусь безодню... Кругом блищить сніг; обдає морозним пилом, іскрами, миготять тернові очі, білють зуби... Мармурове личко схиляється близько, голова туманіє, забиває дух... Санчата скриплять і перекидаються.

Сплівшись в обійми, падають вони горлиць у сніг і накриваються санчатами. Писк, регіт — навіть не можуть з місця підвестися, а перед очима небо, всіяне зірками, прозора темрява, дерева в густому вогкому інею, немов у цвіту, і в голові Грицьковій десь далеко миготить думка: „може, це сон?“...

Хтось покликав Галю до хати. Шкода було розходи-



тися. Спустилися наслідок іще раз, потім Галя стала збиратися йти.

На прощання Галя боязно подала Грицькові руку. Грицько з принципу не давав „бабам“ у класі руки, — тепер, немов соромлячись чогось, стиснув помалу холодні Галині пальчики.

— Ви б колинебудь зайшли до нас, ви ж недалеко тут живете? — лукаво закидає Галя:— заходьте; у нас іноді буває Павлушка, Андрій...

Грицько пообіщав. Попрощавшись, Галя з подругою взялися за віжки од санчат і понесли до двору, аж зашуміли. Грицько остався сам і дивився їм услід.

„Чи не думаєш ти, дівчино, спутать козака?— думає він, осміхаючись:— тільки ні: я тобі не Андрій“.

На душі було у нього гарно, немов грали музики, а в голові стояв туман.

„Ну, що ж — і зайду!“ — подумав він.

„Тільки не думайте, що я зміню на неї товариство, — подумав він, звертаючись до Якова, Макара, Піхтіра й усього товариства, яке стало чогось пригадуватися йому із строгими, докірливими лицями, — я тільки так зайду, посидіть трохи, побачити, як вона живе“.

Пішов далі, хотів думати про Андрія, про вірші — здалося нудно. З голови ніяк не виходила Галя. В ушах причувалося то одно, то друге її слово; в очах блиснуть то білі зубки, то лоб, то руки. Ось перед ним у повітрі очі, а потім зразу полинули кудись далеко-далеко, аж до зор, і дивляться звідтіль. „Та що це вона прив'язала до мене!“ — осміхається собі Грицько. А ізза вітей ялини виглядало все йому назустріч мармурове личко і немов казало: „а вгадай, що я тобі хочу сказати, Грицю?“

„Стій! Це я вже бачу, куди діло гнеться!— сперечається слабо Грицько з якоюсь силою:— тільки ні...“

Гарячі хвилі одна за одною піднялися з грудей і залили Грицькові лице, голову, уші. Грицько спинився



Й потихеньку свиснув. Потім сів на колодку, що лежала під ліскою, і закрився руками. Через який час він підняв до зор лице, засміявся й подумав: „ну, значить, закохався!“

Мимоволі зринули в голові його товариство, безпечні виграшки, щирі розмови, коли не було чого ховати в душі од хлопців—зринуло і сховалося.

„Прощайте, хлопці—тепер уже я не ваш!“ — подумав Грицько, і легенький смуток щипнув його за серце.

Знявся з місця, тихо і поважно блукав сонними улицями села. Перед ним носився образ Галі, тільки зовсім уже не тієї школярки Галі, що бачив він кожного дня в класі: лице, постать, уся одежа од хустки, що вона завжди запиналася, і до черевиків, кожна складочка плаття — все здавалося тепер у неї повитим якимись незнакомими йому чарами. Ходив Грицько і марив про те, як колись признаються вони одно одному в коханні, марив на всякі лади, пригадуючи колись перечитані романи, вибираючи знайомі місця, вигадуючи фрази. Коли вони таки призналися, Грицько помітив, що він забрів кудись у мало знакове місце села; подумав і звернув у інший бік.

„Ну, от призналися ми, що ж далі?—думає собі Грицько.—А далі,—придумує він,—ми пригорнулися і, мов на крилах, полетіли під небо; внизу видніється село, над нами зірки, а ми все линемо та й линемо“...—Грицько почуває, що все найкраще, найцікавіше в їхньому коханні вичерпується. Рішив почати спершу з новими варіаціями. Зійшов на став, набрів на ковзалку і почав ковзатися.

„А чи не прихватити нам з собою Піхтіра?—думає він, ковзаючись і уважно дивлячись собі під ноги:—чого ж, він гарний хлопець, мене, здається, дуже любить... Візьмемо!“—звертається він думками до Галі.

Грицько спинився і став уявляти собі, як високо по



небозводу, під самими зірками, маленькою хмаринкою несеться їх трое: він посередині, з одного боку—Галя, з другого—Піхтір. Малюнок вийшов ефектний, і Грицько осміхнувся. Кинув ковзатись, пішов льодом.

Пригадався Піхтір — такий, який він є: от-от щось скаже.

„Ні, мабуть не візьму я з собою Піхтіра, — думав він, ідучи по льоду, — він, бісової пари Піхтір, має погану звичку — при дівчатах плескати язиком що спаде на губу. Краще ми так зробимо“...

Недалеко коло нього по льоду попливла якась тінь. Грицько насторожився, став придивлятися — здається, біжить собака.

— Тю!—на весь став гукнув Грицько; луна зразу, облетівши став, тупо вдарилась у берегові лози. Собака мовчки бігла своєю дорогою. Грицько присів, знайшов крижину і кинувся зразу навперейми собаці; пошпурив крижину і влучив. Собака тихо й коротко виснула, звернула вбік і подалась швидше. Вдовольнивши себе, Грицько пішов своєю дорогою. Збив шапку на потилицю, заклав за свитку руки, дивиться в небо.

„Ну, так над чим, пак, я спинився?—думав він:—ага: Піхтіра не треба. Ну що ж його робити? Може, того... — Грицько поправив на голові драну шапку й осміхнувся, — може, поцілуватися, бо коли любляться, так треба цілуватись... ні, стидно“.—Чогось позіхнулося.

„Полинули ми, та й полинули, та й полинули...—думає він і почуває, що під грудьми починає його щось ссати, — і от захотілося нам... їсти“—Грицько ковтнув слину і помітив, що йому й справді давно вже хочеться їсти. Мрії набрали зразу більш прозаїчного напрямку: куди їм зайти вечеряти. До Галі йому не хотілося, бо, правду кажучи, трохи було боязко, щоб пановиті батьки її не вирядили його, до себе ж у хату закликати Галю якось незручно було, бо вечеря чекала їх несмачна. Зітхнувши,



спинився на тому, що треба розлетітися їм по домівках. Звернув на шлях до батьківської будки; очі помалу склеплялися, чоботи на ногах немов поважчали, по всьому тілу розпливалася втома. Туман виходив з голови. В небі миготіли зорі, мов потухали...

---

Ніхто у всій школі не мав стільки прізвищ, як присадкуватий, кругловидий Василь Гридук: гупало, крутьоло, товкач, паровик—сипалось на нього звідусіль, немов з мішка, і кожне з цих прізвищ було для нього більш-менш характерним. Найчастіше взивали його Піхтірем, і ця назва незабаром у всій школі замінила йому його батьківську фамілію. Ледаркуватий, добродушний, з мрійною лагідною вдачею, Піхтір не любив задиратись з хлопцями, проте йому більш, ніж кому іншому, доводилось лежати на самому споді „малої кучі, невеликої“ і одвідувати курника на шкільному горищі, який уважався за місце найвищої кари для школярів.

Учитись було Піхтіреві за велику муку: нулі, одиниці курник, насмішки, батьків батіг — усе це йому осточортіло до нудоти, і коли б не товариство, він давно кинув би школу. Товариство любив він щиро, в одному в ньому кохавсь, йому одному оддав свої найкращі почуття, свої думки й мрії. Товариші часом були не од того, щоб пожартувати з нього, проте мали за вірного товариша, допомагали йому в ученні, приневолювали навіть братись за книжку.

Піхтір має здавати лекцію по історії, і товариство присудило йому не йти сьогодні після обіду на лід, а сісти за роботу. І Піхтір скорився, хоч уся душа його рвалася з сумної хати на те шумливе снігове свято школярське.

Тепер лежить він у своїй квартирі, що з Яковом наймають у тітки Титарчихи; ноги закинув ліжку на бильця.



Розгорнута книжка зсунулась у нього з грудей, а сам він покищо справляється з іншою роботою. На „лисиці“ під стелею Титарчиха поклала пучок сухих васильків, і Піхтіреві забажалося, що б там не було, збити їх звідти, не встаючи з ліжка. Раз - по - раз гнепить він по лисиці, аж стіна ходором ходить і тіпаються сухі квітки, як у птаха крила. Тихо в хаті. Вікна муруються снігом, вечоріє. Із темряви налинули до Піхтіра тихі мрії про товариство та про вільне життя. Тепер він думає про Грицька, до якого так близько схиляється його душа. Розм'якло, розніжилось Піхтіреве серце; вже не знає він, що б краще й зробити вірному товаришеві. І заводив він у думках свого товариша в темні лісові нетрі, напускав на нього розбійників, які замахнулися вже на нього ножами; тоді сам вибігає ізза кущів з рушницею, розгонив розбіяк, а Грицька виводив з гаїв додому. То відразу залітали вони вдох з Грицьком на далекі - далекі острови в океанах і починали там жити, як жив колись Робінзон з П'ятницею.

А в хаті темніше, все темніше. Світла не хочеться йому запалювати. Візерунки на вікнах здаються Піхтіреві за високі гори, за хмари, за соснові бори; голчасте проміння од зірок золотить їх верхи, і ліниві Піхтіреві мрії живішають. Піхтір дозволяє собі на який час, щоб Грицько вмер. Насипали йому могилу, посумували трохи товариші, та й забули. Не забув тільки його Піхтір. Кругла пика його спала, сам він зблід, схуд. Дивується вчитель, дивуються товариші, що це подіялося з Піхтірем, де поділися його смішки та жарти. А деякі з хлопців тихо говорять між собою: „як він любив покійного Грицька, як любив, — дивіться, як він одмінився, засумував“.

У Піхтіра починає шпигати в носі, а на очі спливають сльози і починає він грюкати в лисицю так люто, що бряжчать шибки й посуд на миснику.



Під дверима регіт, галас, і в хату разом з холодом суне ватага хлопців. Хукають у руки, роздягаються.

— Хлопці, гляньте, як Піхтір історію вчить!—почув Піхтір над собою насмішкуватий голос оплаканого ним Грицька. Піхтір удає, що спить.

— Вставай, окаянне Піхтірище!—гупнув його межи плечі Макар.

Піхтір кинувся і став протирати очі.

— Ху, чорти! так гарно задрімав був, а вони розбудили,—брехав він, потягаючись.

— То оце так ти учиш історію?—обурився на нього Макар:—бач, як начитався, аж очі обараніли!.. Я ж тобі, припутенське опудало... Хлопці!—скомандував він:—загнемо йому „карпа“!—Обліпили, галасуючи, хлопці Піхтіра на ліжку, загнули йому ноги за шию, почали ляскати долонею.

Піхтір вже не боронився, тільки стогнав...

Хтось запалив світло. Душ з п'ять хлопців мостилося коло столу з книжками. Ліниво, як віл, посунув до книжки й Піхтір. Лампу поставили серед столу, розклали книжки, зшитки, і через який час у хаті стало тихо. Шаруділи тільки олівці та пера, та лупотіли папери...

Змалювавши кілька листків паперу, Піхтір тихенько вайшов до Макара.

— Здається, що в цій задачі одвіт невірний,—стиха промовив він, винувато посміхнувшись. Макар глянув на нього з докором, зітхнув.

— Ну, сідай... — Їх голови схилились над столом, і Макар став пошепки проказувати Піхтіреві задачу. Піхтір дивився на нього великими довірливими очима, слухав, поки розумів; потім, збившись, став думати про інше, перевівши ліниві очі кудись у куток. Макар помітив.

— Та слухай же, марюка!—з одчаєм штовхнув він його в живіт. Той застогнав, кинувся, трохи підбадьо-



рився. Лагідне Макарове буркотання над ухом наганяло на Піхтіра непереможний сон. Коли одразу ліниве його обличчя ожило, уші насторожились, очі, що дивились у куток між рогачі, заграли веселим блиском.

— Миша!—радісно крикнув він, ткнувши пальцем у куток. Усі кинулись. Через хату справді бігало шпарке мишеня, поблискуючи цікавими очима. Хлопці здебільшого почали нудитись, і через те всі, як по команді, кинулись ловити мишу. Хтось надибав нору і закрив ногою. Незабаром миша була вже в руках у жвавого Сивенка. Не довго думаючи, він ткнув її комусь за сорочку... Через який час у хаті було повно галасу. Хлопці гасали по припічках і збили таке бурло, що не видно було світу. Миша переходила з рук у руки, з пазухи в пазуху, реготіві не було впину. Хтось головою стукнувся об мисник, і якась макітерка хряснула об долівку. На дверях з'явилась, склавши на грудях руки, Титарчиха. Кругом зааніміло.

— І хай бог милує й не допускає,—стиха побожно промовила вона, оглядаючи куряву.—Чи ви показались, чи ви покрутились, макоцвітні шибеники!—Далі її рука надзвичайно проворно вхопила віник. Хлопці кинулися врозтіч.

— Це ти всьому привід даєш, це ти тут свекор над усіма!—почала вона віником кропити Макара. Той, заправляючи сорочку, що геть висунулася з штанів, став було виправдуватись, потім відразу замовк і зашумів на піч. Усі інші, як овечки, один по одному майнули за ним. Навівши порядок і позбиравши черепки в пелену, довго вчитувала Титарчиха хлопцям, стоячи коло дверей. Хлопці сиділи на печі й тільки сопли. Далі Титарчиха забожилась, що завтра пожаліється вчителеві, коли зараз не вгамуються, і пішла. Хлопці взяли лампу на піч і, докоряючи стиха один одному, роздягались, мостились спати. Та було рано ще, і спати не хотілось.



— Якби ще хоч маленьку лірку завести! — став бла-  
гати хлопців Піхтір: — ми будемо тихо - тихо, що тітка не  
почує.

— Хто і всидить тихо, як не Піхтір!—казали другі,  
проте всім ще хотілось подуріти, хоч стиха. Умовились  
затуляти рот, кому припаде сміятись, і почали лагодити  
ліру. Розпустивши сорочки, посідали всі на черені в кру-  
жок, як старці на ярмарку. Макар усередині. Підбрали  
тони, і ліра стиха загула. Макар гугнивим голосом почав  
тягнути мелодію:

Як був собі Лазор,  
Та я його знав,  
Була в його сіра свита,  
А я й тую зняв...

Ще тільки Макар пустив під лоб очі, готуючись спі-  
вати, як Піхтір почув, що в нього починає щось ких-  
кати усередині, проте він кусав губу і здержувався.  
Макар прицмокував, дзижчав і дуже влучно передавав  
ліру. Найбільш інтересні для Піхтіра були імпровізовані  
розмови поміж співами.

— Яресько, — починав хтонебудь, вдаючи відомого  
всьому селу старця, — коли вже ти оженишся?

— Піду в Іваницю на ярмарок та й оженюсь, — пере-  
дражнює Макар заікуватого, рябого Яреська.

— А кого посватаєш?—питає перший. Усі перекидають  
погляди на Макара.

— Та оддає старий Сарапійон свою Мавру. Ото,  
братця, дівчина: ноги як стовпці, сама як груба, а сліпа  
тільки на одно око.

Лиця кругом напружуються, червоніють. Починають  
затулятись.

— А придане буде, Яреську?

— А придане таке: новий ремінець до ліри, дві полот-  
няні торби, ще й костур з залізним наконечником.



Піхтір хапає себе за носа; щоки його надуваються, як пузирі, червоніють, а з рота, немов з розірваного оддуготого пузиря, починає шипіть і пирскають слід пальців. Далі пальці з носа спорсають, Піхтір хапається за живіт і заходиться од реготу. Його вкривають буханами, та вже пізно. Ніколи не хотілося Піхтіреві так сміятись. Його хапають, давлять за шию, рядом затуляють йому рота. Садять у боки, в спину,—він кавкає, пирскає, проте вдержати реготу, що пре з нього, як вода через пліт, не може. Макар ухопив з комина дощечку, що Титарчиха коле на тріски, і ляснув зо всього маху Піхтіра іззаду. Той відразу змовк, вирвався з чужих рук і, вхопившись за дошкулене місце, сердито глянув на Макара. Хотів лаятись, та, зустрівшись очима з Макаром, несподівано пирснув і знову зайшовсь. Усі, що до цього часу здержувались, зразу розлізлись по кутках і закихкотіли...

Одному Макарові було не до сміху. Він лаявся, докоряв усім, нахвалявся, що зроду-звіку не стане більш щонебудь розказувати.

Коли регіт трохи стих, постановили ліру припинити, бо щоб справді не перепало чого од Титарчихи. Один із „стрільців“ обіщав розказати страшну казку. Прикрутили низенько лампу, позбивались до гурту. Стрілець закинув ноги на комин і починає розказувати.

Щось затарабанило в вікно. Всі кинулись; деякі полякались, Піхтір нащось погасив лампу. Затарабанило знову дужче, нетерпляче. Більш сміливі злазили з печі й тягли за собою інших. Щільно тулячись один до одного, цілим гуртом стали вони коло вікна.

— Хто там такий? — строго питає передній. Знову застукало.

— Хто такий? — усі разом гукнули хлопці.

— Та відчиняйте мерщій, баби! — почули вони знадвору знакомий голос.



— Це ж Яків, — радо крикнув хтось, і всі засміялись. Засвітили лампу, одіперли двері.

Увійшов Яків. У довгому кобеняку, запорошений снігом, з палицею в руці, він зразу здавався дорослим чоловіком. Кепкуючи з хлопців, він отрушував сніг і роздягався.

— А що я сьогодні, братця, бачив! — трохи згодом почав він розказувати. — Іду я з дому, зайшов до Грицька. Не застав я Грицька дома, та й іду сюди. Аж ось коло Галиної хвіртки щось двоє ханьки мене, рукавами затуляється. Підходжу до них — коли, хто б ви думали? — Павлушка й Андрій. „Чого ви тут?“ — питаю. — „В нас, — кажуть, — ответи в задачнику вирвані, так оце хочемо побачити Галю та попросити“. Постидив я їх, покивав головою, та й пішов. Отаке стало на світі діятись, — зітхнув він, — бере баба над козаком гору.

— А моду яку вже заводять, — почав він знову, — чоломкаються за „ручку“ з дівчатами, та ще не якнебудь — на „ви“.

— Та воно, як казати правду, то неловко й так, як ото роблять наші стрільці, — обізвався Макар. — Дівчата щечечуть до них привітно та любо, а вони, лобурня, як одвезуть щонебудь, то за них зчервонієш.

— Ні, нема правди на світі, — казав, розбуваючись, своєї Яків. — Аж нема, батьку? — спитав він Грицька. Грицько почухав голову й перемовчав.

Розбувшись, Яків виліз на піч, мовчки вийняв з кишені скручену в дудку маленьку книжечку і кинув Грицькові.

— Читай, батьку! — промовив він і став гріти спину коло комина. Хлопці кинулись до книжки.

— Це, братця, така книжка, що не було її другої й не буде! — категорично одрубав Яків: — наша, козацька книжка!

— Та вона, либонь, і написана по-нашому, по-козацькому! — промовив хтось, прочитавши через плече кілька рядків.



— Це „Катерина“!.. ой, ловка ж, ловка! — зашуміли деякі.

— Цить! — скомандував Макар. — Хто знає — наперед не кажи! — З комина зняли лампу й поставили посеред черені. Спершись на лікті, Грицько почав читати. Кругом нього збилися в білих сорочках хлопці. По стінах, на стелі й на комині розкидались патлаті тіні. Все замовкло, тільки струмочком буркотав рівний Грицьків голос та знизу під піччю розспівався цвіркун.

Що далі читав Грицько, ставало все тихіше й тихіше. Тільки чиєсь дихання розгоралося й палило зблизьку, як полум'ям, Грицькові щоку та з другого боку стукало у когось під полотняною сорочкою серце. Щось почало чмихати — і сопти.

Візьми, боже, мою душу,  
А ти, вода, — тіло...  
Шубовсть в воду ... попід льодом  
Геть загуркотіло, —

дочитував Грицько поему. Піхтір швидко одвернувся в куток, уткнувся в якесь ганчір'я головою і заревів на всю піч. У всіх очі потьмарились, у деяких бриніли сльози. Читання припинилось. Кинулись до Піхтіра, сміялися стиха.

— Чого ревеш, дурний Піхтіряко, — казали йому, зводячи його голову, — бач, який він у нас тонкослізний!

— Не лізьте до мене, одчепіться од мене! — схлипуючи, казав Піхтір і ховав у рядно своє червоне, заплакане, в пилу і в потьоках лице...

В селі давно вже всі спали. Крикнув десь півень. По всіх хатах було темно, тільки в Титарчихи довго блимав ще маленький огник на печі.

Перший раз засиділись хлопці до півнів.



Прокидаючись, ще в постелі, кожного ранку Грицько завжди перш за все почував, що в його житті є щось світле та радісне. Коли він увіходив у клас і не бачив її між школярами, йому зразу починало здаватися, що немов хтось невідомий прикручує світло, і кругом ставало пудно, сіро, навіть темніше, ніж було перше. Тільки ж Галя з'являлася на дверях — таємничий ліхтар піднімався знову, і робилося в класі ясно і радісно. Признаватися Галі Грицько не поспішався і не намагався напевне довідатися, хто їй більш до вподоби — чи він, чи, може, Андрій. Зустрічатися з нею зблизька став він рідше. Коли зіходилися вони й починали розмовляти, — звичайно, більш за школярські справи — вона тоді здавалася Грицькові давньою Галею, бідовою школяркою — і більш нічим; коли ж він не бачив її або дивився тільки здаля — образ її повивався якимись чарами; голос, лице, постать робилися незвичайно ніжними, недосяжними. Однак, завжди від усіх таїлися з своїми думками було не легко: бажалося довіритися з ними перед якимнебудь щирим товаришем, поділитися з ним своєю радістю. Коли ж з ким?

Не з Макаром, що не зрозуміє його й підійме на глум, і не з Яковом, суворим філософом і стоїком, що зразу визнає це за зраду товариству й осудить його.

Вибір його скоро спинився на Піхтіреві: він завжди у всьому йме йому віри; хай не зрозуміє, хай здивується — зате прийме близько до серця його справу.

І він постановив усе розказати Піхтіреві.

Одного дня, коли надворі почала вже показуватися спід торішнього листу та сухого бадилля зелена травиця, Грицько з Піхтірем, як тільки розвиднілось, були в класі. Крім них, там ще не було нікого. Поговоривши про всякі шкільні справи, хлопці на який час замовкли. Грицько присунувся ближче до Піхтіра, глянув йому в вічі й тихо сказав:



— Слухай, Піхтір, я маю щось тобі сказати.

Піхтір насторожився.

— Тільки ж ти нікому не скажеш?—спитав Грицько, серйозно дивлячись на Піхтіра.

— Нікому в світі!—гаряче одповів той, почуваяючи, що зараз дізнається про щось дуже цікаве.

— Забожись!

Піхтір мовчки написав пальцем на лавці хрест і поцілував.

— Ну, так знай же: я люблю Галю!

Очі Піхтіреві широко розкрилися, і він з дива аж присів.

— Та брешеш?—придушеним шепотінням всилу вимозив він.

Грицько в свою чергу написав пальцем хрест і поцілував. Піхтір сів на лавці й задумався.

— Ну, що ж—і вона тебе?—не дивлячись Грицькові в вічі, трохи згодом смутно промовив Піхтір.

— Не знаю... хто її знає... Ти ж знаєш, що коло неї Андрій...

В коридорі застукали чобітьми, і в клас почали вже сходитись школярі. Грицько з Піхтірем замовкли. Скоро клас, немов бджолами, гудів школярами. Прийшла Галя. Піхтір ходив по класу неуважний і замислений; не звернув навіть уваги тоді, коли один з хлопців змазав його по лицю класною губкою. Підійшов до Галі, що сиділа за книжкою на лавці, боком став до неї і спід лоба дивився на неї довго і серйозно.

„І що він, що він знайшов у ній?—думав Піхтір:—смаглява, як циганка, очі, як у відьми, учиться на тройках, навіть є двойки—що ж тут могло причарувати Грицька? що могло збити його з розуму, що він не побоявся острамитися перед самим собою, перед товариством і признатися, що баба взяла над ним верх?“ І перший раз повірив Піхтір у велику силу жіночих



чар. Щодо нього, до Піхтіра, то він зовсім не розуміє їх і знає, що вони не подолають його, а коли забрали вони силу над Грицьком, над самим Бульбою, то, значить, є вони, прокляті, на світі!

Довго дивився Піхтір на Галю з одного боку, потім переступив, став дивитися з другого. Став пильно придивлятися на всі риси лица: все у неї було просте, звичайне, як і в інших дівчат. Піхтір знизав тільки плечима.

— Чого це ти, Василечку, так придивляєшся до мене? Чи, може, закохався?—спитала Галя. Піхтіра немов хто вколов голкою. Він одвернувся, плюнув з обуренням.

— Який ти сердитий, Василю! А я ж все таки тебе люблю!

— На!—промовив Піхтір і, здержуючись, бухнув Галю mezi плечі.

— Отже хоч що, а люблю!

— Два,—одлічив Піхтір дужче.

— Хоч бий, хоч ні, а люблю!

Три!—гепнув Піхтір мало не зо всеї сили.

— Хай ти скажишся, дурний Піхтіряко, то ж болить!—лагідно промовила вона, трохи скривившись.

— Знаєш, за віщо це?—спитав Піхтір:—не знаєш? догадайся!—і Піхтір поважно повернувся й пішов на своє місце. Галя зацікавленими очима простежила за ним, подивилась трохи на нього, і в її очах блиснула якась нова думка.

Після лекції, коли Піхтір, схопивши по арифметиці двойку, смутний сидів, розвалившись на лавці, до нього проворненько підійшла Галя і сіла щільно коло нього. Вона зазірала йому у вічі і питала:

— Ти щось знаєш, Піхтірчику,—скажи, що ти знаєш?

Піхтір мовчки одвернувся од неї і поволі одвів її голову од себе.

— Не лізь!—сказав він.



— Піхтірчику, голубчику, скажи, я завтра тобі шоколаду принесу,— улесливо приставала до нього Галя.

Через невеличкий час Піхтір забув уже свою двойку, добродушно на весь рот посміхався і, хитро прищуривши очі, базікав, позираючи знизу на Галю:

— А ти, мабуть, і справді відьма — в тебе й очі якісь циганські. Ой, і хитра ж ти!..

Потім їх голови стуляються, і розмова робиться тиха, таємнича.

Галя, боязко озиралася на всі боки, нишком казала щось Піхтіреві на ухо. Піхтір раптом схопився і строго насупив брови.

— То ти мені кажи, їй - богу кажи,—це ти правду кажеш?

Галя ще нижче схилила голову і зашепотіла тихо-тихо...

Через якийсь час Галя, вирвавши клаптик паперу з зшитка, писала щось на ньому, закриваючись хусткою, а Піхтір уважно дивився через плече. Потім Галя згорнула папірець і оддала Піхтіреві. Ударив дзвоник, і хлопці розсілися по своїх місцях. Мугикаючи щось собі під ніс, Піхтір з байдужим виглядом пройшовся разів скільки мимо лавки, де сидів Грицько.

Улучивши час, він непомітно для товаришів сунув папірець Грицькові в руку й тихенько промовив:

— Од Галі... вона тебе любить.

У Грицька зачервонілися щоки, уші, заблищали очі.

— Та брешеш, Піхтіряко!—радісним голосом прошепотів він.

— Хай мене вб'є золотий хрест!

З тим же байдужим виглядом Піхтір пішов на своє місце.

Немов який дорогоцінний камінь держав у руці Грицько той папірець. Читати його зразу не зважувався, бо рядом сиділи товариші. В клас увійшов учитель і розпо-



чав лекцію по історії; школярів він не питав, а став розказувати сам; хлопці сховали книжки, зложили руки на лавках і стихли. Деякі слухали вчителя, інші думали собі свої думки. Грицько, озирнувшись кругом, тихенько розгорнув під лавкою папірець, положив його собі на долоню і, схиливши голову, став читати. На папірці нашвидку було написано: „Що скаже Піхтір, усьому тому правда, а Андрія я не люблю і не любила, тільки я боялася признаватись вам, бо ви гордий і ненавидите женщин. Прошу отвіт або через Піхтіря, або в дуплі сухої груші, що коло станції. Л... в... Галя“.

Серце Грицькове радісно стукало і щоки палахкотіли. Перечитував знов і знов.

Звернув увагу на літери, що стояли в кінці — л... в...

— Це, мабуть, означає: любяща вас, — догадався він і навіть засовався од радощів по лавці. Всю цидулку знав уже він напам'ять, а все дивився на неї, і поганенькі кривульки-літери здавалися йому такими любими-любими; повертав цидулку на всі боки, розглядав плями якісь на ній, цифри на другому боці, де колись певне робилася задача.

— Чим ти тут бавишся? — почувся за плечима у нього спокійний голос учителя.

Замарившись, Грицько не помітив, як затихло в класі, як давненько вже у нього за спиною стояв учитель і приглядався до папірця.

Грицько зразу зскочив з місця, мов підкинутий якоюсь силою, і міцно зім'яв у руці цидулку; спершу він почервонів, потім зблід, потім знов почервонів.

— Ану, дай мені, що там у тебе за цяцька! — промовив учитель, простягаючи руку.

Грицько навіть не стямивсь, що робить, механічно подав йому зім'ятий папірець.

Увесь клас звернув на нього зацікавлені очі. Піхтір, глянувши на Грицька і зразу догадавшись, у чім діло,



тихенько завив, заплющив очі, закусив губу і так закам'янів. Галя затулилась хусткою, прищулилась коло стіни, немов пташина перед бурею.

Учитель поволі розправив папірець, прочитав і прищурило око.

— Умгу,—протяг він,—чи ти бач, які ніжності!—Потім зробив суворе лице.

— Ах, ти ж шмаровоз, шмаровоз! шмаркатий купідон, амур ти сопливий!.. Бач, що йому в голові!—Потім, витріщивши страшно на Грицька очі, він трохи помовчав і різко кинув:

— До вечора в курник!.. Там скоро прохолонеш од любощів.—Потім поволі став повертати голову в той бік, де сиділа Галя. Галя зразу встала ні жива, ні мертва.

— А ви, судариня, — на „ви“ учитель звертався до школярів, тільки в особливих випадках,—чого ви ходите до школи? Ну, та за вас ми будемо мати розмову з вашою мамою, а тепер покищо сідайте, мадмуазель,—додав він.

В класі стало тихо, мов після грози. Пройшовшись скільки разів мовчки по класу, вчитель став розказувати перервану лекцію.

Грицько сидів у класі осоромлений, вражений, нічого не чув, не бачив, холодний піт виступив у нього на лобі.

Над його головою перший раз прошуміла буря.

І, зігнувшись, блідий і пригнічений, сидів Грицько до кінця лекції, мов підбитий птах.

Після лекції в класі було тільки й мови, що про недавню подію. А на подвір'ї Андрій розшукав Якова, одійшов з ним осторонь і казав:

— Ну, що ти скажеш?.. Яку штуку батько впалив! Ну, батько! От батько, так батько!—Більш Андрій нічого не міг і додати.



— Здурів на старість, старий бісі!—перемовчавши трохи, промовив Яків байдуже:—я давно помічав, що у нього отут щось не ладно,—Яків покрутив пальцем коло лоба.

— Так...—додав він трохи згодом,—пропав батько ні за собаку, а шкода... другого такого батька вже й не знайти — гарний був батько...

— А все, брат, циганка наробила: вона й мене причарувала, їй - богу!— роблячи серйозне лице, сказав Андрій.

— Положим, Андрій, ти брешеш,—задумливо казав Яків,—ти все ото більш „дурака валяв“, ну, а за батька, то я й сам уже не знаю.

---

На горище шкільного будинка, куди заганялися на ніч учительські кури та індики, з шкільного коридору вели дерев'яні східці. Не одному школяреві після гарячого вчинку приходилося прогулюватись нагору по тих східцях і вертатись звідтіль через який час, зовсім прохолонувши.

Коли після лекції шкільний сторож прочинив перед Грицьком двері курника, холод і жар пройшов по всьому його тілу. Перший раз за п'ять років доводилося йому йти в це місце, і він почував себе так, як відчуває свіжа людина, коли перед нею прочиняться тюремні двері. Коло курника збіглася ціла купа школярів з усіх класів. Грицькові було надзвичайно, невимовно соромно, і він, закриваючись руками, якможна скоріш поспішав по східцях у курник.

— Не журися, батьку!—крикнув услід йому Піхтір, який стояв тут і бачив, що його товаришеві тяжко; він залюбки згодився б тепер одбути кару за Грицька: йому, Піхтіреві, не вдивовижу це, а інше діло Грицькові.

Перші хвилини, коли зачинилася за ним ляда, Грицько



сидів, мов скований, і йому здавалося, що мало не весь світ перевертається перед ним. Потім помалу спокій став сходити до нього, і він почав пригадувати подробиці події.

„За віщо він так осоромив мене?—думав Грицько:—що я такого поганого вчинив?.. При всьому класі, при Галі — шмаровоз! сопливий!“—краска сорому зачервонила знов йому лице.

Підвів голову, став озиратись кругом. На горищі валялися старі лампи, якісь залізні пруті, поламані меблі; за тряпками розвішані були низки узвару; кругом виднілося пір'я і птичий послід. Тишею й покоем оддавало кругом, і в Грицька од серця помалу одлягло. В маленьке кругленьке віконце пробивалося блакитне світло весняного дня. Грицько підійшов до нього і став дивитись на рідне село, що виднілося згори, як на долоні.

„Шмаровоз“—пригадалися йому слова вчителя.—Може, в тім і біда моя, що я шмаровоз,—думав він,—яка вона й справді мені пара?.. У мене ось чоботи подрані, свитка зовсім стара і шапка з діркою; у мене батько та мати бідні, прості люди, а вона панянка... Ну, і бог з нею—нехай шукає собі іншої пари“.

Пригадавсь Грицькові гімназист Валя, якого він бачив на святках з Галею. „Ото їй скорій до пари,—думав собі Грицько,—панич з блискучими гудзиками, ще й годинник у кишені,—а я що? Коли б іще хоч новеньку свитку пошили батько та козирок новий купили, тільки де там... матері он нема за що навіть чобіт купити“.

„Та нехай би й нову свитку справили батько, все ж мені далеко в ній до Валі. Ні, не пара я їй. „Знать, не стать мужику - вахлаку любить дворянскую дочку“—пригадалися йому слова Некрасова.—Завтра ж треба написати їй, щоб мене забула.—Грицькові стало шкода себе.—Нехай шукає собі другого, а моя дорога інша, Я собі потихеньку буду вчитися... Ех, і вчитись буду я!



Поступлю в технічну школу, а тоді, може, й вище куди, буду студентом... Приїду колинебудь додому—Галя тоді зовсім забуде про мене—буду собі гуляти денебудь—вона тоді побачить, не впізнає й буде питати когонебудь: „чий то такий молодий студент?“ А їй скажуть: „хіба ж ти не впізнала?—то ж син нашого будочника, Грицько, той самий, що ходив до школи в подертій шапці“. І вчитель тоді побачить і скаже: „я знав, що з нього вийдуть люди, він і в школі добре вчився“. А я йому тоді пригадаю, як він посадив мене в курник, і йому соромно буде“.

Замарився Грицько, не зчувся, як надворі почало смеркати. Обійшов горище, надібав сушені груші, взяв скільки штук і почав гризти. Сів під виводом і став марити далі.

„А може, я й екзамену не здержу в технічне!—подумалося йому.—Ні, хіба ж я дурніший за других?.. Інші видержують, а я хіба ні? Хіба я чого не знаю? Ну, от хоч би взять історію—чого я там не знаю?“—У пам'яті Грицьковій одна за другою встав ряд історичних подій, царів, полководців.— „Зараз усю історію од палітурки до палітурки розкажу!—подумав він.— Арифметики, може, не знаю?.. Чи була ж у задачників така задача, щоб я не зробив? Ех, ви! давайте мені найтруднішу задачу в світі—зроблю! Валя з блискучими гудзиками довіку не зробить тих задач, які я можу зробити!.. От хоч би, наприклад, оту...“

Грицько став згадувати якусь трудну задачу, став вираховувати її в голові. Потім перейшов думками на географію і став конспективно повторяти її від початку до краю.

Далі якось географія почала змішуватися з історією та граматиною, і стали зринати в голові якісь давні малюнки...

Коли в коридорі почулася чиясь важка хода, Грицько



кинувся й помітив, що він уже спав, прихилившись головою до виводу. Двері прочинив той же сторож і покликав Грицька, щоб той ішов додому. Грицькові знову пригадалась та образа, що сьогодні мав він од учителя, і він помалу, мовчки став виходити з курника.

— За віщо це тебе?— спитав сторож.— Хвалили, хвалили Музиченка, а то на тобі: зразу в курник!

Грицько хотів щось сказати, та почув, як зразу до очей підступили сльози, і він нічого не сказав дідові, тільки махнув рукою.

---

На заході червоніло небо і де-не-де по ньому світилися зірки. Десь на краю села дівчата співали веснянки, гомоніли й галасували діти. Грицько мало помічав тее і поспішав додому.

— А я мало не прогавила вас!— несподівано почув він за спиною знакомий голос. Грицько озирнувся. За сапавшись і розчервонівшись, його наганяла Галя.

— Ви на мене сердитесь?— просто й ласкаво спитала вона, йдучи рядом з ним.

— Завіщо мені на вас сердитися?— одповів Грицько

— Знаєте— мене така досада взяла, що ви через мене попалися, що навіть обідати не хотіла, а далі не витерпіла, та оце вийшла вас зустрічати.— Галя щебетала жваво й весело і виймала щось із узлика, що був у неї під хусткою.

— Їсти хочете?— нате!— промовила вона, вийнявши з узлика пару пиріжків.— Я хотіла туди принести вам, та побоялася, щоб учителеві не попастися на очі.

Грицько скоса поглянув на пиріг, подумав і взяв один. На душі у нього прояснилося.

— Ви думаете— боюся, що ото він мамі розкаже?— казала Галя:— нехай розкаже, ані трішки не страшно.

— А ваша мама не буде сердитися, коли довідається,



що...— тут Грицько згадав про „Огородника“ і хотів висловити Галі все, що передумав у курнику, аж став почувати, що охота до того пройшла.

— І зовсім нічого, — казала Галя, якось угадавши думку Грицькову, — я сама колись розказувала мамі про вас.

— І що ж вона? — зацікавився Грицько.

— А нічого. Тільки каже, — Галя соромливо осміхнулася, — каже, що тобі не Грицько, а скорій Павлушка до пари. Грицько — найкращий ученик, а ти — лінтяйка.

— І як уже мені він увірявся! — казала інтимно Галя про вчителя: — скільки витерпіла я, бідна, од нього!..

— І я не думав, що він такий... грубий, — промовив Грицько.

Галя схилилася ближче до Грицька і промовила стиха на адресу вчителя:

— Чорт носатий!

— Руда собака! — таким же тоном додав Грицько.

— Коли б мені якось хоч до екзаменів доходити, а тоді — хай йому враг — і на екзамені не з'явлюся.

Грицькові стало чогось шкода. Пригадалось, що й він останній рік у школі.

— Куди ж ви тоді думаете? — спитав він.

— Мене одвезуть у город держати екзамен до гімназії.

— Напишете мені листа, як будете в городі? — спитав він.

— Безпремінно напишу, тільки ж і ви пишіть. А тоді колись знімемося й карточками обміняємося. Добре?

Так розмовляючи й доїдаючи пиріжки, дійшли вони до того місця, де дороги розходилися: Галі треба було звернути до станції, Грицькові — до своєї будки. Прощаючись, обоє спинилися.

„Чого ж це ми ні слова про „теє“ не спомінаємо?“ — подумав Грицько. Галя стояла і теж щось думала.



„Ні, мабуть, не вміємо ще ми кохатися!“ — думав Грицько.

Аж тут сталося щось таке, чого він ніяк уже не дожидав: очі в Галі засвітилися якоюсь рішучістю, лице до ушей почервоніло; заплющивши очі, вона раптом нахилилася до Грицька і ткнула чимсь м'якеньким і ніжним чи в ніс, чи в губи. Од несподіванки Грицько навіть одкинувся назад.

Потім, зрозумівши, до чого це воно йде, він і собі простяг губи, щоб одповісти тим же, та було пізно: Галя вже одхилила голову, і його губи цмокнули в пустому повітрі.

Галя, закутавшись хусткою і схиливши голову, пішла швидко. Перші хвилини Грицько навіть не розумів добре, що саме сталося. Потім буйна радість, хвиля за хвилею, стала огортати його.

„Це ж вона поцілувала мене! — подумав він, і йому захотілось закрити очі й стрілою побігти улицею, покотитись колесом з якиминибудь дикими вигуками. Ішов він, і здавалося йому, що дороги він не доторкається. Про те ж, що сьогодні він, перший ученик, сидів у карцері, в нього вийшло з голови.

Що ж, немає без колючок рож...

---

Над Мар'ївкою спочивала ніч. Могутні дуби, що густою лавою стояли понад озером, повилися густими тінями. В небі сіялися зірки і виблискували в темній, як криця, воді. В гаю цвіли весняні квітки і пахли. На березі озера, в траві, лежали Грицько й Яків, коло них валялися розкидані по траві книжки, жмутики конвалій. Яків лежав горілиць, курил цигарку й дивився на небо. Грицько лежав до нього спиною і, зіп'явшись на лікоть, дивився мрійно на воду. Лінь і втома окутала їх.

— Яків! — після довгої паузи звернувся до товариша



Грицько. Той щось муркнув собі під ніс, кинув у воду цигарку і ще пильніше став вдивлятися в небо.

— Яків! Хочеш говорити?—спитав Грицько.

— Н - не хо...—ліниво протяг той.

Замовкли. Ізза дубів став здійматися на небо місяць, червоний, великий, як червоного золота діжа; вирізалися над темною масою гаю вершечки дубів, огневими шпильками пронизалася вода. Серед тиші часом поверх води випліскувала риба, лишаючи по собі на тихому лоні розпливчаті круги. Десь скрипів віз; за гаєм, у хуторі, співали дівчата.

— Яків!.. Про що ти думаєш?—спитав знову Грицько.

— Ось глянь сюди!—промовив Яків, дивлячись на небо:—он бач, на небі зорі, а що там, над тими зорями?

— Там інші зорі.

— Ну, а за іншими?

— Там знов зорі.

— Зорі, та й зорі, та й зорі... а краю немає?

— Немає краю.

— От штука !..—Яків зітхнув і замовк.

Грицько глянув на небосхил, і йому стало здаватися, що він сидить не в гаю над водою, під темним небом, а в великій - великій хаті. Стеля в тій хаті — блакитне, убите срібними бляшками небо, діл—блискуча вода в озері, темні дерева — то вінки, розвішані по стінах, а місяць, мов лампадка, тихо освітлює всю хату.

За кущами щось зашелестіло, і через місток скоро промайнуло дві тіні з тихим сміхом і боязкою, короткою мовою. Хлопці глянули їм услід.

— На гуляння побігли,—трохи помовчавши, промовив Грицько.

— Умгу...—буркнув Яків.

— Цілуватися будуть...

— Нн - да ...



Далеко на озері, зза очеретів, виринула під проміння низка човників: рибалки розставляли ятері.

Яків потягся, сів, осміхнувся й заспівав чудовим дзвінким альтом:

Чорнії очі, чорнії очі,  
Темні як ночі, ясні як день.  
Ой, очі, очі, очі дівочі,  
Де ж ви навчилися зводить людей!..

Тихою, чарівною тугою понеслася пісня над водою, луною оддалася десь за озером і стихла.

— Знаєш, що я скажу тобі, батьку!—обірвавши пісню, раптом звернувся Яків до Грицька; лінь зразу зникла з його лица.—Пам'ятаєш, як допікав я тобі Галею?.. Все брехав я тоді! їй-богу, брат, брехав!

— Та ну!—здивувався Грицько.

— Брехав—вибачай! Маю сам гріх—і тепер покуюю тобі його. Раз колись на вечерні в церкві Галя стояла в темному куточку; недалеко од неї ти: і я підстеріг, як вона глянула на тебе... Ех, брат, і глянула ж!.. мені чогось зробилось тоді так гарно і смутно чогось... і я позавидував тобі. Люби її, брат, плюнь на все, що там хто каже: вона гарна дівчина. Виростеш—поженишся з нею... З вас гарна вийде пара!

Грицько зітхнув і, трохи перемовчавши, промовив:

— Усе тебе треба забувати... Ех, Яків, не знаєш ти, що в мене на думці!—ближче присуваючись до нього, почав він щирим голосом.—Галя—то так собі... не важне... а головне у мене зовсім не те.

— Ну, а що ж?—тихо спитав Яків.

— Мені, знаєш, перш усього хочеться вчитись та й учитись, знати все, а тоді щонебудь зробити таке, щоб усі здивувалися, щоб... ех... не вмію я вимовити тільки!—прибавив він, зітхнувши.

— Колись був у нас з станції жандарм,—після паузи



задумливо казав Грицько, — він розказував про якогось студента. Як його брали в тюрму за те, що він правди все шукав. Такий гордий, казав, сміливий; начальству всю правду ріже у вічі, скрізь, каже, неправда... Все за бідних людей стає, а сам — пан! Каже — заховали правду, та й держать під замками.

— Яка ж то правда? — тихо - тихо спитав Яків...

. . . . .

Високо піднявся над Мар'ївкою місяць. І в хуторі, і в гаю все змовкло, заснуло, а хлопці сиділи над озером і тихо розмовляли. Очі горіли у них, уші палахкотіли. Новий чарівний світ, світ героїв, страждання за ідею, за правду починав розкриватися перед їхніми очима і вабив своєю могутньою красою... А в грудях тремтіло і замирало бажання сміливо вступити у той і жагучий, і страшний, і непереможно привабливий, прекрасний світ...

— .

Другого дня в школі був акт. До школи поприходили хлопці з більш поважним виглядом, зодягнені по - празниковому, і навіть менше, ніж завжди, на дворі пустували. Старші школярі, особливо ті, що цього року кінчали школу, навіть зовсім не брали участі в гурльві.

Збившись окремих гуртком, вони обмірковували свої справи; поділялися думками, хто куди думає поїхати по школі. Либонь усі намірялися роз'їхатися по школах: по фельдшерських, по семінаріях, по технічних.

Один Макар тільки одставав од товаришів: його батьки одсидали кудись у прикажчики. Макар жартував, називав себе майбутнім купцем, і тільки після того, як, одержавши похвальний лист з рук учителя, заплакав він, як дитина, схилившись на лаву, — усі побачили, як боляче було йому розлучатися з мріями про вище вчення.

Всім випускним було смутно. Шкода було товариства,



школярського життя, шкода шкільних стін, де збігло стільки років і де пережито стільки вражінь, добуто стільки знання.

Краще за всіх, здається, почував себе Піхтір: він боявся, що в цьому році його виженуть зовсім із школи, бо він був „второгодник“, аж йому дали дві передержки— і він ходив по двору мало не догори ногами.

Коли розходилися хлопці по домівках, Грицька наздогнав Андрій і перший раз за скільки місяців подав руку.

— Ну, батьку, годі вже нам сердитись—може, я винний трохи, може...

— Е, що там згадувати!—міцно стискаючи йому руку, радо сказав Грицько:—що було, те минулося...

— А леж, батьку, признайся,—осміхаючись, казав Андрій,—таки гарна була капосна циганка, коли задурила голову навіть старому Тарасові Бульбі!..

Перед хлопцями зринула постать чорноокої, веселої дівчинки, що ясною зіркою пройшла на фоні їх школярського життя, і колишні вороги глянули один одному в вічі й засміялися.



## ПЕТРУНЯ

Іржаві, темні ґрати неохоче впустили в камеру барвисті вилиски вечірнього погасання, нетерпляче дожидаючи, щоб якнайшвидше пішли звідця ці непрохані тендітні гості.

Останній на стіні променистий жмутик довго лазив, як райдужний метіль, далі почав швидко тьмаритись, припав, як перегоріла углина, попелом і непомітно згас.

Хтось зо зла шарпонував, здавалося, темну завісу, ніби зачинив двері за нелюбими гостями—і між стінами заворушилась нудьга. Аж ось несподівано у небі над ґратами ясною свічею стала зірка, і в камеру труснуло трохи дрібного, темносинявого пилу. Через незастеклене вікно в ґратах ринув холодком весняний подих, дмухнув цвітом... Маленьке змагання—і нудні примари як здиміли.

Все заворушилось, що було в камері живеє. Підводилися з своїх ліжок в'язні і мовчки затинялися од стіни до другої.

Здавалося, в темну камеру наплинуло багато весняної неспокійної води, водою попідіймало із заглибин якесь кордуб'я і почало кружити ним по камері.



Давненько вже прослухали вони це Петрунине оповідання, проте і досі ніхто не промовив і слова. Були тихі, задумані.

Сам Петруня сидів коло стіни, схилившись на руку. Од зворушених спогадів ще палахкотіли в нього уші і сяяли очі. Він знову передумував те оповідання вже для самого себе.

Петруня — юнак із виїстими очима, великими, карими. Справжнє його імення — інше. Петрунею прозвали його вже в тюрмі, прозвали за ті його довгі кучері, що їх він не хотів стригти наперекір тюремному наказові, за його мрійливу вдачу, а найбільше за його долю, що скидалася на долю того панського наймита - красеня Петруні, що його оспівано в народних піснях.

Петруню водили сьогодні на суд, і сьогодні він уперше після довгих місяців сумної тюрми знову побачив вирування вільного в городі життя, побачив весняне сонце, безмежне небо, і, хоч суд вирік йому дванадцять років каторги, він все ж не міг заглушити в собі пробуджені весною радісні струни. На щоці у себе він і досі одчував, як чийсь поцілунок, доторкання листочків з того клена, що мимо нього проводили Петруню із суду назад до тюрми.

У ньому бродили увесь час весняні настрої, химерні мрії, і сьогоднішній суд здавався за дрібницю, поруч із цією могутньою радістю, що разом з весною прилинула на землю.

Товариші прохали його, щоб він розповів їм про всі ті в його житті події, що завели його вкінці до тюрми. Йому хотілося говорити, проте він довго одмагався.

Коли ж в отемнілій камері пішов свіжий дух од весняного цвіту, і на брудній тюремній стіні замість вилущених в штукатурці прогалин і всяких інших плям почали маритися дивовижні гаї та сади, Петруня покинув мляве рахування, скільки буде йому років тоді, коли



одбуде він кару, і з сумних тюремних стін стиха вимандрував у чарівне море крилящих спогадів, забравши з собою всіх товаришів - в'язнів...

Снують тіні по камері, як рибини в акваріумі. Все ясніше виблискують думні їхні очі, як ті жарини, що їх продимало вітром.

Тихий кайдановий брязкіт змовк коло Петруні, і до нього схиляється висхле, з тонкими та довгими козацькими усами лице отамана неволі, каторжника Кошового.

Кошовий легенько обгорнув Петруню за стан і по-старечому, з жалощами, декламував:

Узяли Петруню за білі боки,  
Та й кинули Петруню  
У Дунай глибокий...

— Ех, Петруню, Петруню!—похитав він головою, далі додав, смутно жартуючи:—де ж це, Петруню, твої коні крилатії, де твої зілля чарівнії та твої літуни - килми?..

Петруня тільки схилив низько голову... То було в ясний гарячий день...

По один бік глибокого темного шляху білокорі берези в розпущених зелених косах, по другий між стовбурами рябють червоні, сині, білозорові квітки...

Біла корова потонула глибоко в траві, пасеться...

По другий бік під зелениною—високий гостроверхий штахет і похмура, зеленим мальована брама. Там за брамою ховаються під тополями старовинні князівські будинки... Вгорі над усім—синє - мурове небо з гарячою золотою у ньому ватрою—вліточним сонцем.

В холодку під брамою, як дві квітки—двое дітей у білому, з торбинкою за плечима, пастушок з батіжком, і в блакитному, з золотою куценькою косою на голові дівчинка - панна. Він, засмажений як жук, скидається на



мусяжеву статую, панна з білим прозорим лицем видається на зеленому тлі за куклу з живими очима. Очі в неї горять од цікавості, як не займуться, і сама вона не встоїть на місці...

Дивний, невиданий цей запилений хлопчик, син Федота - рибалки, що його хата на курячій ніжці стоїть над водою в балці. Босі ноги у хлопчика поколоні, штанці полатані і в торбинці житній хліб, проте так тільки здається, що він такий собі пастушок, а справді—він великий чарівник - ворожбит. Йому відомі всякі чари, він знає всі зілля. Він має в себе живу й мертву воду, знає, де позакопувані лежать скарби в землі, знає, коли і де цвіте папоротневий чароцвіт, знає, як його зірвати.

Ось він собі вихльоскує недбайливо батіжком і так, ніби без усякої охоти, як річ давно всім відому, починає розповідати їй про літун - зілля, що сушиться у нього вдома на горищі. Коли потреш того зілля в руці і понюхаєш один раз — полетиш понад землею, понюхаєш двічі — полетиш у половині дерева, коли тричі—летітимеш з деревами врівні. Несподівано за спиною гомонить грозливий голос:

— Так я й знав... Ти знову сюди приволікся?

Стояв економ, високий, сердитий. Хлопець одійшов кілька ступнів убік і мовчки спідлоб'я дивився на нього, не теряючи самоповаги, як то й годиться чарівникові.

Маленьку хвилинку економ дивився на хлопця мовчки, ніби милуючись його спокоем, далі червоніє і люто витріщається:

— А корови, корови де твої, чортове іродча?

Хлопця ніби вхопив хто на голки, голова метнулася в один і другий бік... Геть - геть загледів спину в корів, що десь плутались за березняком в панській пшениці.

Гадюкою звився в економовій руці нагай:

— А не лови гав, а не тиняйся попід брамами, а пильнуй, собачий сину, того, до чого тебе поставлено!



Хлопець вертівся дзигною на місці, одмахуючись руками од нагая, як од оси, далі одірвався од нього і як вихор помчався до корів.

Панянка не вірила своїм очам: великий чарівник умить перекинувся в абиякого шкідливого пастушка.

Минає небагато часу...

Чарівник сидить у березняку на траві, сумний і скучний, ліниво копирсає паличкою землю, щось думає.

Озираючись раз - по - раз назад, до нього боязко наближається Наталя.

— Дуже болить, Якове? — питається тихо - тихо, лагідно.

Хлопець зиркнув на неї і сердито одвернувся:

— Іди собі геть і ніколи не гуляй зо мною! — промовив він суворо. Далі нагнув голову і знову почав довбатись у землю. Йому досадно і соромно — і він не хотів би тепер стріватися з Наталею.

— Я ж нічого не винна тому, — чого ж ти сердишся на мене? — щиро казала дівчинка, лагодячись сісти з ним поруч на траву.

Хлопець крутнув головою, очі злісно блиснули, сам наїжучився:

— Геть, кажу, одійди! — Одсунувся.

Дівчина полохливо одступила.

— У, який сердитий! І чого ти такий сердитий? Хіба що, коли я сяду коло тебе?

Хлопець мовчить. Лице його стає таке думне, горде, хороше, і панночці аж серце стиснулося, так хотілося, щоб він знову був до неї привітний. Стоїть — сісти знову не зважиться і одійти не хоче.

Далі набирається сміливості, боязко простягає худеньку ручину і легесенько жартує, торкаючи хлопця по вихристій голові.

— У, яка кучма!..

Хлопець схопився з місця, ніби його опекло огнем,



швидко зглянув кругом себе недобрим оком, далі стулив міцно губи, виблиснув очима, як крицею:

— Нна!—стусанув він дівчинку кулаком у плече.

Дівчинка заточилася. Далі скривилась од болю, од жалю і сорому. Зігнулась, рукавом закрилась і, затремтівши од німого ридання, швидко-швидко пішла од хлопця, спотикаючись на корчі й кущі.

Він похмурими очима подивився їй услід, далі, стурбований, довго озирався навкруги; в лісі нікого не було видно. Зайняв корови і швидко погнав їх у лісову глибіню.

• • • • •

Поночіє...

З балки Яків вибрався на гору, спинився тінню і дивиться: за річкою, в старій похмурій дубині, десь на високих гіллях, мостить своє гніздо жар - птиця — місяць. Над дубиною встає рожеве жариво. Через темну воду в річці хтось почав мостити з золотої соломи гатку. Стара хатина з білою стіною почала прояснятися в балці, ніби жартівлива дитина помалісеньку одтуляла рукавом заслонене лице. Якову хочеться розглядіти золоте гніздо краще, і він іде далі, щоб високе тополля з панського саду не стояло йому перед очима. Проходячи узенькою стежкою попід старим, трухлявим штахетом, що одгороджував глуху над річкою частину панського саду, він згадав панночку і похвалив: „Молодчина Наталя,—нікому, видно, не пожалілася“.

Стало шкода — не вийшла, бач, уже сьогодні до тину на вечірню розмову, розсердилась.

— Кхи, кхи! — стиха кашлянуло щось на перелазі, де його Яків проходив мимо.

Яків спинився, приглядається: щось схилилось, нерухоме, на обапол — у тіні не видно: мусить бути людина.

— Хто се? — стиха промовляє Яків до нього. Мовчить.

„А може, це од сплячої верби пенюк, — думає Яків



і пробує рукою: ні, м'яке щось, тепле". Прихиляє голову: чиясь маленька рука, а в руці темнорожева троянда; вище — щось біле, мармурове ховається в сутіні... Суворо нахмурені очі... Коротенька коса з блакитною у ній стрічкою.

— Це ти, Наталю? — радісно дивується Яків.

Мовчить, як нежива, тільки в руці несподівано закружилася квітка швидко - швидко.

— Ти сердишся на мене, Наталю? — якнайласкавіше питається Яків.

Наталя швидко метнула головою вгору, ніби їй притьмом припало щось у небі побачити, в чорних очах засвітилося дві діамантові сережки — дві сльозини.

— Сердиться, — стиха промовив Яків, оступився, зітхнув, стоїть мовчки в смутку, в карі.

Зняв з голови свій кашкетик, почав м'яти.

— Наталю, я вже ніколи - ніколи не буду тебе бити... Мовчить.

— Я вже буду тебе жалувати, гарно гуляти з тобою... — постояв, подумав, кланяється низько:

— Прости.

Наталя витерла хустиною очі:

— Нехороший ти хлопчик, грубіян... мужик.

Далі вона суворо нахмурила брови і вже сміливо, ніби мала на те загорьоване право, почала голубити ручиною пухкі його на голові кучері, ніжно, лагідно.

Яків покійно схилив голову, як під справедливу кару.

— Уже не сердишся? — легко зітхнувши, спитався він веселіше, коли кара минула.

— Серджуся — і буду сердитися ще довго - довго...

Наталя намагалася нахмуритися сердито, та лице її мимохіть прояснялося тихою, блаженною усмішкою.

Минуло кілька недовгих хвилин, і вони сиділи поруч над водою, в гущавині дикого терника на камені.



Наталя стиха старжилася, що їй жити важко у княгині, скучно. Ніяк вона тій княгині не догодить, ніяк не втрапить зробити по її, ніяк не звикне її мамою взивати.

— А де ж твої мама та тато рідні? — питається Яків.

— Мама вмерла, а тата у мене, Якове, зовсім немає.

— Як? — хіба ти...

Яків не доказав — холодком війнуло йому поза спиною, ударило в голову, як молотком: „байстриук“ — подумав він з острахом.

Наталя ніби догадалась, що він думає, мовчки гаряче пригорнулася до нього щокою.

Чинилося диво: ні огиди, ні ворожнечі Яків не одчував у собі до цієї страшно грішної, як йому думалося, дівчини.

„Бідна - бідна“, — казав він собі в думці, і серце його стискалося од жалоців: „байстриук“.

А Наталя жалілася йому далі, що вся челядь її не любить, зовуть приبلудою; дражнять її негарно, і немає кому їй пожалітися. Княгиня така сувора, і Наталя її боїться, бо вона все їй докоряє, з тих кімнат у сад не пускає. І Наталя плаче, все плаче в тих сумних і страшних князівських мурах, і вдень плаче і вночі, прокинувшись, плаче.

Яків уже не слухає її, думаючи про щось інше.

— Чого ж ти, Якове, усе мовчиш? — промовила вона трохи згодом, боязко позирнувши на хлопця.

Яків кинувся од задуми і рішуче промовив:

— Знаєш, хто такий ота княгиня? Вона відьма, і в неї — костяна нога. Бачила, як вона кульгає, на патерицю підпираючись? Вона Баба - Яга, і вона взяла тебе, щоб вигодувати і з'їсти. Ну, та ти, Наталю, не бійся — я обороню тебе од неї і вивезу звідцілья далеко - далеко, на край світу, де вона тебе ніколи не знайде.

Наталя глибоко зітхнула, осміхнулася і, од щастя при-



жмуривши очі, прихилила голову лицарю - чарівникові на плече.

А Яків казав далі, що так йому зробити легко - легко: він опівночі вийде у поле, тричі свисне, гукне, і золотогривий кінь стане перед ним, як із землі. Вони сядуть на того коня і полетять на ньому врівні з деревами далеко - далеко, аж туди, де надвечір димлять хмари. На тих хмарах є будинки, — не такі, як ці, князівські — кращі, золоті. Прилетять вони туди і будуть удвох жити у тих будинках, та й жити, та й жити...

Внизу поміж високих берегів бавиться блискучим у річці темна хвиля. Здається, вона волоче в невідомі кудись краї без кінця - краю довгу вив'язану низку синіх, срібних, золотих цяцьок, перетрушує їх, виграває з ними і несе... несе... несе...

По дорозі низько берегам вклоняється, знишка прощається:

„Прощайте... щайте... щай“...

.....

Коло дверей, пробуючи замки, загуркотів дозорець, далі загомонів у прозурку його крикливий, навмисне грізний голос:

— А чого се тут не світиться каганець? Чого тиняється ото по камері, як що загубивши? Того, що загубили, вже не знайдете! Ні, не знайдете!..

Голос його лунав грімкий, проте люті давно вже в ньому не було.

В камері танок тіней припиняється. В'язні потайки зітхають, розіходяться по кутках і ліниво розстеляють свої матраци. Хтось засвітив і поставив під стіну тюремний блискунець.

Він світить тільки половину стіни од низу, вище ж до стелі стіна — темна, і місяць виписав уже на ній нове срібно - синяве вікно, замаявши його рясно густими, кучерявими од ґрат тінями, мов галуззям винограду.



— І звідкіля це такий іде дух запашистий? Чи не росте десь близько акація або жасмін! — порушив у камері тишу один в'язень.

Йому ніхто не одповів. Чогось не хотілося нікому руйнувати того тихого, думного настрою.

Тільки трохи згодом, розстеляючи постіль, хтось зітхнув голосно і промовив — чи то до Петруні, чи то до самого себе:

— Так - так... Оце ж тобі, Петруню — тії жениханочки! Оце ж тобі, Петруню — через віконце учащаночки, та оце ж тобі, Петруню — ті панські цілуваночки!..

. . . . .  
За п'ять - шість тих років вигнало Якова, як явора, росявого та стрункого. Ходить він паничем, розчісує кучері на потилицю, в'яже до сорочки кольористі краватки. Він в економії за конторщика. Стара пані улюбила його, що він такий роботящий, чемний, тихий... благоувітливий, такий свіжий, блідавий, красунь, не п'є, тютюну не заживає; тільки все книжки читає... Романи читає, читає, щось собі виписує з тих книжок на замітки, думає, мріє... Певне, складає вірші. „Здібний, талановитий юнак, — хвалиться перед знакомими пані, — коли б учити — щось би з нього вийшло“. Кличе пані Якова ніби за ділом, садовить із собою пити чай... „Треба буде прохати Наталю, щоб вона, Яша, трохи повчила тебе історії там... географії“, — милостиво розмовляє вона з Яковом. Згодом увіходить і Наталя, як весняна хмаринка, як огневий цвіт.

Яків чемно їй уклоняється — вона навіть і не глянула на нього. Рік од року, вертаючись із інституту, дуже запишна, гордовита стає панна Наталя.

Стара пані хмуриться.

— Наталю, Яшка тобі вклонився, чому ж ти не вітаєшся з ним? — каже їй удогань.

Наталя зіскоса позирнула на Якова, ніби тільки помі-



тила його, аби як вітається і більш уже не дивиться на нього.

Вгодований економ, що ввесь час вертиться і завилює тут перед пані, запозирливо дивиться по черзі на панну й юнака: в обох у них чогось однакові легенькі під очима темні плями, в обох на щоках міниться негасимою крупинкою рум'янець, в обох під віями, здається, залишилися іще темні жмутики од невиспаної, зорями блискучої ночі.

Економ єхидно посміхається, сам до себе крутить головою, благочестиво навшпиньках виходить у двері.

. . . . .  
Давно вже все спить. Сяють біломурові колони будинків поміж деревами. Біліє пісок на круговині, що вирівняно перед верандою, а на піску вигріваються проти місяця кудлаті, здоровенні собаки. Далі од шляху довга шеренга гостроверхого штахеття, як густий ряд грізних списів. Буйно кохані квіти горять і мліють під місяцевим зором. Ніщо не шивовкне. Чудно, як у завороженому двірці. Крикнули десь півні... В саду на глухій алеї виявляються дві химерні тіні: одна, закутана, наступає на ногу, кульгає, друга, висока, запобігливо придержує під руку, вихиляється... Баба - Яга з своїм перелесником.

— Не може бути, цього бути не може! — тихо казала княгиня, збентежена і розхвильована. — Чому ж ви цього раніш мені не казали?

— Я не міг цьому вірити, поки не побачу сам, живовидячки, — одповідав їй улесливий голос економа.

Ішли задихані, аж спотикалися.

— От вам і виховання. От вам і інститутка. Ні, правда завжди буде правдою: яблучко недалеко одкотилося од яблуні... Ох...

Спинились, постояли і знову швидко закульгали.

— Ах, ти ж мерзке дівча... Ну - ну, — бідкається зли-



вована і гніва. З алеї звернули на стежку поміж рясі клени, крізь клени було вже видно осяяний згори флігель — московський теремок, помальований та померещаний. В теремку було темно, а вікно з різнобарвними шибками було трохи одхилене.

— Цс... будемо йти тихіше...

• • • • •  
В кольорові шибки визирають потьмарені верховіття бузка, в кімнаті стоїть рожево-синява стума. На столику у фарфоровому, позолоченому зільничку — жмут темних, мов на уголь перегорілих рож... Дівоча постіль... Кошлатий килим на стіні... проти вікна виявляє себе з темряви у ясних фарбах малюнок голої в баговинні якоїсь русалки чи феї. Душить помалу крамними пахощами. В закутку на софі чітко помітно в білому поставу панни Наталі, глибше за нею, мов її тінь, темний, невиразний силует кучерявої голови юнака... Нижче — одна в одній дві руки — одна біла, до паперу рівна, друга — мусяжева.

Шепотіння, шелест, як той струмок, що туркоче без угаву десь за кущем. Крізь туркотняву вихвачуються сміливіше звуки людської мови і знову тонуть.

Вона раптово: Цс!..

Він: Що таке?..

Наталя швидко підвелася, закинула за плечі розкошлячену косу, пішла до одчиненого в сад вікна. Вихлившись у вікно голову, вона кидала очима затурбовані погляди, пильно дослухалася, а разом із тим приспівувала стиха, неповинно, безтурботно...

Ой, ти, Грицю, Грицю, молодий козаче...

Вернулася з осторогою до дверей, брязнула ключем, замикаючи.

Він стиха: Що таке?..

— Нічого... мені здалося, що хтось гомонів у саду!.. Ніч же яка хороша — тиха, тиха...



Стоїть перед ним, дивиться загадково, непевно осміхається. Заплющила очі, розкинула руки, навалом нахилилась на нього, оповила руками, як з хмелю, його голову, міцно, щільно... Сміх...

— Наталю... Нат... задушиш!..

— Лицарю мій непереможний... Айвенго!

Сміх... цілування... мов тріск сухого на огні лому. Шепіт...

Все забули, як діти.

Тут - тук — повільно стукало щось на ганку, мов ішло щось на дибах...

Не чули.

Шарудіння коло дверей, голос.

.....  
Слова вони не вчули, а вже їх рвонуло, розкидало одне од другого, як бомбою. Стоять, виструнчившись одне перед другим, ніби несподівано довідались, що вони одне одному смертельні вороги. Чекають.

— Наталю! Наталю! впусти но мене на часинку до себе.

— Мама! — жахно, одними губами вимовила Наталя. Далі очі її стали гострі, сама заметушилась, заметлилась по кімнаті, легко, як тигриця... Збилась набік коса, рухи буйні, сильні.

— Це все та гадюка, це все та гидота вистежила.

Очі заогнилися ненавицями.

— Хто такий?

Вона не одповіла. Далі глянула на нього владно, гостро.

— Чого ж стоїш? — ховайся, — кинула похапцем.

Голос за дверима:

— Наталю, не бари ж мене тут під дверима...

— Сюди! Сюди! — шепоче, як з огню, Наталя і тягне, як дитину, за руку Якова до ліжка.

Яків косо позирає під ліжка і опирається.



За дверима нетерпляче:

— Наталю!...

Яків вириває руку, легенько вискакує на вікно і без шуму тоне в кущах... Дві-три гілочки на бузку тільки похитнулися і знову стихло.

Раптово гвалт:

— Хто такий? Стій! Стій! — не своїм голосом закричало щось у кущах... Геть пішла луна в заснулому саду.

Кущі бузку захитались, затріщали, заходили ходором, ніби несподівано звели між собою люту бійку.

— Ні, не вирвешся! Не вирвешся! — навмисне якнайголосніше галасував у кущах уже охрипший економ.

У відповідь йому:

Лясь! Лясь! — Щось мішком повалилось додолу, гупнуло.

Кущі вирівнялись, примовкли, стоять у задирливій позі.

Шелестіли вже бур'яни десь у гущавині, захрустів під ногами сухий лом — затихло.

— Прибив, розбіяка, скалічив!.. — урочисто вигукував економ.

Підійшла княгиня.

— Що таке сталося? Він? Яшка?

— Він, шибеник, він, арештантюга. Ось...

Економ показав княгині Яковів козинок.

— Ну, то чого ж кричати, чого людей гвалтувати? — сердито казала княгиня. Взяла з його рук козинок, уважно розглядає.

— Угму... — протягла вона похмуро. Далі з притиском:

— Ах, ти ж, мерзотнику! Ах, ти ж, гадино! Ось він тобі який, цей тихенький та святий.

Грубо:

— Щоб завтра ж і духу його не було в економії. Чуєш?

— Слухаю, пані, — витираючи лице і ніс хусткою невиразно, проте охоче сказав економ.



Княгиня повернулася і швидко покульгала у флігель з грізним, гнівним виглядом.

Всю ніч стояла заметушня у панських будинках. Світилося в одній кімнаті, потім десь у другій і гасилося. Врешті свічка засвітилася в глухому закутку будинків, де містилася домова князівська аптека.

. . . . .

Поговір у селі аж гуде — хоч не ходи на люди. Яків удень сидить удома, а ночами блукає коло економії, в гаю, попід річкою, крадькома проходить у сад: хоч би здаля її заглядіти, хоч голос її почути. Нема, ніби замурували її там десь у німих стінах. Через вірних людей посилався до неї листами, писав: „Наталю, кинжал ти мого серця“. Благов її вийти до нього в ліщину.

В кінці листа приписав слова з пісні:

„Причарувала серце і душу, тепер без тебе жити не мушу“...

Всі листи мов у прірву летіли без вороття.

Приятель його, садовник, розповідав йому, що панночка гарно перепрохала княгиню, плакала перед нею, усі руки їй вицілувала, то стара пані все їй дарувала... казав, що всю провину на нього, на Якова, звернула.

Гірко було Якову про це дізнаватись. Засумував, змарнів. І ось тоді вже, коли Яків знадіявся зовсім, щоб її бачити, — мов сонце засяло йому — маленький од Наталі лист: „Сьогодні увечері виходь у ліщину. Буду тебе дожидати“.

Мов би крила вирости у Якова. Ще й гаразд і не звечоріло, а Яків, схвильований і радісний, увіходив у ліщину. Тільки увійшов Яків в гущавину кущів, як ліс несподівано гогонув: галас, вигуки, висвисти з усіх кінців.

— Бери його! аджи!

Гавкнуло, як із бочки — і кудлатий собацюга летів ізза



куща до Якова, з вищіреними зубами, за ним другий з другого боку, а ззаду—третій...

— А лю - лю! А тю! Го - го - го!.. — ішла гука по ліщині, як од дикої орди.

Яків рвав траву, ламав гілля, вертівся між собаками, одгонився — далі ударився бігти.

Коли обірваний і покусаний Яків опинився геть - геть у полі, а собаки поволі верталися до лісу, чмихаючи і потріплюючи ушами, услід Якову чоловічим голосом загомніла ліщина:

— І що ти у голову собі забрав, куди ти мостишся, куди ти лізеш, дурило! І на що ти уповаєш, що туди сунешся, куди голова не влізе? Попустив кучері, то вже гадаєш, що вже до панів дорівнявся? Дурню ти, дурню божий, — тими кучерями тут дворища замітають...

Довго ще гаморила ліщина, вичитуючи Якову науку. Лаяла, глумилася. Гунява луна, як та недоріка людська неслава, дерев'яними словами одгукувала з усіх боків чужі слова, перекривляла, реготалася. Тільки одійшовши геть од ліщини, Яків став збирати докупі думки: „Що таке трапилось? звідки це? нащо? Може, якась помилка?...“ Швидко вийняв лист Наталі і став приглядатися до знакомих літер, що донедавна були такі лагідні, такі любі...

Почав нашвидку перечитувати, і раптово літери здалися за такі зрадливі, за такі лукаві, нібито були маленькі гадючки поспліталися в ланцюжки.

Звіяло усього холодком, сполоснули гарячі хвилі образи, сорому, жалю... Одна гарячіше другої. Далі вставав огнистий звір — гнів.

— Добре ж!.. Ну, добре ж!.. — шепотів він сам до себе, кидаючи навкруги погляди, ніби поблизу видивляючись чогось важкого, міцного. Повернувся і посварився кулаком туди, де на горі білили під тополями гордовиті будинки.

— Заждіть...



З раннього рання до нічної тіні гуркотить в економії, кипить, мов у казані—починалася молотьба. Третій тиждень уже лежить стара княгиня в недузї — все господарювання передала до рук Наталі. Наталя знову вернула собі княгинину ласку. Поназдивилися люди, як почала молода панна турляти всіма в економії — і робітниками, і прикажчиками, і всією домовою челяддю. Економ змарнів, як земля, схуд, зігнувся: бігає завжди, аж пріє.

— Ця навчить, як треба господарювати!—казали в економії:—в цієї і трісочки не пропаде марно... І де воно видралось тут отаке зілля?

Над Яковом спершу було глузували, після того ж, як він із того сорому вимандрував кудись із села,—стали жаліти, казали: „ізвела, катівка, парубка з розуму, та й гадки не має, а йому, сіромі, тільки того й шляху, що світ за очі“.

Проте ніхто того не бачить і не знає, чого ото сумна панна сновига по саду і побіля саду щоночі, як узоріє в небі, кого дожидає.

Ходить Наталя в саду, пішла по ліщині, у березняк навідалась, усі затінки, де колись у парі сиділи, обіходила.

Мала йти до річки, на перелазі опинилась; визирають за садом високі стоги зеленої пашні, як мури, поруч із ними сумують у зірній синяві гостроверхі дахи старовинних комор і стаєнь. А в саду поміж деревами світять боками рівні покоси сухого сіна, над ними посхилялися пругами віти, мов добірним намистом унизані дохожалою садовиною... Скрізь сон налягає. Стиха - стиха, порідко, щоб кого не розбудити, вистукує тільки у клепачку десь, ходячи по економії, сторож.

Внизу у воді, мов діти на орелях, гойдаються на хвилі маленькі зорі.

Задивилася Наталя, загадалася...

Тінь...



Наталя вирівнялась, тремтячим голосом :

— Хто тут?

Придивилась, вхопилась за серце:

— Яша—ти?..

Висока, струнка тінь у чорному плащі... низько на очі насунутий капелюх... знезнанки спинилась, далі швидко повернулась, рвонулась далі.

— Яша, куди ж ти? Господи Яша...

Яків знову спинився, стояв, як німий.

Наталя придивилась до обличчя Якова і замовкла.

Яків стояв білий, очі горіли, як у п'яного.

— Слухай сюди, Наталю, — схвильованим, урочистим голосом промовив Яків: — я випустив крилаті дракони, і вони знищать прокляте гніздо старої Яги. Ти будеш на волі...

— Що таке сталося, Яша, я не врозумію тебе? — спитала вона, здивована і занепокоєна... — Які дракони? яке...

І відразу змовкла: одежа на Якові, його обличчя чогось стали виявлятися, прояснятися. Червоними виблисками світилися у нього над головою лисочки з дикого терену, кущ вияснявся, мов насвітанку.

Мов хто сіпнув Наталю за поли — повернулася назад...

— Ой! Ой!.. — коротко крикнула вона... Острах замер у неї в очах. Високо піднімаючи темряву над садом, із стогів і ожертів вихвачувався вгору, як казковий звір, крилатий огонь, кидав полум'я кудись під небо, мов переборну корогов... Стиха, сполохано, далі дужче і дужче і незабаром гудом загув вітер, здіймалась тріскотнява. Все дерево в саду, здалось, ожило, мов сліпими очима замиготіло листям, жахно замахало гіллям, мов руками.

— Що ти зробив? Що це задумав? — Важко дихала, позирала на огонь, і в її очах крізь острах проглядало щось незнакове Якову, чуже, гостре.

Огонь шулікою перелітав на стайні і комори, розливавсь, як море. Мов панським гнівом — огневими виблисками заяскрилися темні вікна будинків. Десь калатав



у клепачку, скільки було сили, сторож. Щось закричало на сполох.

У Наталі роздулись несподівано ніздрі, в очах промайнуло щось хиже.

Раптово вхопила обіруч Якова за шию, пригорнула, притиснула до грудей, закричала скільки було сили:

— Рятуйте! Рятуйте!..

— Наталю, Наталю, та заспокойся ж, — тіпав нею, не розуміючи, Яків.

Вона одвертала од нього своє лице і не переставала кричати.

І раптово Яків почув, як сильно, вороже б'ється її серце, одчув у себе на шиї ворога лютого, немилосердного. Все стало ясно.

— Ага! Ось як! — погрозово промовив Яків.

Вхопив і почав розривати її руки, що щепилися коло його шиї, як залізні обценьки.

Почалася боротьба, дика, запам'ятлива, захоплена.

Яків білі руки її ламав і крутив, затуляв їй рот, тільки виривався з її обіймів, вона знову кидалася на нього, як львиця, хапала за шию, за стан чіплялась.

— Сюди! Рятуйте! Сюди!..

Хтось зовсім незнакомий, чужий, за Наталю дужчий, здавалося, змагався з ним: коса розсипалася по спині, очі горіли. Задихалась...

Ставало видніше і видніше, як удень.

Так же, як удень, одживав людський гомін. Наближалось тупотіння кількох пар ніг.

— Сюди! — гукав уже хрипкий голос.

А внизу поміж берегів бавиться блискучим, золотим темна хвиля. Грає, бавиться, навіки прощається:

Прощайте... щайте... прощав - айте...



В камері тихо, парко. З усіх кутів чути дихання сонних. Розкидавшись і розкрившись, спить на своєму матраці Петруня... Уші у нього в сонного горять, роздуваються ніздрі... Дихання часом починає частіти, і він зо сну шепоче гарячими губами якісь слова. Всі сплять, часом зо сну блудячи словами. Не спиться тільки одному отаманові неволі, Кошовому, ходить, тихо - тихенько бринить кайданами, думає щось.

Крізь ґрати видно блакитну глибінь. Туди кинув хтось жмут білоперих хмарин, мов оберемок весняного цвіту та рясту. Місяць позолочує їх, перев'язує срібними стрічками, і чаром подихує через ґрати цвітнівка - ніч. Петруні сниться сон. Сниться, мов справді діється...

. . . . .

Петруня сидить у Наталиній опочивальні, тільки якась вона тепер не та: дивні, невидані квіти з химерним листом, і сонце б'є у вічі, аж сліпить. Жарке, огняне сонце.

У намистах, у стрічках, як була колись на зелених святах, стоїть вона перед ним запишна, горда, суворо вичитує йому:

— Хіба ж ти не чув, Петруню, — теж почала Петрунею взивати, — хіба ти не знаєш, що я вже засватана, чужа... Тобі вже я, Петруню, ніколи, ніколи не буду!

У Петруні холоне серце — правду почуває.

— То оце вже всьому між нами край? всьому? — з тоскою запитує він.

Наталя пильно дивиться йому у вічі:

— Слухай, Петруню: поки у небі місяць, поки світа-сонця, на всі віки і правіки — тобі я не буду! до останнього знаку! Так мені мама казали, так і я кажу.

Сказала, мов ножем одтяла. Така тоска, такий одчай стискає Петруні груди — волосся на собі рвав би.

І відразу забилося серце, спалахнуло щось сміливе й радісне:

— Неправда! все це — одні чари.



Він сміливо, жагуче бере її в обійми.

І стає диво: чари відразу гинуть...

— Ой, Петруню... не треба! Ой, намисто порвеш!.. —  
Наталя горить і тремтить, і вже сама пригортається до  
нього...

.....  
Кашлянув за дверима дозорець, струснув в'язкою ключів. В Петруні очі розплющуються: мов крізь сітку на очах, бачить він поміж деревом лупані, знакомі стіни камери... блищить десь киптявий каганчик... либонь, під трояндовим кущем... Крізь виноград визирають ґрати.

„А де ж це Наталя?—озирається Петруня.—Ах, ось де вона!“—поруч із ним лежить на нарах, косу аж додолу попустила. Дивиться кудись чудними очима.

— Де це ми, Наталю?

Вона осміхається:

— О? А хіба ж ти забув? Це ж золоті будинки. Оті, що, пам'ятаєш?..

„Так - та - ак!..—пригадує Петруня:—це оті самі, що як був малим!“—Дивується: „Дивись тобі!—а я думав, що то тільки вони в казках“...

Починає приглядатися до них, а вони стають все сумніші та й сумніші.

— Чого вони такі темні, сумні?—питається у неї.

Вона мовчить, швидко встає, косу на голові поправляє.

— Куди ж це ти?—з тривогою питає Петруня, угадуючи її намір.

— Я швидко назад вернуся.

Пішла до дубових дверей.

По дорозі повернулась, привітно осміхається, завіряє:  
„я вернуся, вернуся!.. я зараз!..“

Зникає за дубовими тюремними дверима.

Петруня підводиться і сідає на постелі. Б'ється у нього серце: коли б же, коли б не одурила.

— Що тобі, Петруню, серце болить?—близько - близько



чує він знакомий голос. На мить зелення розхиляється, і перед очима Петруні стоїть Кошовий, пильно приглядається йому в обличчя.

— Вона ще прийде! вона зараз, зараз вернеться!— швидко, як з гарячки, шепче Петруня.

Кошовий тихо, з жалем хитає головою:

— Бідний ти, Бова-Королевичу!— і далі нахмутив брови, суворо, голосніше :

— Вона, Петруню, не прийде, чуеш, — ніколи не прийде! Лягай, спи!

Петруня покійно кладе голову на постіль. І відразу над постіллю виростає якийсь зелений кущ.

Брудні тюремні стіни перефарбовуються, вищають, ширяться. Стає просторо... виростають якісь колони дивного-предивного стилю, зільники з квітками, мережана золотом стеля... арки... ходи... коридори... і відразу десь у темних коридорах брязнув голос Наталі, аж в ушах задзвеніло:

Ой ти Грицю, Грицю,  
Ти славний козаче...

Двері одчинились—і вона знову на порозі, радісінька така, весела, в руках повно всяких квіток: бузка, троянд, акацій, рути, рясту всякого...

— Приберу я, Петруню, у твоїх будинках, щоб було тобі тут хороше та весело!.. Ти будеш тут сидіти, а я буду до тебе приходити, любити, цілувати буду... А ти мені казки твої чудові будеш казати, співати пісні... І будемо з тобою отак ми жити, та й жити, та й жити...

. . . . .

Коло вікна стоїть Кошовий, одхилив ухо—пильно до чогось дослухається. Десь далеко соловей витьохкує, солодкої завдає Кошовому туги...

Тільки-тільки що його чути: через стіни, через граги подає голос... Послухає, послухає його Кошовий, знову



поміж сонними починає ходити... Ходить, щось думає,  
на сонного Петруню позирає, стиха наспівує:

Ой, у городі, в Таганрозі,  
А в мурованім замку,  
Сидить козак на прикові  
За дівку - коханку...

Як у срібну сурмочку, цвірчать залізні пута і собі  
приспівують стиха ...

За дівку-коханку...

eLib.org



## ТАЛАНТ

*В селі К. згубила себе з романтичного причинення церковна хористка... Ховати її чином церковним тамошній священник позрікся. Люди принесли йому домовину з мерцем на подвір'я, поставили перед вікнами, а сами розійшлися. Ховала поліція.*

*(З газетної хроніки)*

### I

Буйне зелення в саду вже осінні золотарі позолотили, а подекуди палає воно, мов огненне.

Тихо в моїй кімнаті. Вікно в сад стоїть одчинене, і рине в нього повітря, чисте й холодне, дише, як вино. Зверху по стіні блукають од далеких хмар рожево-зеленяві тіні.

Сиджу, зігнувшись над своєю торбою - мандрівницею, похапцем різне паперове шмаття в дорогу переглядаю, читаю давнє дрібнє писання, — суворо шелестять у руках папери, ніби псалтир над мертвим.



Листи, що забув уже од кого, щоденника якогось обірваний шматок... Вірші... зелені, зелені, як рута...

Все поодцвітало, поопадало, як із дерева посохлий лист восени: спокійно, дрібно — на шмаття — і за вікно, без жалю... Летіть вітрам на забавки, вечори змарновані, а ночі недоспані.

Жмут пожовклого паперу, давнього, полинялого... якісь конспекти, рисунки, химерні мережива з різних математичних значків... Навіщо він мені, цей школярський мотлох? Нащо я його так довго вожу за собою? Думаю, дивлюся...

Поміж дрібним лісом цих колючок та дерези і на полях, і всередині визирають колоски, листочки, рукою задуманою мальовані. Ось віршу початок якогось, чи пісні...

Чи вже ж оце писала колись моя рука? Коли саме? Де?

Одразу задзвеніло в ушах, задзвеніло ясно, як тоді колись, уночі, несподівано у вікно, в мою кімнату:

— Ви оце не спали іще, книжник і чернець?..

І став пожовклий папір оживати! Стиха - стиха, ніби з глибокої води, зринають на ньому у віночках із довгих вій блискаві карі очі, вихватилась коса ясна, що повісмо льону, замаяна синьою стьошкою.

Дивиться у вікно, сміється:

„Ви ще не спали?“

Мене підіймає од мого збіжжя, водить по кімнаті, поставило коло вікна, мов залізом прикувало; поставило туди очима, де сонце падає. А там все хмари, хмари, рожеві, а за ними сині, а за синіми грізні... розцвітають і гаснуть, знову червоним маком полуменіють, одна одну заступають, що тії дими димлять. Поміж ними, ніби в хвилях, вечірне сонце потопає, борсається, мов би упіймалося в сіті; промінням за хмари хапається, палить сіті чаром - золотом.

Димлять дими, грають, очі одводять, будують диво...



І не видно вже хмар на обрії, бачу я: ліс вікодавній  
стіною зростає, чорний, в жалобі, велетень - ліс... І ви-  
ступає з лісу того чорного у спокою та у величі проце-  
сія мовчазная, сурова... Стяги майорять фіолетові, темні,  
вихитуються корогви червоно - огненні, а під корогвами  
у квітках несуть когось... У квітках, у стрічках, у гір-  
ляндах хризантемових білих, у вінках золотих...

Ой... на марах, на марах...

Оце ж ті юнощі, що з карима очима, попи старі,—  
в них бороди сиві — несуть, щоб у землю поховати,  
оце ж ті юнощі... Оце ж вони, тії, що були, як іскра,  
та невпокійні, непокірні...

Що були і свіжі і білі, як ароматовий, як білий. на  
веснах уночі очеремховий цвіт...

Вже чую: встає, іде, гуде на мене з тих днів, що  
минули, хмара - спогаданка...

Буду стояти, буду, схилившись, аж поки цю хмару  
мальовану, мов би тую дощовую, тут не перестою.

Усю — од осіннього жовтого листя до листя...

.....  
.....

І встає перед очима руїна — чорна, як голівешка, ніби  
од печалі пригоріла. Посередині — провалений дах. Стріха  
з одного боку висока, з другого — схилилась мало не  
до самого долу. Вигнулися наперед трухляві двері, на-  
щось окуті в залізо.

На дверях — великий, заржавілий замок. А бур'яну  
того кругом, як лісу. Шумить, розкошує він на дозвіллі;  
не потовпившись у шкільному подвір'ї, вискочив на ста-  
рий дах, що поріс мохом, темніє вгорі, як повітряний сад.

Ходжу кругом школи, обдивляюся подвір'я і знову  
вертаюся до дверей, де хурщик поскладав мої подорожні  
речі.

Сонце зайшло; у небі затучилось. Із поля, з того



місця, де лисніє в долині рудка якась, що поросла очеретом, дує різкий, холодний вітер.

Насуває темрява, чорна, як воронина; бризнуло дощем. Бере нудьга...

В темряві обізвався незнакомий голос:

— Зараз одчинимо, зараз.

Виростає високий силует у кудлатій шапці, що в при-смерку скидається на дерев'яне відро.

— Хто це? — питаю.

— Свій, сторож... Я, казати правду, нікого вже й не сподівався, — Андрій Маркович казав, що тільки в не-ділю вернеться, то я вже не думав сьогодні й навідува-тись сюди: одному якось, прости господи, аж сумно серед цієї пустині.

Говорить до мене, ніби давно вже мене знає. Не спи-тав навіть, чи я той, що вони дожидали.

Поволі одімкнув двері і через тісенькі сінці увів у якусь кімнату.

— Отут має бути й ваша квартира, — мовив він, за-світивши маленький каганчик, чорний од кіптю.

Поламаний стіл, двоє старих стульців, ліжко, абияк, нашвидку з трухлих дощок змайстроване... свіжа на ньому солома...

Стою, задумавшись, над ліжком; стоїть поруч мене дід, — милуючись, дивиться старими очима на свою ро-боту:

— Таке - сяке зляпав, а все ж буде краще на ньому, ніж долі.

Погомонів про те, про се, збирається йти.

— Цю ніч я ще переночую вдома — не прихватив із собою нічого з одежини, а ночі вже холодні. Спить спо-кійно — злодійщини у нас не чути.

Оддав добраніч, пішов.

Не хочеться чогось ні розташовуватись, ні роздягатись. Взяв каганець, пішов дивитись у клас. Ніби щось аж



сполохнулося, коли убоге світло хитнуло в класі темрявою. Дмухнуло вогким, холодним льохом... Роздивляюся: стеля схилялась низько, а далі в глибині ще нижче. Посередині, де її можна було досягти рукою, стоять підпірки — стовпи. По боках манячать ряди нефарбованих парт, побитих та помережених школярськими ножами. У вікна давить чорна ніч. Надворі тують дощ, і через стелю чвіркають десь на парту краплі води. Поставив каганчик на столі, сам сів на ступці, нероздягнутий, як був у дорозі.

Думаю:

„Знову починати, знову привикати, нагрівати собі місце в цьому сумному закутку?..

Знову попи, урядшкки, горілка, гризота, безпораддя?..

Ні, ні, не буду тут я довго, сюди — на час.

Тільки на який час“..

І помалу встає передо мною моє радісне, моє тепле, те, що завжди тепер світить і гріє мені — університет...  
Все зникає з очей.

Минає невелика година; ходжу од порога до стіни, мов п'яний, спотикаюся на парти.

І увижається він мені, цей храм юності чарівний, десь далеко - далеко, палацом надхмаряним... Шляхи до нього, єдині доступні мені шляхи, юнакові бездипломному, — хащами позаростали непролазними... Мурами високими їх перегороджено, глибокими безоднями перекопано, — та сміливо й радісно топчу я ті хащі ногами, січу терни, голими руками мури ламаю, мов крилами перелітаю...  
Лечу...

Самотньо й лунко одгукається в німих стінах моя помірна хода, — ясно палає огонь моїх мрій.

Загорілось бажання нетерпляче, невпокійне — не стояти без діла на місці, не марнувати часу, в правду, в життя перетворити мрію.

І мене, ніби магнітом, потягло до того мого чемодан-



чика, що на дні в ньому поскладані мої підручники та зшитки. Я знаю, що з мене б тепер сміялись, проте не можу втерпіти, щоб хоч не глянути на них.

Думаю:

„Все одно — ніхто того не буде бачити“...— і я швидко біжу по чемодан, несучи його в клас.

Незабаром жужмом летять з нього в один бік сорочки, котиться засохлий у дорозі хліб у другий — швидко витягую книжку, що олівцем посередині закладена, і поміж розкиданого збіжжя сідаю з нею до каганця.

„Я тільки хоч погляну очима“, — умовляю себе.

І, розгорнувши книжку, зразу, як у воді, потонув у ній...

Шмат глини, одвалившись десь у кутку од стелі, гучно ляскає на мостину... Кидаюсь, як зо сну:

„Де я?“

Порощить дощ за вікном. Під партою десь однома-нітно скрегоче миша, тягаючи сухар. Як червона зірочка з туману — блимає перед очима каганець. Дощ шумить, не вгаває надворі, дедалі рясніший, голосніший. Ніч все темніша стає та глибша...

А з усіх боків шумлять вікна, — плачуть... Так плачуть, так плачуть, обливаються рясними слізьми, гіркими, безнадійними і стиха причитують, що ніколи вже не буде сонця, ані ясних днів.

В мені грає радість, як вино, і шкода стає того нерозумного жалю дитячого, тих буйних, даремних слів. Так, бувало, колись ми, малі діти, розумом не дійшли, заходилися од марного плачу, коли наша мати до ночі засидиться десь у забарній гостині. Тоді нам, малим, в темряві здавалося, що вже мати ніколи, ніколи не вернеться додому...

Ой ви, дурненькі, заплакані вікна: сонце — буде, будуть дні радісні, ясні, будуть пісні, квіти, будуть радощі, сміхи... Будуть!..



В дощовому шелесті стало чути, як десь за школою хрипко й сумовито заграли якісь очеретяні дудки: півні найглухішу ніч співали.

## II

Ранок. Щось стукає в двері.

— Хто такий?

За дверима здавлений голос:

— Вибачте, дозвольте зайти до вас на часинку. Я — тутешній дяк...

Увіходить: сива шапка, пальто — наопашку, під рукою кавун. Сміливі, сірі очі, шовкові, русі кучері — гарний...

Знакомиться:

— Дяк Запорожець. Довідався, що ви приїхали в школу, не втерпів, щоб не зайти познакомиться. Вибачте, у нас по-простому...

Понесло горілкою, разом із тим бачу — в кишені з червоною головкою пляшка казенки...

Соромливо заховав її од моїх очей.

Посідали, почали розмову.

Про одне, про друге... Про юпа.

— Дерій, зажера, заїдлиий...

Питаю:

— Не в миру з ним?

— Не любимо й на перехід один одного. Не людина — собака пінява...

Помовчав.

— Коли сказати правду, то я навмисне й прийшов до вас зарані попередити: якомога — дальше од нього; тільки путня людина прибуде в село — з'їсть.

Дяк підсунувся ближче, і передо мною виростають незабаром картини довгої, запеклої ворожнечі по па з дяком.

Звичайно, піп давно б „із'їв“ дяка, коли ж Запорож-



дів дядько — в консисторії, і люди — теж за дяком.  
Крім того, поблизу — штунда.

— То й що? — питаю.

Осміхається. Помовчавши:

— Бачите, вони давно вже підмовляють мене до себе — аподобали...

Приглядаюся уважніше: коло губів креска непокірна, уцерта.

Інтимно:

— Ви знаєте — нема того місяця, щоб не тягли: як не до преосвященного, то в консисторію, а то — в монастир на покуту.

— І це було? — захочую.

— Ще й не раз, — недавно два тижні сіяв борошно в монастирі. На тому тижні тільки вернувся...

— За що?

— Вийшло маленьке непорозуміння... на Маковія за бороду батю посмикав у церкві.

— Трошки, — додав він скромно.

Зітхнув:

— Ех, огидло все це мені докраю.

— То ви б покинули, якої неволі сидіти в дяках?

Підвів голову й серйозно подивився на мене:

— В москалі візьмуть.

Задумався. Далі стрепенувся, кинув на мене запозирливий, гострий погляд.

— А ви сами — якого роду?

Я сказав.

— Угму...

— А що таке?

— Я — так.

Заспокоївся.

Вистукує щось пучками по столу. Стиха почав снівати. Голос затремтів юнощами, мрійно і лагідно.



Далі прояснів, засміявся, енергійно труснув кучерями, і очі засяяли ясно, весело — по-бурсацькому.

До мене:

— Ви співаєте?

— Співаю.

— Цю знаєте? — І на всю школу несподівано шугнуло:

Де ти бродиш, моя доле ...

Разом з тим він широким рухом вийняв із кишені пляшку, ніби про це вже була в нас мова раніш, вибив пробку, повів очима по кімнаті:

— У вас тут чарки або хоч склянки не буде?

Я сказав, що горілки не буду пити.

Він не почув чи не зрозумів.

— Що?

— Кажу, що я пити не буду.

— Чому?

— Не п'ю.

Він пильно дивиться мені в вічі, неймовірно:

— Ви — козак?

Сміюся:

— Козак.

— І не будете? — В очах випливає готовий уже ворожий виблиск.

Кажу спокійно й рішуче:

— Ні.

Довго дивиться в очі, далі помалу, нерішуче заткнув пляшку пробкою, сховав у кишеню, взяв свій кавун, встає.

— Не треба. Казали — приїде до нас такий і такий, аж бачу: до нашого берега що не запливе... — він махнув безнадійно рукою, кинув на кучері шапку, пішов.

У порозі спинився, саркастично зажмури́в око:

— Знаю, звідкіля цей вітер... Певне, вже наговорили... Ну, і к чорту — плакати не буду.



Ляснув дверима, зник.  
Дивлюсь услід.  
Химерна якась людина.

### III

Андрій Маркович, старший учитель в школі — рудий, кремезний паруб'яга. Обличчя — червоне, в ластовиннях; у синіх очах, як скеля спід води, виблискує криця. Ходить у свиті в бобриковій, а штани носить на випуск. На голові — кашкет із оксамитовим околишем, арматурка, кокарда. Здіймає він з голови того кашкета обережно, як архієрей митру, і раз-у-раз здуває порошок.

Людина занадто практична, ретельно акуратна, хитренька; до всього — допитливий. Не припав він мені спершу до душі.

Думав:

„Певне — вертій, на зразок сільських юристів“.

До мене він теж поставився зразу, віри не доймаючи: репутація невпокійного учителя, що про неї якось він уже довідався, викликала у нього рішучу собі догану.

Після перших розмов я почав тікати од усякої з ним зустрічі.

В школі навчання ще не починалось: я сів за свої книжки і сидів за ними часом допізна.

Став помічати — мій колега спозирає за мною.

Глянувши якось увечері у вікно, я загледів, як блиснула кокарда.

Затулив вікно. Став ще далі держати себе од нього.

Коли ж Андрій Маркович, на мое диво, дедалі стає лагідніший до мене, шукає зустрічі, охотніше стає на розмови. Здається, хоче про щось говорити — тільки не наважиться.

Одного вечора чую — легенько стукає в двері.

Увіходить, трохи сконфужений, засмутившись якоюсь



дрібницею. Далі підходить до столу, нашвидку пильними очима їсть мої книжки.

Питає так, ніби між іншим:

— Певне, читати любите, що так довго огонь у вас горить щовечора?

— Читаю потроху, — неохоче одказую.

— Книжки які цікаві маєте? — прихиляється до столу, кидає гострий зір на сторінку розгорнутої книжки.

— Більше — шкільні підручники.

— Може, до якогось іспиту готуетесь?

Признаватися йому в своїх таємних замірах мені не хочеться, і я відповідаю навмисне якнайсухіше:

— Так, маю таку думку.

Беру мовчки сперед його очей книжку, загортаю.

Почервонів. Помовчав.

Проте було помітно: чим непривітніші мої до нього слова, тим більше розгорається у нього цікавість. Трохи переждавши, несміливо, проте з незломною упертістю, він почав знову:

— Можна спитати вас, до якого саме ви готуетесь іспиту?

Брала нудьга — відповідаю з досадою, з ясним бажанням скінчити про це розмову:

— Маю думку держати екзамен на атестат зрілості...

— В університет думаете?

Мовчу.

Андрій Маркович засяяв, і на його обличчі я побачив незвичайну, ніжну до себе почтивість. Погляд очей став ясний, по-дитячому довірливий.

— Бачите, чого я так настирливо у вас про це допитуюсь, — він зашарівся, як дівчина, і винувато осміхнувся:

— Я теж маю сміливість... нахабство колись спробувати і собі продертись в університет. Звичайно, мені ще багато треба до цього готуватись, та я роботи не



боюсь... привик. Тільки самому тяжко дуже: нема з ким порадитись, нема кого розпитати.

Слухаю далі і сам собі віри не діймаю.

Ніколи я не сподівався знайти в цьому селюкові, в цьому, на перший погляд, грубоватому, практичному в житті парубкові знайти такої гарячої жаги до науки, такого ніжного суму за нею, такої туги.

— ...Часом глянеш, які нам ставлять мури на тому шляху — то іноді одчай візьме. І хочеться піти туди, стати під брамою університету: кричати, прохати, за поли хapati, щоб впустили туди, а як ні — то краще не одходячи об той мур розбити голову...

Ніби не та людина: здалося, щось тепле, щось рідне почув я у ньому.

Розмова загорілася, як сухий хмиз на огні.

Щира, гаряча, довга...

#### IV

У якесь свято познайомився і з нею, з Тетяною.

Прийшла до Андрія Марковича по книжки: десь, певне, почула, що прибув новий учитель — прийшла на довідки.

Іще ні разу її не бачивши, я багато дечого чув про неї. Дівчина вчилась у городській школі... в голові вітер... Співає в церковному хорі. Заводить любощі з регентами і з сільськими писарями. О. Василь бере її собі за помічницю в церковній школі і, коли вірити людям, купує їй рожеві чулочки. Кажали, що одного темного вечора матушка ходила з хлудиною до школи заганяти свого батю. Охоча до жартів, до вигадок. Багато дечого говорили, — і малював я її собі в думках ясно. Коли ж уперше побачив у кімнаті Андрія Марковича, я ніяк чомусь не міг поїняти віри, що це вона. Все, що про неї говорили, забулося одразу.

На мене пильно дивились цікаві очі.



Великі, довірчиві, карі.

Ці очі зразу викликали в мене якесь хвилювання і без слів казали, що це та дівчина, що про неї мусять люди говорити.

Висока, ставна, — аж ніби понижчала стеля од неї в кімнаті в Андрія. Коса біляста. Старанно причісана й пригладжена, проте непокірно набухає і в'ється по голові кучерявою берізкою... Щось невпокійне на обличчі... Коло губ якась сумовита креска. Щось загадчане... Хто вона? Звідки?

Я мимоволі притихнув. Дивлюсь, мовчу.

Андрій тим часом ходив спокійно по кімнаті, розтягуючи якусь нудотну розмову; помітивши, яке вражіння справила на мене його гостина, він добродушно прикусив у себе на губах осмішку і змовк. Його сині очі під личаними віями засяяли хитро й лагідно.

Підійшовши мовчки до Тетяни, він моргнув мені оком, поклав їй на плече свою гудзувату руку і жартівливо почав:

— Ну, то що ж, Тетяно Гнагівно, будемо й цього року театри грати?

Тетяну ніби хто знезнанки вколов голкою.

— Одчепіться з своїм театром...

Таємничий вигляд, ніби покривало упало з неї, одразу одмінився.

Соромливо, як селянська дівчина, вона рукавом затулила сполохане лице.

І стало помітно і шию, стеновим сонцем запалену, і стернею подряпані руки.

Таємні чари розвіялись, як і не було їх.

Андрій не одводив од неї насмішкуватих очей.

— Розумієте, — звернувся до мене, — театр — Вавилова клуня, сцена — пара перекинутих саней, грим — угіль та крейда, — і вона собі поклала в голову, що у них справді театр.



— Дарма,— похмуро, кусаючи губи, кинула Тетяна.  
— Завіса — з драних ряден, дзвонять у битий чавун...  
— Дарма,— горить, як у огні, на місці не всидить...  
— А що найцікавіше, так це музики,— допікає Андрій: — рудий Гаврило дирчить у рубель качалкою, а кривий Микола, як у бубон, вибиває в заслонку.

Не втерпіла — як вітер схопилася з місця, ображено, гаряче:

— Неправда, неправда, ви ж сами знаєте, що це на нас вигадали таке вороги наші...

Андрій Маркович зареготався удоволений.

Тетяна засоромилась, далі сама засміялась.

— Ой, вже мені оцей Андрій Маркович, може, хто б і не знав, так зразу все викаже.

— Ехе - хе! — зглибока зітхнув Андрій.

— Знаєте,— без жарту промовив він до мене і показав очима на Тетяну,— як зробить у „Заступнику мій“ — оте соло: „тру - у - уд і болізнъ“... хрест мене бий — як снігом сипне поза спиною.

Тетяна вдячно подивилась на Андрія; засоромившись, опустила вії.

— Е, ви ще не знаєте нашої Тетяни... От хоч би...

Далі живіше, моргнувши оком:

— Тетяно Гнатівно, ану ось отієї.

Андрій узявся в боки:

Ой, послала ж мене мати  
Зеленого жита жати ...

Почервоніла:

— Отож пак. Немає чого робити мені, то оце б співати заходилась.

А сама сміється, очі заблищали: помітно — охоче заспівала б — соромиться.

— Ось нехай вона освійчається з вами — почувете. Вона в нас дівчина не горда, товариська... Хіба ото



тільки, що книжок боїться,— згодом додав він, і знову насмішкуватий огник заблищав у нього в очах,— каже, що од них з ума сходять.

Подививсь на неї скося.

— Взятась була готуватися на вчительку — через тиждень покинула.

Тетяно винувато зітхнула.

— Ей, Тетяно, Тетяно, що ви тільки собі думаєте, Гнатівно? — починає стиха жувати її: — немає кому нагнати вас, то ви зовсім свою науку занедбали, про книжки й забули, на полицю позакидали.

Нудьга й тоска спливає в Тетяни на виду, одказує стиха, сердито:

— На чорта вони мені?

— Як — на чорта? Та ви ж таки колись думаєте держати іспит? Чи, може, вже годі?

— Нікуди я не піду, ніяких іспитів держати не буду.

— Будете витинати в ковалевій клуні.— Андрій тоненько заспівав, незграбно пританцьовуючи й кокетуючи губами:

І хліб пекти  
Й по телята йти

— Буду.

Упертість закам'яніла на її обличчі.

— А там і до Явдохи на досвітки підете.

— І піду.

Зразу, несподівано снопами бризнув з її очей сміх; вона хитнула головою. Схопилась, вирівнялась і, взявшись по-дівочому за щоку рукою, навмисне грубо, передражнюючи горлату якусь із досвіток дівку, залящала, як десь на леваді:

Зелена ліщинонько,  
Чом не гориш ти, все куришся...



— Хівря Цимбалівна. Єй - бо, Хівря! — сміявся Андрій. Проте недовго; став слухати. Далі кивнув у її бік головою, до мене:

— Бачите?

Я й без цього вже не зводив з неї очей.

Почавши співати жартома, згодом вона схитнула нетерпляче головою, повела плечима, ніби скинула з себе щось зайве, гордо свінула очима і без жадного вже жарту сміливо зайшлася піснею, виявляючи надиво сильний, чарівного тембру голос.

Гралася ним, ніби на злість і на заздрість ворогам.

Взялася в боки, сміливо позирнула на Андрія, моргнула бровою. Андрій суворо опустив очі.

Не кидаючи співати, Тетяна кивала йому очима, рукою закликаючи до себе.

Андрій уперто боровся: презирливо одвертався, недбайливо кривився:

„Та й що буде? Ну, що далі?“

Потім змовк. Чмише носом. Хмурился, хмурился, і одразу сині очі його закурили, заясіли, як волонки після дощу. Махнув рукою, засміявся: „от чорт, не дівчина!“

Почервонів, зірвавсь на рівні ноги, по-парубоцькому обгорнув за стан, став попліч.

Зразу виявилось: не тільки „апостола“ в церкві він уміє гриміти:

Коло броду беру воду,  
По тім боці мої карі очі...

Стою зачарований, задивований, не збагну, що це за люди тут... А як перестали співати, Андрій зітхнув і похилив голову. Йому ніби було соромно за той порив. Похитав докірно головою й промовив до мене, винувато осміхаючись. Сумовита нотка забриніла в його голосі:

— Оце як бачите... Правду ото кажуть: скільки ти



не вчи його, скільки не стружи,—мужик останеться мужиком. Ні, ні—та й покаже себе. — Далі звів очі на Тетяну, і знову синьо зацвіли вони у нього:

— Тетяно - золото! Може, з нас щось вийде, може, з нас люди будуть — давайте учитись.

Тетяна сиділа задумана, уші палали, як цвіт королеви, а в очах цвіли, як золотий світанок, ті мрії, що вплину їм немає.

— Чуєте, Тетяно?

Зітхнула.

— Та чую ж...

Схилилась на руку, ще глибше загадалась. І знову, як було спочатку, на обличчі в неї впливало щось нерозгадане, знову не можна було одірвати очей од неї, а в грудях чогось починав зростати, як і перше, якийсь невпокій.

## V

Після перших ранніх дощів висохло і стояло довго на годині. Люди цього року спізналися посилати дітей до школи, і з'явилась тривога, що вони зовсім про неї забули. Аж ось упали холодні ночі, наблизилась покрива, і з села, з хуторів, ніби згукнувшись, люди гуртами посунули до школи писати новаків. Новаки приходили з батьками й з матерями, в повному своєму наряді: у великих чоботях, у батьківських жилетках, з пошарпанними букварями під рукою, причесані, вмиті, з червоними носами: перед дверима школи з їх носів старанно видавлювали зайвий сік; увіходили з рішучим виглядом брати ту науку зразу за роги; і тут же під суворим батьківським оком вичитували свої оченаші, демонстрували здібності й знання. Все народ бадьорий, цупкий, з дому наструнчений, і всі, як один, — казали батьки їх, — таланти, здібності, великі сподіванки.

— І не вчив би його, сякого - такого хлопця, коли ж



вам таке до всього зарадне, таке беруче — на що не гляне, те й зробить: треба вчить.

Приходили і без батьків, сами. Слухаеш—шкряботить дверима. Одчиняеш — спершу нікого не видно, і, тільки звівши очі вниз, побачиш над порогом величезні чоботи, як гринджоли, і над ними кудлату шапку. Сопучи й стукаючи, чоботища перелазять через поріг, помалу, зате енергійно чвалають ближче, простягають для привітання руку, з курячу лапку завбільшки, і хрипким баском заявляють, що він, „Гелман Вашильович“ (прозвання забув по дорозі), прийшов писатися в школу. Брало легеньке хвилювання.

• • • • •

Праця в школі налагодилась. Власної роботи не починали.

Хоч, правда, Андрій ніколи не забував про свої підручники і часом на перервах можна було бачити, як він прихватом жадібно горнув очима з книжки, як ложкою з миски.

Стали сходитися вечорами то в нашій школі, то в Тетяниній. Звичайно, було більше жарту й реготу, ніж того вчення, — найбільш надії ми покладали на літо, коли всі будемо вільні од шкільної роботи.

Робота була тяжка в школі, все ж жили без суму, навіть весело.

Розповідає, скажемо, Тетяна про те, як писарчук із волості „по-панському“ виявлявся їй в своєму коханні. Андрій з реготу хилиться з стульця, біжить до кухні пити воду і, вернувшись звідти, знову заходиться од реготу. Пересміявшись, він побожно зітхне і докірно похитає головою:

— Регочемося, дуріємо, а чи маємо ж ми на це право, нещасні недоуки?

Тетяна, найперша виновниця незаконних сміхів, наби-



рає сумного вигляду, а в її очах знову вже поблискує якийсь новий жарт.

Бувало, в темну, найтемнішу ніч, коли темрява билася у вікна, як хвилі безмежного моря, під віконню несподівано зчиниться гомін, у шибках процвіте цілий рій цікавих очей — синіх, сірих, карих... Здається, що підпливали вони на чорних хвилях, як черідка цікавих рибок до самотнього в морі темряви огника в вікні. Увійдуть в школу: книжки — набік, гомін, сміх, співи... З'явиться скрипка, — танки...

Нашумлять, нагомонять і знову в темряву одлинуть. З піснями, з гомоном, мов на човнах кудись одпливають.

Випадає сніг — зів'є бучу: їхать на санях; гуртом їдемо в сусіднє село, до старого вчителя в гості. Метелиця, гребні, — світу не видно, а з нами мов якась мара весела починає загравати: вигукуємо, сміємось, співаємо, підскакуємо на кожному гребні і, хапаючись один за одного, перекидаємось у сніг. Хурщик-дядько чухає голову: невпокійна це і клопітна справа — од села до села перевезти в хуртовину хуру реготу.

Навмисне ми ніколи не шукали собі веселощів, ми їх одкладали надалі, „на колись“, на той час, коли будемо мати на те, як каже Андрій, законне право. Проте ті веселощі ніби дражнилися з нами. Вони налітали до нас разом із Тетяною передчасно. Лізли, непрохані, у вікна, у двері, робили гармидер, і ставало так тепло й затишно в цьому закуткові, що іноді було шкода міняти їх на ті далекі, непевні сподіванки.

„А чому б не жити тут завжди?“ — миготіла в такі хвилини думка.

... Різно стоїть у моїх спогадах за ті часи один вечір. Коли саме було тее — не пригадаю, — так, ніби у сні воно мені снилося. Цвинтар... місяць вповні, ніч ясна, сумовита...



Бачу: на піску коло брами дві химерні тіні: одна — кошлата, страхітня; друга скидається на черницю. Іду ближче: о. Василь, коло нього, на мое диво, Тетяна. Він якось по-молодечому вихитує гривною, торкає її плечем, щось потаємки говорить. Тетяна задумана, мов якась чужая; слухає мовчки. Побачивши мене, о. Василь хитнув головою, пішов, наспівуючи глас, Тетяна осталась. Стояла в тій же задуманій позі.

— Тетяно Гнатівно!

Мовчить, тільки плече здригнуло.

— Ви додому?

Мовчить.

— Що вам, Тетяно?

З тоскою, з довір'ям:

— Скажіть, бога ради, чого йому треба од мене?

— А що саме?

Скривилась, махнула рукою.

— Ой, який він мені огидний та бридкий, то я вам і сказати не можу... Доведеться, мабуть, покинути свою школу...

Було це, кажу, як у сні, швидко забулося, і тепер сплигло, як нерозгадана колись загадка...

Село було тихе... Школа стояла за селом, і щовечора було видно, як світилися у селі на часинку каганчики, кволі, мутні — блиснуть і швидко гаснуть... Тільки вряди-годи непокійний дяк згвалтує темну ніч, з гуком, з брязком, розбиваючи папліскою попівські вікна.— Погомонять, і знову тихо і темно, а під солом'яними дахами ніби шашелі гризуть.

## VI

Жили осінь, жили й зиму, мов краї невідомі в своїй школі, як у ковчезі, перепливали. Під вікнами мінялися береги. Були вони ясні й смутні, з золотими листопа-



дами, із заходами огняно - червоними, узорами з листу осіннього помережані; далі пливли темними краями, в туманах та дощах... Пливли, пливли і на один рапок випливали несподівано на білі, казкові береги. Просвітліло од них і тихою радістю засяяло в сумних шкільних стінах. Перший випав сніг... Попливли діамантовими зорями, білими інеями при місяці, під морози співучі. Далі стали: мело, вікна снігом замітало, куріли скрізь гребні, як білі вулкани. Аж ось — знагла все рушило навкруги й загуло. В маленькі дзвіночки вдарили струмки, застугоніли потоки, разом, як по змові, ревнули бескеття, провалля, греблі, розлилися дунаями води. Де що було прибитого, де що снігами та морозами задвленого — все оживало, чепурилося, раділо. Лани, левади, сади зеленими пожарами спалахнули, пирскнули скрізь іскрами першого синьоцвіту... День, другий — і свінули поміж гіллями в саду шлюбні свічки: снігорожеві бутони в яблунні та грушовинні. Буйними, гриватими кіньми, весільними поїздами посунули в небі завітчані хмари - бояри. І на золотій зорі вечірній, мов на шлюб споряджаючись, у стрічках вийшла з сіней у гості до ночі дівчина з очима, зіллям - чарою заправленими. А з тих очей, крізь нігу і крізь мрію — гей, стережися! — б'ють громи і яскряться грози! Ті пахучі грози під цвітневий вечір, коли хрещаті хмари, на обрії стіну змурувавши, грізні башти збудувавши, на вітання весні молодій грохонуть громами, громами, заблищать мечами, синьоосяйними блискавицями, мов птахами огняними, геть - геть зашугають понад садами, огняним цілуванням вітаючись, рожеву смагу на білий цвіт надихаючи. Гей, стережися!..

• • • • •

Андрій у своєму класі, я поруч, у другому...

Сліпучим блиском б'є у вікна гарячий весняний. день В класі стоїть стримане дитяче квиління, і вся сумовита кімната скидається на клітку, що туди накидано



повно курчат. У вікна, як у дірку з нори, видно синє вгорі небесне мурування; тягне туди, як на шнурах. Розтикаю дітям сякі-такі завданки, підходжу до вікна... Обгортає зелена, п'яна лінь, а десь у грудях колькою стало щось нез'ясоване: чи то кудись треба піти, чи щось зробити, а ні — то когось побачити... В цей час за тоненькою стіною срібним дзвоником задзвенів несподівано в Андрієвому класі знакомий голос...

Два тижні вже ми не бачили Тетяни — прийшла.

Зразу в грудях затремтіло. Лінь, соняву — мов свіжою водою змило. Пориває бігати, сміятись...

Сам дивуюсь: „Ого! Та й що це зо мною?“

За стіною весела про щось суперечка... Долітає Андрієве зіпання:

— Тетяно Гнатівно, дайте нам лекцію закінчити.

Далі люто:

— Тетяно, що бо ви робите! Хрест мене вбий, сторожа гукну!..

...Шелестять папери, пищать ніжки стола чи стульця, а далі: — лясь! лясь! — звук паперів об мостину...

— Пробі, рятуйте! Розбій!

Діти голову вгору, наструнчились:

— Дуріють! дуріють!..

Махаю рукою: цс...

Вщухли...

За стіною дуріли: почалося якесь борюкання, тупотіння, придушений сміх... риплять парти, гуркотять двері... Вкінці — радісний вигук перемоги:

— Отам собі прогуляйтесь.

Затихло.

В коридорі чути тихі, мов кошачі, ступні...

Хтось із дітей радісно, на весь клас:

— Сюди йдуть!

Стукнуло в грудях: „чи не сюди, справді?“

Так.



Тихо, крадькома одчинило двері, на порозі вона... Коса набік, лице шаріє, як не займеться, поблискують очі — злодійкувато озирає клас.

Діти в галас:

— До нас! До нас!

Набираю ділового вигляду, впиняю. До Тетяни сухо:

— Ви до мене, Тетяно Гнатівно?

Заскалила око:

— До вас.

— Діло маєте?

— Маю. — Запишалась.

Помічаю — одмінилася за ці тижні, мов не вона: не та мова, не той сміх, погляд сміливий, насмішкуватий.

— Не полохайтесь — я на часинку. — Іде до столу. Стала близько поруч. Зразу не каже, чого їй; нагинається над столом, дивиться.

— Що це у вас за книжка?

В грудях загуло, як у млині, гаряче в лице... Луплю очі на книжку: чорт її знає, що воно за книжка!.. Перегортаю палітурку:

— Тьху! — задачник.

Подивилась, одсунула набік.

— Слушайте, маю до вас пильне-пильне прохання. Обіщаєте зробити?

— Що саме?

Позирнула на школярів, нижче схилила голову, почала говорити швидко, гаряче, таємниче. Що саме — зразу не збагну: пасма щовкового волосся пече мені щоку, як огнем. Тільки по деяких окремих словах починаю дещо розуміти. Збираються виставляти десь „Наталку - Полтавку“; вона — Наталка, я мушу грати Петра.

Зазирає у вічі:

— То згода? Кажіть, згода?

Почуваю, що кудись поплив. Хочу за щонебудь вче-



питись, — не маю за що... Легкодухість опанувала зразу якась безсоромна, неймовірна: махнув би рукою на клас, на школярів, на все...

— Заждіть, — пригадую, аби тільки сказати, — ми ж умовлялися колись, що як одпустимо школу — зразу за книжки сядемо.

Махнула з досадою рукою:

— Ой, успіємо...

І знову тихо, лагідно:

— Ну, кажіть — згода? Чуєте, „Петре“?..

Одступила назад, стала в позу, мрійно, захоплено:

Підеш, Петре, до тієї,  
Котру тепер любиш...

Рясно заляскотіли оплески в класі:

— Ще! Ще! Ой, як же ловко, ловко!

За стіною гукає з свого класу Андрій:

— А все ж таки з цього нічого не буде: отець Василь розжене вашу банду.

Тетяна кидається, як бойовий кінь, очі загорілись рішуче, завоїсто:

— Що? Отець Василь? Хай спробує тепер. У!.. — посварилась кулаком.

Діти:

— Що це буде? Що це буде?

Тетяна вийшла на середину класу, рішуче:

— От що діти! Зараз ідіть усі додому, а прийдете знову аж у ту неділю прямо в театр. Вийшов такий наказ.

Галас, писк!.. Дехто з дітей — за книжки.

— Тетяно! Тетяно Гнатівно! — гримить за стіною Андрій: — ідіть на часинку сюди.

Примовкли.

— Чого?

— Листа забув вам передати, швидше!



Тетяна йме віри, помалу виходить із класу. На порозі спинилась, до мене:

— Глядіть же, не зрадьте...

Далі приплющила очі, простягає руки:

— „Петре, Петре, де ти тепер? Може, скитаєшся десь у нужді та в горі і забув про свою...“

Пішла.

Трохи згодом чути: дзень! ключ у замку, і далі енергійна ізза стіни Андрієва команда:

— Замкніть двері!

Діти духом почули зрадливу Андрієву думку і з дивною легкістю перебігають у ворожий табір: з гуком, із галасом повискакували ізза парт, почеплялися за клямку:

— Держіть! Давайте ключа! В'яжіть мотузком!

З коридору почало щось дьоргати та було вже пізно: хтось із школярів витяг спід парти якогось патики і засунув за дверну клямку.

— Так оце ви такі до мене? Ну, добре ж! Прийдете в театр — ні одного не пущу...

Погомоніла за дверима, пішла ніби.

Діти не одходять од дверей, поприхиляли уші, дослухаються.

Один підняв пучку вгору, повертає шустре личко, нишком таємниче:

— Вони ще тут...

Справді, відчувається, що у цій тиші є ще хтось задуманий, молодий.

Хвилинка. Чуємо — так: луною пішло по коридору, мов там десь у кінці заговорила тиха - тихенька струна:

Чого вода каламутна?

Чи не хвиля збила...

Порвалось...

Притаїли дух, зацімбили...

Так хочеться, щоб іще бриніла ця дивна струна.



аж серце б'ється. Дожидаємо — нема. І відразу чогось одчулося, що тиша за дверима опорожніла.

Хтось визирнув у вікно.

— Пішли! Он-он пішли поза повіткою...

Подивився: тільки-тільки майнула синенька блузка поза шкільним садом.

Визирнули сумні стіни в класі, свінули такою нудьгою, що не знаю, куди подів би очі. Жаль, досада, злість, а чого, на кого? — того доладу і сам не скажеш. Пориває порозкидати книжки, порозчиняти всі вікна й двері... Ні, діла не буде, день мусить пропащий бути...

Пускаю діти додому.

.....  
Дотягнули до іспитів; школа опорожніла. Надійшов час, коли ми ще по давній нашій умові мусіли щиро взятися до своєї підготовки. Згадали про Тетяну: давно вже вона очей не показувала. Переказали — не прийшла.

Зрештою Андрій довідався:

— Ну, тепер нашої Тетяни й на налигачі сюди не затагнеш. — Розповідає: справа з виставами стала на певний шлях: у панський маєток наїхали із Києва гості, між ними — небіж пані, студент... Збирає парубків і дівчат, лагодить хор, буде на панському подвір'ї театр для народних вистав, Тетяна там днює й ночує.

Додає смутно:

— Шкода дівчини, я все ж таки думав, що з неї щось буде...

Трохи згодом:

— А студента того я знаю...

Поговорили, посумували.

Далі:

— Ну, що ж — шкода не шкода — ми вже тому не зрадимо. Треба до своєї роботи братися.

Стрепенулися, мов живою водою окропило: де та й сила взялася, бадьорість.



Постановили: не збочувати, не давати собі волі, гонити без жалю весняні спокуси, молоді принади, каменем на все літо сісти за книжки.

## VII

Квітувало жито, красувалося...

Здавалося, сторінки книг горіли під нашими очима. І вдень і вночі, і вдень і вночі.

Ніби тільки крізь намітку бачили, як сади одцвіталися, як майнула крилами, одлетіла весна. Заглянеш до нього в кімнату: сидить над книжкою, як муровина, непорушний, мовчки ниже рядки очима, ниже й ховає, глитає, як жеретія.

Гукнеш:

— Андрію Марковичу!

Не одриваючись од книги, сердито:

— Га?

— Чи є ще порох у порохівницях?

Підводить голову: лице примарніле, чуб поплутаний, очі — туман застеляє... Коротко, спокійно:

— Хватить...

І знову лице в книжку, суворе, непохитно рішуче.

Ніхто до нас, і ми ні до кого. Заглянув тільки чогось разів зо два Запорожець, затурбований, не п'яний. Не сварився, не заважав, мовчки лежав на ліжку, курив, щось думав... Далі, чогось червоніючи, попрохав одного підручника для якогось свого товариша,— пішов.

І поплили мимо моїх вікон ночі за ночами, проносили огонь і отруту. Співали півні за півнями, гасились заходи, за світанням розцвітали рожеві світання, дні спліталися в тижні, одлітали...

Сиджу...

В кімнаті тихо. На столі свічка шелевіє. Перед очима книжка...



Тихо, тихо в кімнаті...

Причувається: за спиною коло порога стоять мої жарти і сміхи примовклії, мов пустуни-школярі, що навколішки поставлені.

Короткий кашель... скрипне стулець, шелесне перегорнута сторінка — і здається, десь під дрімотами заворушиться хтось інший, невсипущий.

...Підходжу до вікна, прочиняю трохи віконницю, дивлюся в щілинку.

Чи не світає?

Небо темне, пічнее; місяць не гасне, яскриться.

Ні, ще не світає.

Стою ще хвилинку — не можу одірватися, високо-високо в небі пливе самотня хмаринка: як та нічна казка, до місяця підкрадається, в прозорих шатах, в намистах, у срібних перах... Підкралася позаду, засяяла — і хватить! — місяцеві лице, мов руками, затулила, — і все внизу затьмарилось, засоромилось...

Зітхнув, вікно причиняю.

Ні, ще не розвидняється...

Знову до столу... Хвилинка, друга — потонув у глибині мережених рядків...

Щось скряботить у віконницю — слухаю, мов крізь сон...

Гуркотить віконницею, — чую й не проснуся.

І раптово ударили живі слова...

Слова, що ними обізвалася до мене німа перед очима стіна:

— Ви ще й досі не спали, книжник і чернець?..

Кидаюсь, зразу не вгадаю звідки, озираюсь.

Вікно одчинене. В нього ніч зазирає, як срібне пошовку вишивання, а на його тлі у квітках, у намистах — засватана дівчина Наталка...

— Тетяна?..

Сміється:



— Я вас налякала?

Далі:

— Ось ідіть сюди. Швидше.

Виходжу.

Сидить, схилившись на шкільних ганках. Лице трохи зблідло, під пасмами розмаяної коси очі сяють, палахкотять уші. Не знає, що почать, сміється:

— Гляньте, яка ніч! Яка ніч! Ішла оце житами сама самісінька, а мені здавалось, що за мною музики грають, співають... Як хороше, боже, як хороше на світі!

Несподівано до плеча горнеться, очі скленила, сама як у огні.

Ворушиться якась тривога.

— Що таке вам, Тетяно?

Підводить голову, розплющує очі.

— Думаєте — п'яна? — похитала головою: — ні, неправду кажуть люди, — не пила й не буду пити.

В очах промайнуло ясне й правдиве.

— Слухайте... — І хоче вона щось сказати, і боїться: ні, ні, може, цьому ще неправда... — Слухайте... тільки не смійтеся з мене, дурної...

Вона прихилила мою голову і знизка промовила над ухом:

... Кажуть — у мене талант...

Іскрою пронизало мене таємне слово, аж серце забилось.

А вона — схилила, як сирота, голову; здалося — гірко плаче. Підвела очі: горять радощами, як золоті темної ночі зорі.

Розповідала: зараз оце вона з театру. Там були з столиці гості, що наїхали до пані. Після спектакля всі товпились коло неї, вітали її, руки стискували, і всі в одно впевняли, що у неї — талант... Що так не слід його занехаяти... Обіщали в город одвезти... учитись...

Од хвилювання Тетяна не могла спокійно говорити.



— Ви поїдете в город?

Зітхає:

— Ой, поїду...

Одчинивши своє вікно, світить цигаркою Андрій. Чогось кашляє, та й кашляє.

— Андрію Марковичу, сюди йдіть!

— А чого там? — озивається суворо, так, ніби йому до нашої розмови зовсім байдуже.

— Та йдіть до гурту — тут скажемо.

Виходить поважно, держиться суворого, ділового вигляду, а в очах цікавість аж світиться...

— Що це таке у вас веселе? — питає, ніби знехочу, а в самого очі так і стріляють — то в мене, то в Тетяну.

Кажу я, каже Тетяна, — розповідаємо наперебій.

— Що? Талант? Який талант?..

Слухає: нахмурені брови, неймовірний вигляд, а вже чогось зашарілися кінчики ушей. Суворо до Тетяни:

— Хто це казав вам?

— Всі казали. Артист там один був, професор...

Андрій не діймає віри:

— Може, якийсь професор магії та хиромангії.

— Ні, ні, справжній, видатний, відомий, — гаряче впевняла Тетяна, — такий лисенький, в золотому пенсне...

Андрій просявав, і губи в нього почали розсуватися в широченну осмішку. Аж ось знову спливає на обличчі хмарка, — допитується нетерпляче, грубовато:

— Заждіть, а якими ж заходами ви думаете вчитись? На які кошти?

— Лідія Віталіївна обіщалась допомагати. Казала, що можна буде й стипендію добути.

Лідія Віталіївна — попечителька багатьох шкіл у повіті, пані багата і впливова. Андрій поважає її.

Тепер він зітхає шумко, з полегшенням. Осмішка без усякого вже впливу розлилася, як дунай, очі засяяли, і він гарконув з такою нерозміреною силою, що ки-



нулись зо сну і захиталися на акації гілочки, а полем геть-геть пішла луна, одгукнувшись аж там десь, у сонному хуторі:

— От так Тетяна! От так Гнатівна!..— Далі швидко одкинув кашкета на потилицю, казав із незрівняною щирістю, з безмірною теплотою й ніжністю:

— Значить, в науку підемо, в люди?

— Та й щаслива ж оця Тетяна: ми скільки мучимо себе, готуємося, не спимо дні і ночі, та й сами ще того не знаємо, чи що буде з цього, а вона зразу, як на крилах — у саму столицю...

— Я й сама ще не йму віри, що цьому правда, ніби це тільки сон,— мрійно й радісно казала Тетяна; проте віри широї, наївної було в неї, мабуть, більше, ніж слід. Те чарівне слово, як блискавиця, осліпило її. Разом із нею і нас...

Легко зробилося надзвичайно. Хотілось вірити і вірилось в людей, в талант Тетяни, в науку, в свої сили, в свої ясні, радісні, прийдущі дні.

Ніби серед будня несподівано свято собі нарядили. Були як п'яні, пустували як діти, без ладу співали, без потреби реготалися; будували плани. Розмовляли про те, як будемо колись культуру на села переносити.

— Ге-ге! — сміявся Андрій: — пустіть но мене тільки туди, а я тую культуру на плечах в кропив'яному мішку додому притербічу!

Реготали:

— В саквах...

— На драбиняку!

— Гей-гей, — гукнув на всі груди кудись у поле, — одмикайте замки, одчиняйте брами, посланці з хуторів ідуть!

Із вікна сполохано визирнула заспана скуйовджена голова шкільного діда:

— Що таке?



Пауза. Регіт, мов тріснула в повітрі й іскрами розсіпалась ракета.

Згодом:

— Ну, то як, Тетяно? Не зігнемося? Понесемо? У вас же сила — талант. Ви багато зможете. Чи, може... В Андрія неспокійно спалахнув в очах ревнивий огник:— Чи, може, дайте тільки з цих злидень вибратись, тоді і не вступиш до вас, забудете й шлях у село?

— Ніколи! Ніколи в світі! — гаряче перебила його Тетяна, не приймаючи в жарт. Помітно було, що вона про це думала.

— Чого доброго, — уже гірко казав Андрій, — там слава, розкіш, блиск — а тут що?

— Та чого ви напалися не мене? — разом і сердилась і сміялась Тетяна. — Як би це там не було, а коли у мене є той талант, то не продам же його ні за гроші, ані за ту славу!

Стала червона, як піон.

— Руку, Тетяно! — Андрій ловив її руку.

Тетяна вирвала її у нього, блиснула гордими, гарячими очима, шукала якихось інших слів. Далі підвела голову до неба, і лице її зясіло, стало бліде і таке покірне - покірне. Звела, як дитина, руки до неба.

— Дано мені малісіньку іскорку святу... Малісіньку - малісіньку... І освітила вона мое життя біднее, щастям нагріла мое серце... Та хай же погасне краще іскра в мені свята, і хай буде марне мое життя й темної темніше ночі, коли оддам її в наругу чи в болото втопчу.

Почали впиняти:

— О, та й нащо так?

У неї на очах горіли росинки щастя...

Плакала...

• • • • •  
Марили, вірили, раділи...



## VIII

Гай - гай!..

Ждемо день і другий — немає Тетяни. Побачили — надвечір кудись мчали пани фаетоном; між ними вона, як квітка. Мов і знать нас не знала, — не глянула, як і не вона.

Віри не доймали: чи то була справді та ніч обмарена, чи то тільки минуций сон. Довідались, що в театрі репетиція, пішли. Червоніє, одвертається, ніби чогось нас соромиться.

І дивуємось, і обурюємось:

— Що ж се таке?

День, другий. В селі почали дзвонити:

— З паничем зв'язалась, по житах волочиться...

— Ось що!..

Отець Василь лютий, як звір:

— Півчу покинула, співаків од церкви однадила — розпуста, сором.

Пророкують:

— Не буде з неї добра — поназдивитесь! Думає — довго будуть панькатись із нею? — поки награтяться...

Гомін, шум...

Раніш мов її й не бачили, тепер і те згадали, що вродлива вдалась, пащикують:

— Не дурно Гнатиха дочку в шавлії купала — знала, для кого кохала.

А в мене, а в Андрія — жаль: так, ніби люди нам на неї очі розплющили.

Книжки покидали. Як шалені, ходили, кипіли.

. . . . .

... Цлий день у полі дзвонили коси, як у дзвони! шуміла стигла пшениця, як вода...

Вночі — не шелесне.



Довго блукав по ланах, бринів стернею. Лічив полу-кіпки, зорі дивився.

Сів на чийсь ниві на тугий, рипучий сніп.

Пливе тінь, шелестить стернею: щось іде з другого кінця. Придивляюсь: хто це? Чи не Андрій не спить до цього часу? Ближче — він. Тоскний, самотній, ніби мій подвійник. Іде — нудьгу несе. Бере досада: „чого іще цей“...

Підходить винувато, боязко. Гарячий куриться жаль у очах, на виду, як у дитини, нетерпляче бажання щось розказати, пожалітись... Сідає на другий сніп поруч, мнеться... Мовчимо.

Позіхаючи:

— А знаєте — за малим - малим не було оце пожежі: чуть не згоріла Тетянина школа...

По його позіханню, робленому, нещирому, я вгадую, що він має казати щось гостре, цікаве. Насторожився. Проте теж себе не виявляю, питаю лїниво, під ніс:

— А що таке?

— Тетяна наша з тим своїм залицяником мало не спалили.

— З ким? — стукнуло в грудях.

— Та з ним же, з студентом.

— Як саме?

Розповідає: проходив він, Андрій, „випадково“ коло її школи, побачив в кімнаті — горить свічка. Заглянув — аж там сидять вони на ліжку, обнялися...

— Що? Обнялися?..

Так, так... Звичайно, це йому не цікаве, і він пішов собі далі. Аж геть туди в поле, до млинів пройшов. Вертаючись, бачить, аж у вікні жухає світ; зазирнув — щось горить. Туди: в хаті нікого, двері скрізь порозчинені, долі коло горщика чиясь собака порядкує. Свічка на стіл впала: горять якісь папери, горить на вікні занавіска...



Не заглянь я в кімнату — досі б школа тільки курилася.

Виводить висновки:

— Так от я й кажу: ну, цілуйтеся собі, женихайтеся, та не кидайте огню в кімнаті непогашеного, бо це вже чортвіть - що виходить, аж правда? Тепер жнива, люд томлений...

Жаром ударило в лице, мовчу.

Зітхає:

— А шкода дівчини. Цей студент — відомий бабонюх. Я чув про нього. В таких справах — артист, маху не дасть, не пожаліє...

— Сама вона дитина, не знає, що робить? — кажу, стримуючи себе.

— Воно, звичайно, було б байдуже, коли б були вони одно одному рівня. А, то ж все одно він її не візьме — пограється й покине.

Закипає чогось злість у грудях:

— Та чорт її нехай візьме, яке нам зрештою до цього діло? Може, це буде у її житті найкращий спогад.

Андрій не розуміє мене: тим же голосом спокійним, розсудливим:

— Навряд. Хіба ви не знаєте, які тут у нас люди — проходу їй не дадуть. А боронь боже, як ще буде дитина, — живцем загризуть, з'їдять...

Та „дитина“ як горячим залізом шпигнула мене в груди. Ревнощі люті, палючі пожежею спалахнули, вступили туманом у голову. Я визвірився на Андрія:

— Ну, а вам що до того? Що до того вам?

— Як то що? Шкода, — тягне він задумано: — добре, коли знайдеться така добра душа, що візьме й покриткою, а як ні, що тоді?

Мені здалося, що за ту „добру душу“ він потаємки має себе, і мое обурення росте через край. Хочеться дошкулити, в саме болюче влучить:



— За це не турбуйтеся, Андрію Марковичу, — завжди знайдеться якийсь охотник до панських недоносків, що візьме й таку. Із отих, знаєте, що носять даровані з панської ноги приношені черевики, піджачки з панського плеча, „бруки“... Візьме, підлатає, почистить та й піде франтить, руки в кишені позакладавши.

Андрій із жахом дивиться на мене, очі стають круглі, як гузі.

— Слухайте, що ви кажете! То ж людина! Хіба можна рівняти з якимось дрантям? То ж душа, жива душа!.. — Захвилювався...

— Ай, душа, душа!.. Не що інше, як душу, візьмуть у неї, залишивши в нас один її труп, що буде довіку нудитися серед мужицького життя.

Дивиться:

— Ні, ви людина егоїстична, жорстока, несправедлива!

Перебиваю:

— Вибачте, Андрію Марковичу, треба бути святим дурнем, щоб не зрозуміти того, що...

— Е, це вже чорти батька зна що, — встає спокійний, ображений, — з вами сьогодні говорити не можна.

— Та який вас чорт прохає за це!

Пішов мовчки, з самоповагою.

— І к бісу!..

Ліг горілиць на покоси.

В лице дивилась зорями - очима смуглява жнив'янка - ніч. Одна з тих ночей, що її шкода стає збавляти марне, в самоті... Давило груди.

## ІХ

Дні летять, як у огні. Гасав по полю, по кручах, гасив огонь у грудях, що палав так, як суха на вітрі гілка. Здавалося іноді, що вже себе переміг, поборов. Приходив у кімнату, дивився в визір'я: обличчя, як у



заплаканого барана, в очах — солодкий туман. Брала лють на себе. Кулаком сварився в дзеркальце, ляскає дверима, гонив знову в поле...

А в селі як день, то новина: хтось одної ночі вима- зав у дьоготь Тетянину школу.

Ворухнулася зла радість: гидко, проте... цього й треба було сподіватися... Ніби чогось полегшало.

Ранок...

Увіходить сторож-дід, мене в руках шапку, головою хитає:

— Догралися наші — чули?

Жадібно:

— А що таке?

— Всіх порозганяла і театр забила. Панича в город одіслала, а Тетяну й у двір не звеліла впускати — ви- гнала.

Ніби стало жаль. Далі піднялася, закипіла мутна, га- ряча хвиля:

— Так тобі й треба...

Почував якесь задоволення; чарівний образ, здавалось почав бліднути, марніти...

Аж ось — ще один день:

Втекла... забрала в матері з скрині скільки було грошей, в город за паничем подалась...

Здалека майнули правдиві, засмучені очі: „Петре, Петре, де ти тепер?“ Образ чистий, непотьмарений і знадний, як ще ніколи. Вхопився за голову руками...

Цілу ніч світилися на шкільному подвір'ї зелені бур'я- ни під місяцем, на дривітні горіли свіжі тріски, як срібло. Цілу ніч не спалося — тинявся сновидою коло школи. Рвав із грудей з корінням, із живим м'ясом... Боліло — був радий: так і треба... А як стала вже ніч пригасати, почув, що гасилося й мое з нею почуття... Погасало — це вже я бачив... І несподівано так стало чогось жаль, такий смуток, така взяла туга, що хотілось



їсти в бур'яні, зарюмати, як дитина. Голою, обшарпаною, обікраденою здалася мені молодість моя...

Впала роса, мов розгублені ключі під місяцем заблищали в траві. Ліг грудьми на холодний спориш, довго-довго лежав, аж поки в грудях щось кригою взялося.

На сході світало. В другий бік — на кучерявих хмарах, як на хвилях, гойдався досвітній місяць, блідий, як мертвий труп старого діда, що за ніч любощами його замордовано — вночі замордовано, а на ранок викинуто в зелене на воді баговиння. Вертаюся до кімнати вто-млений.

Беру визір'я: глибоко запалі очі, змарніле лице і строгий, сухий вираз на ньому. Солодкого туману — немає й сліду в очах: погляд задуманий, чистий... здалося навіть, що в глибині очей промайнув блиск тієї холодної криці, що я її не раз колись помічав в очах у Андрія...

— Ага!

Осміхнувся.

Спокійно окинув думкою: „Ні, тепер уже ніщо не стане на заваді“...

## Х

Минає днів зо три — все гаразд. Коли ось: заходжу вранці до Андрія. В нього якась жінка з села, селянка. Сидить на стільці, руки на грудях склала, заплакана. Андрій затурбований, задуманий, кусає губу, дивиться кудись у відчинене вікно: погляд блукає десь далеко-далеко. Вслухаюся в розмову.

Андрій:

— Скажіть мені, тільки по правді: ви не гримали на неї, не дорікали, коли вона вернулась до хати?

Жінка кинулась:

— Ані словечка! Тільки вона на поріг, я одразу помітила, що їй недобре — то я й розпитувати не стала.



Кажу: ну, оце й добре, що ти, доню, вернулася,—  
поможеш мені в роботі.

Придивляюся до жінки,— в очах, на обличчі ніби щось  
знакоме. Зразу стукнуло в грудях: стій,— либонь же це  
Тетянина мати.

— Роздяглася ото вона, сіла на лавці. Говорю до  
неї— мовчить. Кине нехотя слово - друге— і знову, як  
води в рот набере. Потім помічаю: лихо! не спить, не  
їсть, як поставить кудись у куток ті очі— не ворух-  
неться, аж сумно стане. Почала я за нею наглядати,  
думаю, щоб не заподіяла собі чогось. Та хіба ж услі-  
диш?

Очі в жінки відразу налилися сльозами,— не здер-  
жалася, од плачу затремтіла.

— О, то чого ж плакати, Гнатихо? Добре, що на  
тому окошилося...— розважає Андрій.

Жінка зробила зусилля, впинила в собі плач. Витерла  
рукавом очі, почала спокійніше:

— А як ото вже одрятували її, я й питаю:

— На кого ж ти, доню, хотіла мене покинути при  
старості моїй? Чи, може, ти на мене яке серце мала.

— Ні,— каже,— мамо, ви мені ніколи нічого лихого  
не заподіяли— гріх було б це казати: світ,— каже,—  
мені спротивився...

Примовкла.

Андрій:

— Ну, як же тепер? отямилась?

— Та так... ніби трохи одумалась, їсти сідає, словом  
озивається, тільки... ох... як подивлюся я на неї, а най-  
більше— на її очі, то так мені й здається, що немиле  
її на світ дивитися ясний... Правду скажу: боюся, аж  
серце холоне, боюся, щоб не надумала вона знову чого  
Загадалася; далі кинулась, на сонце позирнула:

— Ой, засиділась...

До Андрія:



— То я вже буду прохати, Андрію Марковичу, — вона вас шанує, послухається: поговоріть ви з нею, дурною, бо сама вже я нічого не вдію, і з якого боку зайти до неї — не знаю.

Далі пильно, з довір'ям подивилась мені в лице.

— І вас прошу, прийдіть із Андрієм Марковичем, може, гуртом швидше ті дурниці виженемо з голови.

Пообіщались. Пішла.

— Що ж таке, власне, зчинилося?

— А ви нічого не чули?

— Ні.

— В колодязі топилася...

Ніби аж потемніло в кімнаті.

## XI

Вечоріло.

Вів мене Андрій городами. Буряки, капуста, картоплі... По межах соняшники рядами — посхиляли важкі голови, чіби щось погубили в межах. Між заплутами — величезні гарбузи, як голі діти... світять рожевими спинами. Мак — як військо, коноплі — як темні бори.

А по верхах грядок ніби покropив хто фарбами: нагідки, чорнобривці, різнобарвні гайстри...

— Ну й земелька!.. ех, та й земелька ж! — бубонить собі під ніс Андрій.

По городах, то там, то в іншому місці, порались люди. Стали. Придивляється Андрій, очі жмурить.

— Гляньте, а ото чи не буде й наша Тетяна? — показав гонів за двоє на грядках росляву постать у жіночій свиті: схилилась, заступом копає картоплю.

Підійшли ближче; Андрій голосніше:

— Вона ж, вона і є!

Тетяна кинулась, підвела голову. Побачивши нас, здригнула; на обличчі промайнула нудьга. Стала, осміхається в'ялою, блідою осмішкою. Так, аби тільки, знехочу...



Щось нове на обличчі. Не те, щоб вона змарніла, — здавалося тільки, ніби на виду огрубіла; очі чужі, незнакомі, і водила вона ними помалу, неохоче.

Привіталися.

Андрій одступив трохи назад, од ніг до голови оглянув її вбрання.

— Дивіться, яка з неї дівега вийшла! одягнеться у ту блузку та сукенку — то її й непомітно: худенька, щупленька, а надіне свиту, запнеться хусткою — і гляньте: дівчина тобі, як тая тополя.

З байдужою осмішкою, мляво, Тетяна озирнула й собі свою постать.

Про те, про інше...

Далі Андрій рішуче кладе їй на плече руку. Заглянув глибоко у вічі, промовив суворо й ніжно:

— Слухайте, Тетяно, так що це ви надумали були?

Тетяна раптово зчервоніла й поставила очі в землю. Нахмурилась, почала швидко-швидко перебирати пацьорки на хустці.

Нескладно говорив Андрій, хвилювався, проте аж бризкала од нього енергія, жива сила вітром віяла з його очей, од його рухів, од голосу. Одавало вірою од його слів незламною, як гора кам'яная.

Вона мовчала, як мур.

Казав:

— Перша невдача, і ви вже на дно сідаєте? Ви гадали, що життя — це веселий жарг? Ні, Тетяно! Справжнє життя — з хрінном, з кропивою жалючою, з полинем. Нічого, що горенить, нічого, що часом запече так, що й сльози з очей бризнуть — бадьоріше будеш, не заснеш, не закиснеш! Ех, Тетяно, Тетяно — не сподівався я од вас такого...

Сіли на обніжку.

— Ну, як ви могли, як ви могли зважитись на таке? Та це ж ганьба, це ж гріх, це ж...



Ні слова, мов і річ не до неї. Щипала на обніжку блакитно - оговні черевички, вибирала з них найкращі й механічно тулила в букетики; кидала додолу і знову рвала. Тільки все нижче схиляла голову та губи стуляла міцніше...

Упрів. Зняв кашкет. Енергійно провів рукою по чубові: надвечірнє проміння пронизало його кучму, руду, аж огненну, засвітило над нею веселку. Думає. Далі схопився, осміхнувся, рішуче взяв її за плечі, струснув нею, разом жартома й сердито:

— Тетяно, та ви чуєте, чи ні?

Підводив їй голову.

Вона пробувала одвести од нього очі то в один бік, то в другий. І відразу — зів'яла... Пирскнули з очей сльози... Поривом припала до плеча...

Одвела голову. Втерла сльози. Поправила на голові хустку.

Осміхнулась:

— О, чого ж це я вас до хати не кличу!

Обличчя прояснилось, так, ніби в погашеному ліхтареві боязко засвітилася свічка.

Сідало десь у полі сонце, велике, червоно - вишневе. Далеко за лісом смутніло осінне небо, як виплакані чийсь думні очі... Пішли до хати.

## XII

В чубатих туманах вставало сонце та в тумани й сідало. Дні короткі, та й ті невеселі, а ночі...

Нецікава стала Тетяна: і погляд боязкий, мова тихіша, ніби й сама понижчала, з лица спала. Боїться комусь перешкодити, набриднути, ходить городами, глухими улицями, лице в хустку ховає. Буденна якась, сіренька... Зайде, трохи посидить — зараз тікає... Хотіли якось додому провести — сполохалась, аж почервоніла:



— Ні, ні, не треба!

— Чому?

— Тепер свято — скрізь люди вештаються... буде й того, що маю...

Зітхав Андрій, хитав головою: „убили щось у дівчини“...

Один раз було тільки: сидимо якомсь у школі, розгомнілась більше, як завжди. Поживішала, спробувала щось навіть заспівати. Буває, так журлива пташка в клітці: сидить, надувшись, нудьгує, мовчить... Пригрів сонце — вона зворухнеться й цвірінькне. Проспівала кілька слів, боязко озирнулась і замовкла. Сіла на парту, задумалась.

— І поспівати немає де: в півчу отець Василь не пускає, театр дошками позабивали... живеш, як у темниці, — махнула без надії рукою.

Далі раптово хитнула головою, хруснула пучками, і в очах заяскрилася непокійна давня туга, горда, палюча тоска, таємна, негасима.

— Чого дождити? Нащо життя? Нащо?

Схилилась до парти, плаче.

Витерла сльози, блиснула очима:

— Знаєте, коли я вперше побачила із сцени стільки перед собою людей, в мені ніби щось огнем загорілось, і я таку силу в собі почула, таку огненну, що аж самій стало радісно і страшно. Здавалось — театр поламаю, всіх людей од землі підійму...

Загадалась.

Було це, кажу, всього раз, далі знову погасла. Стала покірна, боязка.

На селі стало тихо. Переговорили люди... вирішили — схаменувалась дівчина, за розум береться. Отець Василь — і той пом'якшав. Казав:

— Її одарував господь талантом, щоб вона в церкві прославляла ім'я його святее, а вона з ним на пляси та на грища — ворога роду людського тішити, — от бог і



люкарав її за теє. Її зовсім од церкви треба було б одлучити, та бог з нею — хай прийде, попрохає — дозволю вж? в хорі співати...

Думалось:

Затихне лихо, поросте травою, позаростають рубці— буде якость жити, а коли справді є в неї той талант, то ще, може, й не марне. Чи то ж мало їх, тих невідомих іскор, в народі, що так жартома, задарма гріють людям серце, темне життя їх окрашають? Не питають ціни тому святому дарові, та й не знають ні болю, ані того жалю...

Думалось...

### XIII

І досі воно перед моїми очима, те незграбне будівання з соснових дощок та обаполів — народний театр... Довго після того стояло воно із забитими дверима, чорне од дощів, сумне. Вільха, кущі бузини щільно тулились до нього, по стінах вився дикий хміль; бур'яном, глухою кропивою стежки позаростали, завелися сичі, плакали ночами. Люди навіть удень минали його, розповідали страшне. Казали: „хоч би хтонебудь, добра душа, спалив оту озію. Ідеш мимо, то аж на серці холоне“...

А про те, що зчинилось на тому меду в селі Ярках на другу пречисту,— далеко прогула луна.

. . . . .  
Вся в золоті сяяла на цвинтарі липа. Саме жовкло тоді на дереві листя.

Увіходимо.

В церкві людей — тиск. Хор свіжих нагуляних за літо голосів співає бадьоро, шумко, хоч і не завсіди влад. Пригинаючись і ховаючись за чужими плечима, стояла між співаками й Тетяна — вигляд суворий, замкнений, навіть ворожий до людей. Пригнічена, забута...

Кінчали службу.

В церкві стало урочисто, тихо.



Співаки заворушилися, захвилювалися, готуючись до концерту. Забринів по церкві камертон. Густо загули басы: „утоли болізни“...

За басами — тенори; далі крадькома увійшло сопрано, вибралося над усіма і раптово згори, спід церковних верхів, сипнуло на людей дощем гарячих іскор: „много-воздыхаюція душі моея“...

По церкві пішов шелест:

— Хто се? Це тая сама?..

— Де вона, де?

— Ото в білій хустині? А змарніла як! Глянь!

— Цитьте!

Замовкли.

Мов густий росяний сад перед сонцем, патовп засвітився людськими очима. В церкві виднішало, ясніло, ніби відтуляли в ній вікна. А лице Тетяни вже сяяло, як свічка, лице живе, наївне, скорботою натхненне, з тими великими, ймовірними очима, що про них люди говорити мусять.

„Ти бо чоловіком болізни одгониши і скорбі грішних розрішаєши“.— Руки вгору, очі стрілою в небо,— криком пронеслося по церкві, жива туга гострою колючкою встромилась людям в груди: „ско - о - рбі розрішаєши...“

Здалося, скрізь із ветхих церковних стін посипався порошок. Кам'яні лики святих злякано одлетіли кудись далеко - далеко; здивовані, стурбовані, слухають цю живу, невтриману, з грішного світу скорботу, що вперше закричала тут поміж мертвими стінами.

Забувалося, де в церкві вікна, де двері.

Торкнуло щось у груди:

— Оце, мабуть, і є той самий талант...

Тетяна, здавалось, росла. Ніби почувши свою владу над людьми, вона виступила з ряду наперед, стала в гордій, незалежній позі, запишалась. Одчувалася сила. Сила нова, непокійна, жагуча, сила грізна, що од неї



торохтіло сухе дерево й чорніла стара позолота в церкві, осипалася, як од вітру. Ось - ось, здавалось, розступляться темні стіни, стане видна далечінь зелена, сине небо та ясне сонце. Вівтар був забутий...

Щось сторонне, настирливе почало густо, шипіти, намагаючись звернути на себе увагу. Дедалі — дужче й дужче.

На кліросі поміж співаками почалася якась руханина, нелад в голосах; один із співаків злякано замахав руками, і хор замовк. Тоді ясно стало чути стриманий, а роздратований, гнівний голос:

— Годі! Замовкніть! Схаменіться! Тут святе місце, тут храм божий. Годі, кажу!

У малі двері з вівтаря визирав отець Василь, блідий, як глина, очі зеленяві, злісні. Дивився на Тетяну й шипів:

— Це ж що за вигадки? Нащо вони мені? Артистів мені не треба. Тут не опера.

Люди нічого не розуміли: презирались і перешіптувались.

Тетяна стояла рівна, як струна, і, як біль, біла. Помалу почала червоніти і зразу, мов квітка, розцвіла — полуменем зашарілася.

Промовила стиха:

— Що ж я такого зробила?

— Мовчи, грубіяно! Не смій мені суперечити в церкві. Гебе по правилу не слід би було й на поріг сюди пускати.

Очі Тетяни гнівно закурилися. Щось думала... Промовила стримано, проте так, що всі в церкві почули:

— Чого ж то так, батюшко? Мені коси ніде ще не стригли.

Церков завмерла. На селі подейкували, що хтось із селян застукав попа коло своєї молодиці. Хотів косу серпом одтяти — одкулявся.



Піп затупотів ногами:

— Вон, негодяйко, з храму!

Тетяна йому грубо:

— Не маєш права, не твоя церква.

Піп:

— Сторож! Сторож! Виведи її звідціль, негідницю!

Рябий, бородатий сторож, що стояв коло вівтаря, кашлянув у руки і рішуче став протискуватись до півчі.

Тетяна шпурнула ноти на пюпітр, вийшла з кліроса.

Розштовхуючи собі дорогу, червона, гаряча, з поту-маненими очима, вона опалювала диханням людей і прямувала до дверей, як буря... Люди рзступалися перед нею, як перед огняним вітром. Коло порога повернулася:

— Я поїду жалітися... я до архіерея... я... я... — побігла.

Піп їй услід, із глумом:

— Іди, іди, жалійся! Я за тебе ось ще не так візьмуся. Десь так тинялася в ката по балаганах, прийшла до церкви — бешкет заводити. Бачили таке? Аргистка...

Люди чуманіли...

Раптово в бабинці між жінками одна кинулася, як зо сну, зірвалася із місця, побігла з церкви навздогін, мало не з ніг валяючи людей. Пішло по церкві:

— Мати...

.....  
Стояв тривожний настрій. Додому люди не розходилися: зібралися на цвинтарі, хвилювалися, гули.

До гурту підходив отець Василь, стурбований, винуватий, з робленим суворим виглядом:

— Бачите, як ви своїх дітей навчаєте? Бачите, до чого доводить своя воля?

Із натовпу обізвався стриманий голос:

— Так то так, батюшко, коли ж і вам чинити так, як ви зробили, не годиться.



За ним другий, жіночий:

— Отак опаскудити, обплювати дівчину, та ще принародно в церкві. А спитати б, за що? Мало ще залили сала за шкуру?

Далі одно по одному загули з громади інші голоси, кидаючи виважені й стримані слова мужицького, грубого та гарячого, доймаючого жалю:

— Ну, нехай би вона й справді там провинилася, то й що ж: зразу йому камінь на шию та як щеня — у воду?

З другого боку:

— Чужа, бачте, дитина, та ще й сирота — то воно й не жаль.

— Молоде, дурне — що йому: побіжить, та з того жалю й заподіє собі щось: кому буде гріх?

О. Василь вертиться на місці, злодійкувато лупає очима:

— Нічого їй не станеться — вернеться.

— Та добре ж то як вернеться, а як...

До гурту бігла Гнатиха. Зразу попа забули, всі до неї:

— Ну, що, немає?

Бліда. Важко дихає:

—...Скрина одімкнена, вся її дівизна, книжки, папери — все порозкидане, а її немає. До криниці бігала, до ставу — не знайшла.

Ламає руки, благає, плаче.

— Ой, рятуйте, люди, бо вже ж вона одно надумала.

Примовкли.

— Шукай її тепер, коли їй одна дорога, а за нею десять...

Дід, — високий, суворий:

— Та нас же таки мир. Одно туди, друге туди, по селу, поза селом, може, хтось таки та знайде. А нумо, люди!... Треба ж якось...



З гурту хтось крикнув:

— А цитьте!

Зашуміли:

— Що таке? Що таке?

Нетерплячі голоси:

— Та ось цитьте — он щось гукає.

Всі замовкли.

Через майдан стояла економічна брама. За штахетом було видно під глухою вільшиною з шальовок збудовану казарму - театр. Коло одчинених дверей метушились парубки й дівчата, махали руками до цвинтаря, гукали. Натовп скам'янів. О. Василь збліднув, закліпав очима. І тоді, коли стало тихо, як у вусі, з двору долетіли чітко слова... Опалило, як огнем.

І раптово, мов рушилась гора, весь натовп мовчки ринув з цвинтаря у ворота, у хвіртку, через штахет, спотикаючись, один одного попереджаючи... Бігли до панського двору, аж земля гула.

#### XIV

Високо - високо залетіло вгору в дні свої останне бабине літо, висвічує сивиною на сонці, короткими радощами старечими осміхається, а ще вище, десь аж під холодним небом, із синього кришталю гарячою тугою рвуть повітря срібні дитячі дзвіночки:

— „Погиб-шее ов-ча аз есмь, воззови мя, спасе...

Мають короговки фіолетові, темні, вихитуються стяги червоно - огненні, а за ними люди йдуть, а над людьми мари пливуть, завітчані, замаяні, рушниками пов'язані...

Ховали гвалтом. Одібрали ключі у титаря, одімкнули дерков, взяли мари, корогви.

Нарядили, несуть.

Перед поповими ворітьми процесія стала, замовкла.



Хтось перескочив через тин, одчинив ворота — понесли мари, натовп, як вода, заповнив двір.

У дворі — ні лялечки; двері в попівські кімнати позамикані, віконця позачинені.

Поставили мари під кленами.

Мов вітром холодним подуло по людях — чуби наструнчились, як дріт, в очах блиснуло колюче.

— Ламайте двері, чого там...

З гурту вийшов Андрій. Він виріс. Примарніло обличчя. Очима різав, як крицею:

— Стійте. Подождіть. Не так ми зробимо. Слухайте мене.

Вщухли. Підійшов до вікна. Загуркотів у віконницю.

— Скажи востанне: будеш ховати, чи ні? Чуеш?

... Біжить з кухні підтикана наймичка. Коси розкошлані, бліда, злякана:

— Батюшки немає вдома.

Загули, заревли:

— Брешеш! Ховається! Боїться! Клич сюди його. Злякався?

Побігла. Всі посідали на моріжку коло мар рядком на призьбі, на тину між кіллями. Дожидають. Брови хмурять. Мовчать.

Знову вибігла:

— Батюшка казали, що не вийдуть. — Сховалась.

Андрій встав і урочисто підійшов до труни.

Одкашлявся, обвів усіх очима.

Кругом пішло: тихше, тихше!.. Кидав, як каміннями:

— Серед темної ночі у ьашому закуткові, оцьому покинутому й забутому, засвітилася під убогою стріхою мужицькою божа іскра...

Промова до людей — це була новина в селі.

Мов вітер, мов буря полетіла, затупотіли, зашуміли, кинулись до гурту з гарячими, жадібними очима, тісно оступили промовця, змовкли... стояли, як скеля німа..



Хтось подав голос:

— На коліна!

Стали на коліна, всім натовпом; в повітрі затремтіли слова останньої розлуки...

Прощалися.

-- Тепер — додому! Всі до одного! — гукнув, як у трубу металеву, Андрій.

Зашуміли, загули, як під градом, заметушилися, покидали серед двору корогви і швидко на подвір'ї—ні духа.

Впала залізна тиша...

Все заніміло, покам'яніло...

Тільки осіннє сонце забавляло покинуту дівчину, як дитину. Кидало їй знад заходдя в труну золотих зайчиків.

## XV

Будували, сподівались — ударив грім: розбив, по полю розвіяв...

Сидимо, пожурилися...

Книжки в кутку пилом попріпадали, погубили зшитки— в голові не те.

Похмуро світить лампа; стіною надворі осіння ніч; на серці — камінь.

Не береться розмова — все й без того ясно...

До о. Василя наїхали з міста урядовці чинити слідство. Туди ж сьогодні приїхав призначений в школу новий учитель. Цілий день бігали до нас знакомі з села люди:

— Ой, що ж то буде, що буде: всіх людей, що були на похоронах, тягнуть на допит — і малого й великого...

Знаємо, що буде: не побачимо ми уже того університету, мабуть, скільки будемо й жити... оце буде.

Світ стемнів, невеселий такий став, нерадісний, не-



правдивий... Походить один по кімнаті, сяде, другий починає ходити... нудьга...

Андрій дістає десь обтріпані карти:

— Сідаймо в дурня, абощо...

Аж ось одчинило двері. Сторож.

— А йдіть но послушайте, що воно там кричить за городами.

— Де?

— Морока його знає. Либонь, там коло болота, чи, може, в болоті. Кричить, ніби там його ріжуть або далять.

Вийшли у двір. Тільки за двері — зразу мов чорним рядом накрило: темно, аж у голові морочиться. Слухаємо: гукає десь глухо, мов з прірви. Далі починає тужити.

— Це якась п'яна марюка загрузла в болоті,—сердито промовив Андрій.

— А чи не буде ж це наш дяк?—кинув догадку сторож. Мені вчулося теж щось у голосі знакове.

— Чи не він, справді?

Андрій не хоче вірити. Запорожець давненько вже поїхав із села, і була чутка, що він десь поступив в учительський інститут.

— Який там дяк? Де він тут візьметься? Це якась личина...

Андрій не доказав: голос у темряві несподівано з голосінням переходить у лірику і з болота долітає:

Чого вода каламутна.

Чи не хвиля збила?..

Тегянина улюблена пісня...

— Тума б тебе взяла!.. він!—стиха промовив Андрій і замовк... Тремтіло в грудях, ніби звідтіля, з яру, бив хтось у дріт. Було чудно і дивно. Образ дівчини з тими дивними очима сплинув, як живий, над болотом, в імлі нічного туману, таємничий і смутний...



Стояли, як поніміли, поки пісня не замовкла.

— Чого вас там носить нечиста? сюди йдіть!

У відповідь радісний з темряви голос:

— Голубчики ви мої, братики, де я?

— Беріться сюди — побачите.

— Не знаю куди — кругом болото.

— Прямуйте на голос.

Стало чути, як щось почало бовтатися в калюжинах... плющати, і з рештою перед очима стовпом стала якась тінь...

— Либонь, це школа? Яким же це чином?... Тут щось не так...

Мовчки беремо його за руки, витягуємо на ганок, іде покірно, як дитина, ковзається п'яними ногами, зіскося позирає на нас. Увели в кімнату... Плеснув руками Андрій чоботи, одежа, лице, — все в Запорожця було вимашчене в болото, викачане в реп'яхах, у колючках... Якась магія — не людина...

І коли б не ті молоді очі, що тоскно світилися на розмальованім обличчі, можна було б подумати, що він нарядився так навмисне, на сміховище людське:

— Чого вас понесло в ту прірву?

Декламує:

— „Серце моє раненее, смятеся дух мій, і понесла мене ніч на крилах своїх“.

Умили, переодягли... Розпитуємо:

— Чого ви приїхали? Казали ж, що ви в інститут поступили?

Нахмурився.

— Покинув.

Андрій аж крикнув:

— Як? Поступили й покинули?

— Роздивився -- тюрма, взяв документи і втік.

Очі Андрія спалахнули обуренням, далі пойнялися глибоким жалем:



— Пропаща ви людина навки, — махнув без надії рукою.

— Ця годі...

Запорожець повів у повітрі рукою, мов написав останню рису.

Андрій смутно:

— Навчились хлопці...

Затихло в кімнаті.

Мов над головою та хмара зайшла.

Сиділи похилені, аж поки пливла над нами та хмарина. Далі Запорожець підвів голову, очі зацвіли ніжним жалем, смутно - смутно осміхнувся... Пильно подивився одному у вічі, другому, хитає головою:

— Так отак же...

Дивимось, про що це він?

Прищурих очі, знову:

Чого вода каламутна...

Легко, як водою, підвело нас із місця. Встав один, хруснув пучками, почав ходити, за ним другий...

— Так... талант...

Розмовляли довго - довго. Про Тетяну, про її долю... Про долю того кращого цвіту народного, некоханого, дощами неполитого, що гнеться з торбами, сонцем запалений, смутний, скрізь попід позамиканими брамами мурованих шкіл.

Полягали спати. Тільки примовкли — знову кинулась, люто сипнула з усіх кутків густа стума, труїла, обмарювала: не там вікна, не туди стіни, вся кімната тоне кудись у чорне провалля.

Мовчали — проте одчувалось, що спати ніхто не спить. Запорожець лежить зо мною на одному ліжку, од нього несе ще горілкою, чути, як невпокіжно б'ється в нього серце. Ворочається, зітхає. Обізвався якимось словом, — йому ніхто не одповів. Накрився кожухом, далі зірвав



Його в себе, схопився, сів. Рвонув звисока, як у степу,  
в тугую, тоскою; заспівав:

Ніч темная,  
Та невидная,  
Головонько моя бідная!

— Що це ви? Годі! Спати треба!

Разом загомоніли на нього. З розгону бухнувся головою  
в подушку, замовк...

. . . . .  
. . . . .

Гаснуть на стіні тихо - радужні одсвіти огняних хмар.  
Темніє небо, смутно тьмариться сад, що осінні малярі  
його золотили та малювали.

А на заході важкі рядна небо застеляють. Тільки там  
десь у щілинку, у ту, що над самою землею, притьмаро  
світить червона стрічка вечірнього погасання, кожної  
хвилини міниться, тане... Ось уже самотньо сяє там один  
маленький вінчик... Вінчик із огняного маку, золотими  
нитками заплетений.

Вітер стеріг його десь за горою: шугнув, дмухнув  
темрявою, холодком повіяв, до хмар до самих помчав —  
задув, погасив...

Темно...

І зашуміло під вікнами море сухого листа... Море  
плачу, море сліз... Лавою, хвилею, мчиться воно, як те  
військо безталанне, що розбив його ворог, розвіяв, куди  
видно жене...

Зупинилося під чужою хатою спочити одну часинку,  
тремтить, тулиться одне до одного, крізь сльози шепче  
несміливу скаргу:

„Куди його, та й куди його проти ночі?“



## МОРОЗ

Було це давно, що хіба старі - старі діди пам'ятають бородаті: стояли морози.

Стояли морози, сніги лежали білі...

В селі заходило свято.

Огняним їжаком, сердито настобурчивши золоту щетину, сідало за снігами сонце, а проти сонця — дими з бовдурів: вихиляючись, перекидаючись, вистрибом мчали у прозоре небо, самі прозорі, сизо - рожеві, сині, мов помальовані.

Це вгорі, а внизу:

Під ногами співає, під саньми тріскотить, ніби хтось сипле під полоззя жменями пістони; дзвониками дзвенять, шугаючи, діти з гори на громаках, як городні убехані спудала; біла повись пацьорками на деревах, пелехатим мотуззям — на людях, на конях, все біле, од усього живого біла клубочиться пара, люди, замотані, не йдуть — бігцем, як на пожежу поспішають, труть нашвидку уші га, замість вітатись, тільки лунко перегукуються: „Ну морозець!“, або: „Це мороз — з очима!“

Стояв через поле сивий хмурний ліс, а понад тим лісом,



з того краю, що приходить ніч, тумою насувала темна курява-мла, а з того лісу вовком позирає розбійник-мороз, ночі дожидаючи: „Ось - ось... ось нехай тільки сонце заїде — я прийду до вас куті їсти“...

Нема вже тепер тії хатки в лісі, що кулями обставлені стіни у неї, й лісника немає. Тільки ліс.

---

Увесь день стояла у лісниковій хаті рожево-золота темрява, увесь день були замуровані вікна — ік вечору мороз рогом поліз.

На покуті — кубло сіна. В кублі — кутя й узвар. Коло куті на лаві — діти: хлопчик та дівчинка. В хаті — сами. А вже вечоріло.

Понапинали сорочки на коліна, продиhaють на шибках ясні кружечки, мороза із лісу раз - по - раз у вікно викликають:

— Морозе - морозе, іди до нас куті з медом їсти, та не поморозь нашої пшениці!

— Морозе - морозе ...

Аж ось у сінях затупотіло, одірвало примерзлі двері, і на порозі, в клубках пари, обзивається:

— Іду - іду, — каже, — я давно до вас збираюсь!

Довга на ньому кирея, під киреєю — жупан синій, чорна шапка з верхом червоним, а за поясом — блиснув срібний самопал.

Леле! Оце догукались!

Тільки сорочки захурчали на піч.

— А чого ж ви полякалися, діти, — я ж той мороз, що ви гукали куті з медом їсти! — Голос людський привітний.

Повисували голови ізза комина, визирають. А він знову:

— А де ж ваші, діти, тато та мама?

Переглянулись діти: зовсім не страшний. Одказали чемно: там і там.



Далі осміліли:

— Це ви прийшли до нас того, що ми вас кликали?

— Того ж, того.

— Ви мороз?

— Мороз.

Пошепотіли діти між собою, та вже й у іграшки з морозом.

— А ви ж не поморозите нашої пшениці?— хлопчик.

Сміється мороз:

— Як дасте куті з медом, тоді не поморожу.

Дівчинка й собі:

— А ви нас не подавите?— Та й сховалась за комин, прищурилась і язичок прикусила: слухає.

— Ні, діти, я таких не давлю.

Сидить на лавці, жартує, гостинцем манить дітей з печі, що в лісі у зайця одняв.

Осмеркло.

Аж і батько в хату:

— А хто це тут гомонить із вами?

Діти: стриб-стриб! з печі, батька за поли, шепотять:

— Тату! Тату! Хто це такий прийшов до нас?

— А ось побачимо!— бере, світить каганець.

А той з лави:

— Чи приймете за гостя, чи, може, з хати проженете?

— Коли добрий чоловік — приймемо, а лихого — може й проженемо з хати,— весело промовляє батько, а сам каганцем присвічує та пильно-пильно до гостя придивляється.

— То вже сами гадайте, що я за людина — чи добра, чи лиха,— одказує той,— я, може чули, Мороз.

Зирк діти на батька, а батько на лиці одмінився, і каганець затремтів у руці. „Справді, мороз!“— майнуло в дітей у голові.

Каже тоді батько Морозові, і тиха його мова стала:

— Чого ж ви хочете од мене — я людина бідна?



— Того ж і прийшов до вас, що ви бідний, — одказує Мороз. Далі розповідає: — Ваші діти гукали у вікно мороза куті їсти, а я йшов поуз вікна, та й почув; згадав, що сьогодні за день, думаю: дай зайду до людей у хату.

Уклонивсь тоді батько тому Морозові низько.

— То прошу ж я вас бути сьогодні у мене за дорогого гостя, — сказав, повернувшись до дітей, дітей суворими очима на піч гонить. Так де там: упилися в мороза очима, не можуть одірвати: хороший, як змальований, ласкавий — ні, думають, мабуть, не мороз, — дурять їх, малих...

Рипнули, одчинились двері, увалила повна хата пари. Увійшла мати, за парою нічого в хаті не бачить, роздягається. Сама червона з морозу, як рожа, весела:

— Ну, й мороз, аж до ніг в'язне!

А гість на лавці:

— То ще, паніматко, не мороз, — справжній мороз у вас сидить у хаті! — та й чудно якось засміявся.

Батько знішка шепнув щось матері, і діти бачили знову, як зразу здригнула вона й сполохано кинула поглядом на гостя. Знову поліз угору чуб у дітей: „Ой, мабуть таки, мороз!“

Мороз почав нащось розпитувати, чи приїхав на свято пан до свого двору. Мати ряднами позавішувала вікна. Двері в снігах засунула. Розмовляють.

А діти з кутка все на гостя позирають, і дивно їм: людина, як людина — молодий, чорноусий, а на голові волосся — ніби снігом припало, і очі такі, як із льоду. Коли не дивиться на них — здається, такий, як і всі, коли ж часом ненавмисне погляне на них тими льодовими очима, — так і пориває шугнути на піч.

Дала мати вечерю, посадовили мороза за стіл, сами посідали. Випив мороз горілки, схилив голову на руку. Почав плакати мороз. Далі співати: та так жалібно, аж до серця достає:



Ой, Морозе - Морозенку, преславний козаче,  
За тобою, Морозенку, Україна плаче...

Витер сльози, жаліється:

— Нема, — каже, — мені в світі пристановища, — як звірюка, в лісі блукаю...

І не знали діти, чого їм так стало шкода мороза, — у дівчини аж покотились сльози. І мати зітхала, і батько хитав головою — жаліли, проте, коли батько давав йому чарку, а мати страву подавала, — в одного і в другого тремтіли руки.

Повечеряв мороз, подякував.

Далі що було, про те розказують отак старі люди: здійняв, кажуть із себе черес та й сійнув, як зорями по столу, щирими червінцями: так і осяяло в бідній хаті.

— Оце, — каже, — вам, діти, од мороза на празникове! Та й пішов.

Батько вийшов провести його з хати.

Мати стала близько коло вікна, за серце взялася, слухає, затурбована, а очі, як зорі, горять. Разом до дітей стиха промовляє:

— А що, накликали мороза? Та й сами не раді!

Увійшов батько, мати забула, що казала, зразу до нього:

— Ну, що — пішов?

— Прямо до двору подався, — батько легко зітхнув: очі в нього теж чогось сяяли.

— Будуть пани мати гостя на свят - вечір! — додав він стиха, далі сполохано зиркнув на дітей:

— А ви чого роти пороззявляли? На піч!

Діти — до батька:

— Оце такий, тату, мороз?

— Оце ж такий Мороз, а ви думали, який він?

— А чого ж він ходить, і їсть, і говорить? Чого в нього самопал за поясом?

Батько суворо повів по дітях очима:



— Дурні ви діти! це той розбійник, на прозвання Мороз, що вирізує нас на панських спинах,— чули? Отож глядіть мені — нікому про це — нічичирк!

---

Ніч. Тихо. На вікнах усе хтось малює, квітки з білого мережить, а золотом крайки тоненько облямовує, і сяє в темній хаті, як у квітчастому ліхтарі золотому. Тріснуло. Заблищала на шибці тоненька наколота дуга, як золота нитка, і здавалося, що це той славний розбійник Мороз золотом яскрить із лісу у маленькі вікна.



## В О В А

Молодий сільський учитель Антін Вова одягся в свій новенький костюмчик, глянув у маленьке дзеркальце, причесав свої патли-кучері і хотів іти з дому, далі сів коло столу й чогось загадався. Півроку, як учителює вже Вова, а й досі ще не познакомився з місцевою інтелігенцією, якої поблизу було не мало. Давно хотів! збирався він зробити це, та все чогось не виходило так.

Таку вже мав Вова вдачу: походить по своїй самотній кімнаті, помарить, подумає, що йому неодмінно пора вже зійтися з освіченими тутешніми людьми, навіть одягнеться, щоб зараз іти до доктора, а вийде на вулицю — передумає, та й поверне до урядника або до сільського адвоката Муляра.

„Піти познакомитись! — дорогою виправдував він себе в думці: — так то й познакомитися! Ну, як прийдеш до нього, а він: „что скажете?“ або: „чем могу служить?“ — що йому сказати тоді? Та до чого ж, може, він на цей час що робить або спочиває... Ні, нехай уже колись... чкось... другим разом“.



Од урядника повернегься смутний, незадоволений, і знов довго ходить по своїй кімнаті, а то вийме свій зшиток - щоденник і стане вписувати в нього свої смутні думи.

Тепер стояла справа так, що якнебудь викрутитись, щоб утекти зустрічі з інтелігенцією, Вові не можна було: сьогодні в народній чайніі одбудеться перша народна читанка, і всі місцеві освічені люди мають там бути; він, Вова, повинен теж піти туди, бо він же — народний учитель. Навіть піп сьогодні стидив його, що таке діло робиться без участі сільського вчителя; він же обіцяв і познакомити Вову з учасниками просвітнього гуртка.

Хоч була вже година йти, та Вові чогось хотілося ще посидіти у своїй хаті коло маленької лампочки та помарити — як то воно все вийде, що він буде казати, що йому скажуть.

Рука його по звичці витягла з купи книжок вірного товариша - щоденника, з яким Вова привик завсіди радитися та розмовляти в самоті. Механічно перегортає листки, перебігає очима засіяні дрібним писанням сторінки.

„...Читаю у вільні часи, що попадеться під руку, а все не те, — стоїть в одному місці: — душа жива — живого слова бажає, та де ж його почувеш? До того гуртка, що я познакомився, щось не лежить мое серце: горілка, карти, п'яне, важке життя, брудні розмови, непристойні анекдоти, нападки на мужика - гадюку... І що я маю спільного з ними — я, молодий, жадаючий просвіти, всього прекрасного і чесного в житті?

Слухаєш іноді, як після чарки стануть вони розкривати один другому свої думки та виявляти темні свої діла — мороз ходить за спиною. Пенне, й вони добре почувають, що чужий я їм, бо коли при мені розказують якунебудь гидку історію, то скоса позирають на мене.



Сиджу я між ними, слухаю п'яну розмову, лайку, а часом і бійку за картами, і помалу туга приступає до мого серця“.

Помалу Вова вчитався і вже не міг одірватися, хоч було там йому все давно відоме, читане і перечитане.

„...Завтра різдво... — читає він у другому місці, — свято велике, празник молодощів. До наших інтелігентів понайжджало багато молоді: студентів, гімназистів, панянок; завтра будуть вони кататися гуртом, співати, вигадувати, а я завтра піду обідати до старого дяка...

Мовчки пообідаємо там, бо старі дяки — сумні якісь собі люди. Потім повернуся в свою школу, між німі стіни, візьму книжку, та не піде вона мені на думку.

...Неділя. Надворі примеркло. Одлига... Невесело надворі. Вітер гуде в комині, стелю зриває. У моїй великій та сумній кімнаті зимно, непривітно. Блимає каганець на столі, а я сам ходжу - нужу з кутка в куток, тільки луна стогне від моїх ступенів по хаті. Ходжу собі, мугикаю під ніс, споминаю всякі пісні, що колись співалися товариством. Усе такі хороші пісні... а за серце щось так і тягне, так і ссе; здається — уткнувся б лицем у подушку, та так і зарюмсав“.

Дочитавши останню списану сторінку, Вова помалу взяв перо в руки, вмочив у чорнило й загадався. Подумав трохи і став писати:

„Зараз іду між люди... між інтелігентні освічені люди... і страшно, і радісно. Боязно мені, бо соромливий собі я вдався, не ловкий, не бідовий, та й не знаю, як з тими людьми поводитися, щоб вони не насміялися з мене. Бо я ж тих інтелігентних людей та зовсім і не знаю. Виріс я в глухому селі, виховували мене в семінарії в самому найтемнішому, закинутому куточку рідного краю: семінарські вчителі нас близько не пускали до себе, поводитися, як начальство, інших освічених людей бачити ніде було“.



В кімнату увійшов сторож і став розказувати, що до народної чайної поїхали вже і з заводу, і доктор, і слідчий, паничі, панянки.

Як змальована, встала перед Вовою постать паняночки, якоїсь родички слідчого. Не раз він бачив її, коли вона, гуляючи, проходила мимо школи, чув її мелодійний голос, і струнка її постать та біляве личко з чарівними очима не раз увижались Вові між голими стінами його кімнати. Тепер він побачить її зблизька, може, буде говорити з нею, і ті чарівні очі будуть дивитися на нього... і може... хто знає?... — Вова скоса зирнув у дзеркальце, що стояло тут поблизу; звідтіль виглянули русяві кучері, сірі, соромливі, повні таємного огню очі, юнацьке лице та ніжний на губах пух.

Вова труснув головою й осміхнувся.

„Мужайся, Антоне!“ — черкнув він на кінці сторінки щоденника...

Потім схопив щоденник, надяг пальто, погасив лампу і з рішучим виглядом пішов із школи.

---

Скинувши пальто та калощі, Вова стояв у пільмі в коридорі й держався за клямку; крізь мутне скло дверей у кімнаті, де зібрався просвітний гурток, виднілися, як квітки в саду, жіночі вбрання, іскрами блищали при огні гудзики на форменних мундирах у чоловіків. Часто й дзвінко билось у Вови серце.

„Ну і вернись!.. яке кому діло!“ — мигтіла у нього спокуслива думка, а всередині в нього щось рішуче протестувало проти такої малодушності, і, набравшись духу, потяг він за клямку двері.

Закрутилося, заблищало усе перед очима. Вова став на порозі, як прикований, і не міг придумати, куди йсму йти і що робити. На щастя його, на виручку



підвернувся батюшка. Він, узявши за руку Вову, повів між люди знакомити.

Соромлячись та червоніючи, вклонявся Вова новим своїм знакомим і в той же час наглядав собі по кутках безпечне місце. Нагледівши там вільний стілець, він поспішав до нього добратися і з полегкістю зітхнув, коли сів на ньому.

„Тут буде спокійніше“, — подумав він собі і став кругом роздивлятися. Не встиг він іще опам'ятатися, як помітив, що якась червонощока пані, що сиділа найближче до нього, дивилася йому в лице і щось казала. Вова бачив, що то до нього була мова, та що саме вона казала — не почув. Спитав.

— Я кажу, — виразно вирізувала кожне слово пані, — що недавно тут був...

Далі Вова за гомоном ізнов не почув, хоч слухав не тільки ушима, а навіть очима й усім своїм тілом. Ще раз перепитати йому здалося неучтивим, і подумавши, що на слова пані, може, можна й не відповідати, спустив очі і заспокоївся. Пані, чекаючи, не зводила з нього очей.

Вова глянув на неї, зчервонів і одвернувся.

„І чого вона витріщилась на мене, чого не бачила?“ — подумав він і рішив зовсім на неї не дивитися.

Переждавши яку годину, Вова знов глянув на пані; тепер вона вже не дивилася на нього, а, прихилившись до відомої Вові чорноокої панночки, що тепер сиділа поруч з нею, щось на ухо казала їй. Панночка слухала, дивилася на Вову й осміхалась. Вова закліпав очима й одвернувсь.

Кругом гомоніли, вешталися, лагодилися до чогось. Деякі топтались коло чарівного ліхтаря, інші пробували грамофон, перебирали книжечки; усі вешталися, сміялись, голосно про щось сперечались, тільки Вова не мав собі ніякої роботи і мовчки сидів у захисному куточку. Си-



дів він і почував, що його діло прогорає, а як його направити — він не міг добрати способу. Сидить, спустивши голову, думає... Глянув перед собою — і його серце похолело: та сама панночка з чарівними очима прямо йшла на нього, дивилася йому в лице й привітно усміхалась. Вова закам'янів.

Панна, певне, взяла була на себе благородну місію підняти дух у хлопця, підійшла, сіла на стілець рядом з Вовою і стала заводити розмову.

— Що це ви сидите так самотно, немов скучно тут вам? Скучно? — щиро промовила вона до Вови.

— Чого ж... ні, не скучно, — відповідає той, — мені... саме добре.

— Бо що ж ви нічого не робите, ні з ким не говорите, як інші? — допитувалась дівчина.

„Ну що я їй маю казати?“ — подумав собі Вова. Полум'я вдарило йому в лице.

— Я подивлюся перше, як інші роблять, — таке чи щось підхоже до цього одмовив він — якимсь, як і самому здалося, не своїм голосом. Панна стала почувати, що не по силі взяла на себе роботу, і зачервонілась теж.

— А ви будьте веселіший, бо так же скучно сидіти, — закінчила вона і, трохи засоромлена невдачею, встала й одійшла од Вови.

Вові стало навіть шкода дівчини:

„Сердешненька, — думалось йому, — мала надію розворушити таке опудало, як я, та й буде тепер каятись“.

Проте все ж стало йому вільніш дихатися.

„Ну, — думав Вова, — тепер шабаш! Коли б уже хоч ніхто не зачіпав мене“.

Та не скінчилися на цьому муки Вовині: небавом перед ним зринув, як із землі виріс, угудзяний джигунець, якийсь акцизний чиновник; він виразною, ясною мовою зарізав Вову вкрай.

— І чого ви зігнулися, молодий чоловіче, як тая



мокра курка? — вичитував він. — Аджеж тут немає вовків, не покусають. Лицяйтеся он до панночок, розкажуть щонебудь, а то сидить понурою.

Одрізав І, закрутивши вуси, зразу опинився десь між танночками.

Уші, шия, лице загорілись у Вови, піт виступив на чолі. „І як же він одчитав мене, сучий син, — думав він, — немов у парні віником випарив!“

І довго ще не переставало палахкотіти його лице.

Тепер Вова почував, що вже навряд чи хтонебудь буде його турбувати, та не весело було йому. Сидів він, немов прикований до свого стільця, і бачив сам, що ніяка сила не здолає тепер підняти його, щоб легко та вільно, як он отой франт, пройтися по кімнаті. І осудив Вова себе за ті сміливі заміри, які мав він, ідучи сюди. Задзеленчав дзвінок. Усі один за одним потягнулись до другої кімнати, де мала одбугися читанка й звідкіль давно вже чути було здавлений гомін селянської юрби.

Поволікся за ними й Вова.

Читали, розказували, показували картини. Стояв гомін, було цікаво й весело.

На Вову ніхто тепер не звертав уваги, і він помалу став набиратися сміливості. „Це нічого, — думав він, — що я сплохував трохи на перший раз: привикну, придивлюсь, освійчаюсь... А як же хороше в гурті інтелігентних, хороших людей робити гарне діло!“

Скоро читанка одбулася, директор заводу став наганяти всіх, щоб не гаючись їхали до нього.

Всі товпилися коло одежі, одягалися, торгувалися, кому з ким сідати та їхати.

„Чи то ж і мене покличуть? — думав собі Вова. — Як покличуть, то я тоді зроблюся зовсім іншим. Тепер уже немов нічого й не боюся; звісно, нове діло, то трохи був і сплохував, тепер поправляюся“. — Пройшов



мимо Вови батюшка і чогось одвернувся. Зирнув мимоходом на нього директор і теж одвернувся. Хтось, мало не спіткнувшись на Вову, кивнув йому головою: до побачення.

Кругом спустіло. Було чути, як надворі по найждженій дорозі свистіли й скрипіли, від'їжджаючи, сани. Стихло. І зразу став одчувати Вова, що ті люди — чужі йому, і нема їм до нього ніякого діла.

„А я ж, дурний, думав...“ — І зробилося Вові чогось соромно до болю, до сліз. Стояв він один у коридорі, опустивши голову, і сором виїдав йому гарячі очі.

Тихо, як тіні, вирости коло нього старі його приятелі: Муляр, письменник, урядник. Перше Вова не помічав їх у гурті; і тепер зробилося йому дуже зле коли вони з'явилися.

Обступили вони його з ехидними усмішечками, віталися дуже ввічливо.

— Чого це ви, Антоне Петровичу, не схотіли їхати до директора? — лукаво спитав Муляр: аджеж усі пани поїхали туди?

— Куди нам до них!.. то ж — пани! — здавлюючи своє серце, одмовив Вова.

— Теж люди! — з робленим спочуттям, іншим голосом казав Муляр. — Ви ж у нас за вчителя, науки проходили, теж можете лічитися за образованого чоловіка, а вони навіть за руку попрощатися з вами не хотіли. Думаєте, не бачили? — все бачили!

Вова мовчав і почував себе дуже погано. Йому хотілося якнайшвидше залишити про це мову, втекти од цих людей, проте він стояв і тільки якось чудно осміхався.

— І виходить, — казав далі Муляр, — що ваша лінія



не з ними, а з нами, а ви зовсім не до речі вгору деретесь.

Письмоводитель та урядник мовчали та тільки стиха чмихали.

Вийшли на вулицю. Ніч була морозна, зоряна.

В будинку у директора заводу горіли веселі, яскраві огні. Стали говорити про читання, і Муляр почав висміювати панську витівку. У Вови нило всередині, і він нічого не слухав. Мимоволі озирнув він цю свою компанію: опухлі од п'янства лиця, злі заму́тнені очі.

Прийшло в голову, що вдома чекають його чотири сумні стіни холодної кімнати, пригадав, що ось уже півроку, як їсть його самотина — хотілося йому заплакати.

— І чого б то я так сумував! — несподівано звернувся до Вови письменник, виказуючи, що він добре розуміє, що діється у Вовиному серці. — Не любі ви їм — і наплюйте, проживете й без них.

Вова схаменувся і став силувати себе, щоб якнебудь викинути з голови свої невеселі думки. Став прислухатися до їх розмови, та думки його мимоволі звертали на перший шлях.

Письмоводитель позіхнув і став казати, що добре було б тепер зайти у „клуб“, — у них було таке місце, де частенько збиралися попиячити.

Думка письменника зразу здалася Вові досить слушною; у ній він знайшов вихід із свого дуже неприємного становища, і він поспішив ухопитись за неї.

— І справді, — піддержав він письменника, — заїдемо, вип'ємо по чарці, куди ви там ходите.

— Хіба й ви з нами? — неймовірно звернувся до нього Муляр.

Вдаючи з себе байдужого, Вова згоджувався йти з ними, немов у тому не бачив нічого незвичайного. Компанія повеселіла.



— Так би ви й давно! — сказав Муляр і поплескав Вову по плечу.

Пішли тепер хутчій; мова стала веселіша, жвавіша. Вова почував, як щось смутнее і разом веселе підступало до серця.

„Ех, ну їх!.. Коли так, то й так!“ — подумав він і махнув у думці рукою.

---

В глухому кінці села обдерта хата. У вікно крізь червону занавісочку видко було бідненьке світло.

Перед старими низенькими дверима, позакривавшись комірами й понасувавши на очі шапки, стояли вони мовчки і чекали. Письмоводитель зігнувся під вікном і тарабанив пальцями по шибці.

— Дувид! Дувид! — здержуючись, щоб далеко не було чути, звав письменник, — відчини, Дувид!

Червона занавісочка у вікні прогорнулася, і спід неї виглянуло лице старої єврейки.

— Ну, хто там?.. Чого? — непривітливо спитала вона.

— Та це ми! — одмовляє той: — Відчини, Дахо!

Хто ви і чого вам треба?

— Відчини хутчій, — побачиш! — нетерпляче промовив письменник: — не впізнала, чи що?

Занавісочка у вікні знов опустилася. В сінях небавом рипнули хатні двері, потім заскрипів засов, і двері на улицю одчинились. Нагинаючись, один по одному увійшли вони в сіни, намацали хатні двері й увійшли в кімнату. Понесло вогкістю і важким духом.

Обстава кімнати стара і нечупарна: посередині голий стіл на три ноги, двоє стільців, спід клейонки у них теліпалось якесь ганчір'я, обідраний, без спинки диван. Сірі та голі стіни сумно позирали на нових людей. У кутку на долівці, де помещена була солома, спали двойко єврейських діток, заритих у купі всякого дрантя.



В хаті холодно — пара йде з рота. Рогом лізе у вікна мороз ...

Розбуджені діти повисували з дрантя голівки і великими чорними очима дивилися на гостей.

Вийшов Дувид, старий заспаний єврей у патинках на босі ноги і в халаті поверх сорочки.

Муляр сказав йому на ухо кілька слів.

— Одну? — тихо спитав Дувид.

— Давай поки одну, а там буде видно, — голосніше одмовив той.

Розсілися кругом столу. Увійшла Даха й стала накривати стіл старою, в різнобарвних плямах скатертю; внесла на тарілці порізаного оселедця, хліб, дебелу чарку та мідні виделки, що взялися зеленим мохом.

Дувид приніс пляшку горілки.

Муляр узяв пляшку і вдарив її в денце; пробка вискочила, і навколо запахло сивухою.

— Шановному гостеві перша чарка! — промовив він, передаючи сповнену чарку Вові. Той зразу по-молодецьки випив її. Чарка пішла кружляти, дедалі в хаті робилося голосніше. Червоніли лиця, поблискували очі, а Дувид усе підносив пляшку за пляшкою.

Схилившись близьенько до Вови, Муляр нашіптував йому щось п'яною мовою, осміхався й ніжно гладив по голові; той слухав п'яне базікання Мулярове, кивав головою і теж усміхався п'яною усмішкою.

— Ну — вашу руку! Поцілуємся! — голосно промовив Муляр і взяв Вову в обійми. Дзвінко поцілувалися. За Муляром полізли цілуватися урядник і письменоводитель.

— Тепер уже ти наш? — липли вони до нього, обнімаючи його.

— Ваші ваші чортики ви мої любі! — п'яним голосом, одбиваючись од них, казав Вова.

— А при цій okazji вип'ємо ще!.. Дувид! — командував Муляр: — ще дві пляшки та закуски ...



Дувид приніс іще дві пляшки горілки. Чарку кинули й дістали склянку. Налили Вові повну й стали, не зводячи з нього очей, зорити.

Вова взяв склянку і, не кривлячись, випив до дна...

— Маладець! наш! — загалділи кругом, — тягне по-козацьки!

— На ура його! — хтось крикнув, і зараз Вова почув, як уперся головою в низьку стелю.

В голові у Вови закрутилося, в грудях нудило, і що було далі — він уже мало пам'ятав.

Як крізь туман, пам'ятав тільки, що кричали, співали, згадували про якусь куму. Далі зринала в пам'яті обстава якоїсь чепурної теплої хатки, завітчані сухим зіллям та рушниками ікони, стіл, засланий чистою скатертю, вишнівка, і чорнобрива, весела молодиця в червоному очіпкові.

---

Звернуло з півночі. Ніч була тиха, місячна. Гралися по дорозі блискучі іскри на снігу; інеєм окутало скрізь дерева. По всіх хатах люди спали.

По сонних улицах села, збивши шапки на потилицю, вешталися, плутаючи ногами, Вова з Муляром і, щиро обнявшись, п'яними голосами впоперек один одному тягли якусь пісню. Луна йшла по всьому селу.

— Гей, хто там? — почувся голос позаду приятелів: — побережись!

Муляр і Вова розступилися. Мимо них прошуміли сани з гостями, що верталися з веселим гомоном і сміхом од директора.

Вова спинився і, взявшись у боки, прищуреними очима подивився їм услід.

— І наплю - вать! — промовив він повагом і сплюнув через губу.



## ЧОРНІ МАКИ

З польової книжки

Сплять мої товариші, як мерці, стогнуть у сні,— мучать їх мертвячі сни.

Встану в темряві і вигляну з своєї могили, помалу-малу, крадькома...

Тихо в палаці Чорної Мари, дрімають по темних вітах жахи, притаїлись...

Стиха, як злодій, запалю мій смуток синій, гарячий, оживлю на ньому серце, засвічу мисль.

І буду думать, і буду писать, писать мое дрібне писання, і буде горіть в могилі живий огопць, поки заспівають півні.

---

Такого отруйного нуду ніколи не зазнав я, як тої нам'яткової травневої ночі. Тільки упали на землю нічні тіні, у мені пробудилась якась незвичайна тривога — якесь передчуття...

Казали, що тепер весна, що в саду коло зруйнованої мизи чули солов'я, і я виліз із своєї нори. Було тихо, і було видно, хоч листи читай.



Примостившись під землянкою, почав я викликати свої найяскравіші спогади, рідні обличчя, тихі знакомі села, зелені, смутні, овіяні теплом і негодою. Але чого так нудно стало одразу, так тоскно? Очі з несвідомою тривогою все тягнуться туди, де між лісовими квітками сумом чорніє якась нова квітка. Здавалось, що там розцвіла вона, незвичайна, жива, гаряча, куриться чорним сумом, здаля коле жахливими голками і труїть світ. Моторошно стає і неспокійно на душі, мимоволі схоплююсь і поспішаю до неї.

Ах, це ж чорні маки; ті сумні й жахливі квітки, що розцвітають коло палаців Чорної Марі, що після огняного дощу виростають тут, як гриби.

На стеблах бур'яну чорніє під місяцем потьмарена срібним промінням кривава марля, як червона квітка, спалена на попіл блискавкою, і одсвічує містичним огнем. І полиняли мої яскраві спогади, як давній, залежаний, цвілий крам. Нудьга і сум чорним рядом огортають душу. Дивлюсь навкруги: тоскна сутінь Чорної Марі стоїть в повітрі, — та жахлива тінь, що курявою завжди висить над нами.

Чи робиш що, чи думаєш, навіть коли спиш — все лежить вона, все давить тягарем душу: ось тут десь недалеко невидимкою стежить за тобою страшна сусіда. Кожну мить можуть спинитись на тобі її кам'яні очі, перед якими людина брязне на землю бездиханною грудкою глини; кожну хвилину може над головою несподівано тріснути повітря, і в чорному димі заблищать її огняні, смертельні зуби...

І всі дні наші потьмарені, ночі посумлені, кволі надії, в'ялі радощі... і очі посліплені, і думки погашені...

Без думок, без бажань пішов блукати поміж деревами, як по мертвому царству. І скрізь нудьга, нудьга, як печія. Тіні од листя й од квіток манячать під ногами, як холодні гади, що виповзли грітись на місячне про-



міння; мимоволі гидливо переступаєш їх, щоб не роздавить.

По фронту тихо. Раз - по - раз хрипко хававкають ракетниці; лупотять і шиплять хижі світляки - птиці, перелітають, крадучись, од таємного сусіда і шпигунським оком зажерливо розглядають задвірки. Далі сідають між кущами, тріпотять світлячими, холодними крилами і поринають у землю, як у нору.

Немає простору думкам; куди не кинуться, натикаються на мури...

Зазираю в окопи: сухі, чистенькі, навіть прибрані зів'ялими квітками довгі ями; у бойниці, як у могильні віконця, просвічує небо, зверху понад окопами стримлять іноді дитячі млинки з очерету. Здається, що оселились тут мерці; повірили, що більш ніколи не бачить їм ясного сонця, і почали придивлятись до своїх могильних стін — таких сумних, таких немилих...

Почали придивлятись, почали їх боязко квітчати, почали розважати свою могильну нудьгу тихими, кволими, дитячими забавками...

І хвиля гарячого нуду, як парою, гонить звідтіль... Не знаю, куди пішов би, де подів би ся. Хотілось щось скинути з себе, розірвати якусь намітку, за якою почувались і радість, і краса, але вона міцна, як мури.

І я шепочу в смертельній тузі: мені нічого не треба в цьому широкому світі, хай тільки світять мені, поки не склепились навіки мої очі, хай світять, говорять до мене небесні огні, хай цвітками дише на мене земля, хай голубить мене, хай смутить мене своєю тихою журбою блакитне небо, — і більш мені не треба нічого — ні ласки, ні привіту.

Білим сліпнем, мертвим, тухлим оком без змісту, без таємного смутку мулить очі місяць. І вся ніч з квітками, з кущами і з соснами і ялинами здається зів'ялою, мертвою декорацією.



Голим кістяком одсвічує між бур'янами недавно обгесаний сосновий хрест на свіжій могилі та димлять сумом чорні маки, надихають тоскним трунком німу ніч.

Стало здаватись, що все на світі холоне й кам'яніє, і кам'яний жах проймає мозок і кістки. Почуваю: щось усохло в мені, окам'яніла якась частина моєї душі.

Що це? Божевілля?!

Холодний піт струмками покотився по лицю. Шелеснув з розмаху кущами,— засвистіли, як сухий деркач, і обірвались в грізній тиші.

Упав на траву і став механічно повторяти своє заклинання, свою молитву, витворену в хвилину чорної нудьги і смертної туги: все минеться, минеться, минеться...

Засяє сонце, оживуть радощі, зацвітуть квітки... сині, рожеві, білі, білі, білі...

Мигнула, як блискавка, думка: „чого така тиша? Чого нікого не бачив в окопах, чому не видно вже ракет?“ Стукнуло в грудях: тут щось не так, щось там зчинилося, щось має трапиться!...— і чогось вільніше зітхнулось.

Схопився і побіг в окопи.

Не видно дозорців на пунктах.

Так, щось трапилось,— подумав; одлягло од серця. Тільки тремтять ноги.

Насилу наглядів одного,— стоїть не в окопах, стовпом стоїть на бруствері, уп'явшись кудись очима.

— Що там зчинилося? — з тривогою питаю його.

Вартовий не зразу, з жалем одірвав прикований до чогось погляд і повернув до мене таємниче, радісне лице.

— Ідуть... мириться ідуть!.. — тихо й довірливо повідав він мені, заблищавши в тіні гарячими очима, і знову швидко повернувся.

— Та де ж, де? — нетерпляче сіпаю його за полу.

— Ось уже, ось, на галявині,— показав він рукою.



Спершу я нічого не помітив на знакомитій галявині, тільки здавалось, ніби там занадто багато вже кущів росте. Але тіні од них чогось дуже чіткі й одноманітні.

Приглядаюсь пильніше — і в грудях похололо; вся рота стояла непорушно, як заворожена, за колючою загородою. Навпроти них, коло ворожих загород, товпився великий гурт таких же тіней.

Не пригадаю тепер, як вискочив із окопів, як опинився між людьми своєї роти. Пам'ятаю тільки, що я там нікого не сполохав, не здивував, — на мене всі дивились тими ж ясними, дружніми очима, як і один на одного.

— Ідуть! — пішов по людях шелест і відразу обірвався. З чужого гурту випливали дві тіні і, стрибаючи по траві вперед і назад, посувались до нас. Раптом в руках одного замаяло щось біле - біле, як сніг, як цвіт черемшини, і засяяло таємним, хвилюючим світлом під нічними тінями.

Всіх немов вітром огняним опалило.

— Ай!.. — вирвалось у всіх коротке, як мить, і тихе, як зітхання, і всі зацімліли. Ясніли лиця, як перед сходом сонця. І стало видно: стоять люди обірвані, змарнілі, брудні.

На зчорнілих лицах, заснованих синім промінням, мов білою китайкою, темніли, як у мерців, глибоко запалі очі.

І в тих чорних ямах засвітились несподівано бриліанти. Стояли вони, склавши руки на грудях, мов перед дверима давно оплаканого, забутого, загубленого раю, і на білих брудних обличчях легкими тінями малювалась глибока, невимовна скорбота...

Тіні наближались і махали рукою, викликаючи посланців із зачарованого гурту...

Обсмикавши на собі шинель, мов збираючись до церкви, вперед вийшов бородатий фельдфебель з хрестами й з медалями на грудях і рішуче пішов назустріч.

Під наметом кучерявої ялини, що росла посередині



галявини, тіні зійшлись і змішались, всі ясно почули тихий, як шепіт, звичайний голос людини:

— Здрастуй, рус!

Радісно затремтіло в грудях: так оце він такий, ворог!..

Так хвилювало в грудях колись, в дитячі часи, коли, бувало, в переодягненій марі, що лякає незнайомою страхітною машкарою, по голосу впізнаєш свого ж рідного брата.

Засяяли на промінні простоволосі, русі голови, і во-роги сплелися в обіймах.

Мить тремтіли всі, як в пропасниці: це ж давній закон ламається, це ж чиниться чорна зрада, прокляттям запечатана, огнем і залізом наказана!

Але тут же маяла біла правда, а за нею з темряви віків прилинув невиразний Привид.

— Я з вами, маловіри! — забриніло у кожного в душі.

І рвонули якісь кайдани, кинули до ніг.

— Ура-а-а! — вирвався пекучий радісний крик.

— Віват! — гострим огнем оддалося по той бік.

Гордо й побідно маяла біла корогов: яснозоряний ангел злетів сюди, в мертву пустиню, і пізньої ночі сурмив у срібні сурми — вставайте, мертві, воскресла правда, воскресла радість...

І мерці оживали: засяяли їх очі, розкувалася мова, і залунав в скам'янілому царстві радісний, вільний гомін людського життя. І кругом діялось диво: чорна сутінь, де висів жах, як од світу блискавки шугнула кудись за обрії і щезла без сліду, і ніч оджила, мов окропили її живою водою. Ожив місяць, оздоровів, ожили дерева, кущі, тіні. Видно кожний листочок, кожну тінь тоненької билини. Під тканкою із нічної тіні й срібного проміння, як на дні прозорої води, бринять потьмарені, кольорові головки польових квіток; під ними баговинням поплутались їх тіні, і здається — на старому, сум-



ному кладовищі, на потрухлих, поламаних хрестах виріс живий, свіжий квітник. Запахло деревиєм, буркунами... спід мертвого покривала вийшла красуня - ніч, ніч - травнівка в шовках, в дорогих каміннях, в срібних мереживах, ніч - лікарка, шептуха з пахощами, з любощами, з купільними травами, з цілющими зіллями.

Здається, було для очей помітно, як рухається вона в своїй невідомій подорожі, невідомо звідки й куди. Поволі - поволі гонить невидимкою - хвилею місяць по блакиті, і вся блакить, як безмежна вода, сунеться. Внизу на тінях, як на човнах, плинуть скрізь дерева й кущі; хтось міцно й напружено керує човнами і впливає з кущами на світ. І така привабна ця таємна подорож, і повна радощів, химерних снів і обмар, що бажається без кінця плисти цю чарівну плинь, плисти й самому горіти іскрою, і не гаснути.

А прапор під ялиною сєє, як полум'я, білим, тихим і радісним світом, віє білими чарами, як животворчими пахощами. І світ став широкий - широкий і вільний - вільний, і стільки радощів, надій, пісень, стільки дум і мрій зразу заворушилось у ньому, що захинались груди. Зростав гомін радісний, сміливий, повільний, як у ярмарку.

Обидва табори перемовлялись, перегукувались і тягнулись все ближче й ближче туди, де під ялиною посланці вели тиху, таємничу нараду. Радість п'янила душу і хотілось кричати, плакати, обніматись, хотілось співати так, щоб лунав голос далеко, далеко... Перед очима сплила вже домівка, і радо всміхаються близькі і рідні, тут уже рядом. Всі сміялись без нагоди, як діти.

І вже здавалось, що той кам'яний жах, та отруйна тінь Чорної Мари безслідно зникла, як нічне навождіння, і більш ніколи, ніколи не вернеться назад...

Несподівано важко задвигтіло повітря, зашкварчали кущі, люто задзижчали рої ос...



„А кя-кя-кя!...“ — металевим горохом далеко навкруги розкотився холодний одворотний регіт... Тут, здавалось, за спиною підкралось темне страхіття — застукало...

Кожного рвонуло за серце, покривились болісно обличчя, посипались тихі прокльони:

— О, щоб тобі провалиться, проклятому, виродкові, недолюдку!

Над чужим натовпом немов ударив кам'яний град — всі кинулися врозтіч. Велетенським чорним крилом майнула над фронтом грізна тінь, і затремтів білий прапор під ялиною, як полум'я свічки на вітрі.

— Хто звелів одкривать огонь? хто смів? арештувать кулеметчика! — залунали гнівні вигуки.

— Дурні! сволочі! — обурено кричали з чужих окопів.

— Стій, братці! ми ще поборемося з ними! — кричали наші.

Скільки душ швидко побігли в окопи, і кулемет, щоби був знову заскреготів, замовк, як здушений за горло.

— Виходьте, товариші! не будуть більше стрілять! — радісно закричали солдати.

І чорна тінь знову розіходилась, як хмара од вітру, і знову полум'ям загорівся білий прапор; як пожежа, шугнуло світом, радістю, життям. Здавалось, білі чари змагались з чорною тінню, що з усіх кінців насувала ряднами, щоб погасить і не дати загорітись пожежею тому білому чудодійному світові.

Краячи повітря, як бляху, поспішаючись один за одним, над головою злісно прошуміла черідка снарядів. Німо спалахнули над чужими окопами, окутані чорним димом, криваві стовпи в повітрі. Момент — моторошна тиша. І несамовито, на десятки верст, застогнав сонний велетень-ліс, немов почувши в грудях застромлений гострий ніж.

— Ой! Ой!! Ой!..

Тріснуло в повітрі коло ялини. Кривавий велетенський



ліхтар затремтів коло дерева — і німо дерево крикнуло на весь ліс диким живим голосом і з довгим зітханням, спускаючи дух, поволі звалилось додолу трупом.

— Рвіть проводи до батареї!

— Скажіть, щоб спинили огонь!

— Стій, товариші!..

Голоси лунали схвильовані, лихорадкові, як на пожежі. Повертались туди, звідки летіли снаряди, насварялись мовчки кулаками, і в очах палав такий огонь ненависті, на якому, здавалось, згорять на вугіль, на попіл ті вороги, що здавна, як болячка, сидять десь за спиною. В трипожному гомоні — безпорадна тоска і мука.

— Товариші! то...

— Трах - тах - тах... — рій смертельних жал з ворожого боку зашумів між людьми.

— Гур - гур!.. Гур!

Ударились об землю огняні шуліки, рвуть пазурями землю, розкидають людей, як тріски, як пір'я.

Згасли очі, мов ударило на всіх сліпотою, зблідли обличчя, скам'яніли. Тихо стало, як під час грози. Умер місяць, мов зів'яв, скам'яніли дерева, погас світ. Чорним ураганом закрутила страшна мара, змітаючи все живе. Чути тільки, як судорожно - швидко, оддаючись моторошною луною в грізній тиші, тупотять сотні здерев'янілих ніг та свистить повітря, як хвилі по стиглому житю. Здається, підсвистує за спиною сам огняний жар і гонить із галявини отару скам'янілих тіней. Все густіше й ближче рвуться із землі огняні стовпи, грім і шелест не змовкає в повітрі; роями жуків скрізь гудуть черепки й скалки, і ліс — повний хруску й чавкання, мов туди увійшла череда.

Раптом в натовпі, що потоком ринув з галявини, то на одному, то на другому почали розцвітати на людях червоні квітки, попалені чорні маки на грудях, на ногах, на плечах...



І повіяло зразу холодом і мороком темних мурів — будинків. В голові тихо кружиться, туманіє. І перед очима — невідоме, чуже місце, зводи якогось сумного храма, які бачиш тільки в снах; і в ньому закурились, як сумні кадильниці, чорні квітки.

Люди з чорними маками спинялись, блідли, мов чаділи од духу тих квіток, і чудним огнем світились їм очі; хитали головами і заспівували повільними голосами щось урочисто моторошне.

— А - а - а!.. О - о - о!...

— Братики, рідні... допоможіть... о, боже мій, убили...

Але змісту слів ніхто не розумів, і стукались вони об наше серце, як об дерево.

Присідали і лазили на колінах, на животах, визбірюючи щось при місяці під сумний, релігійний спів.

Деякі спотикались і падали мовчки, без крику; жах і ненависть спливали з їх лиця, ставали такі тихі, покірні.

Все лишаю вам, все прощаю, все забуваю...

І під синім промінням, мов од чар, швидко, як на огні, блідли, косяніли й витягались глиняними статуями з скляними очима.

Дихала ще життям ся одежа, але з неї визирав один невиразний спомин, стара, полиняла фотографія, викинута на смітник.

І змело, як сухе листя, чорною мітлою омертвілі тіні людей у ями, могили. На одну хвилину розбудила могутнім подихом весняна ніч могильний їх сон, засвітила їх сліпі очі, на мить обвіяла золотими чарами життя, і знову закрилось усе темною завісою.

. . . . .

Пливуть, пливуть по глибоких ровах полотнища — мари, як човни по воді, видніються на них білі, задумані обличчя; на грудях, на чолах, на руках біліють пов'язки, а на пов'язках пришпилені, як у заручених, червоні, попалені квітки.



І пливуть і пливуть довгою низкою, і немає їм краю, і мають чорні маки — одні од других буйніші, одні од других чорніші.

І тьмариться світ од них, і темніє в очах.

---

Величний храм гаснув і блід в синій мертвячій імлі; полиняли, як ганчірки, його блакитні, темнозелені шовки, постиралось і почорніло срібло на узорах, гілля й квітки зів'яли... І лежать розкидані, на шматки побиті, повергнуті в порох його божественні статуї; ті найдивніші з усіх див на світі, в очах яких найдорожчими каміннями горіла жива думка.

Синіє в синьому промінні на галявині, як на смітнику, манекен без голови; розкидані по бур'янах поодбивані руки й ноги, глиняний бюст одсвічує скляними очима.

І не кричить ніхто, на порятунок не голосить: ні голосів гніву, ні гуків обурення...

Тиша страшна, моторошна, в якій оддаються і задушені крики, затоптана гордість, погашена совість. Свіже злочинство дише і німо святкує перемогу.

І тільки на руїнах спустошеного храму, серед огиженої краси його й осміяних святощів, серед німої пустині живими запалали мовчазні, чорні маки — сумні, священні квітки.

Горять і блищать, як огонь гнівних фанатичних очей: Кари! Кари!...

Гур-гур... — гримить в опустілому храмі самотній переможний вистріл важкої гармати.

Сонні бори — темні полчища чорних стягів — шиплять і шумлять тисячами сполоханих гадів.

І німіють.

Гострішає тиша, густішає жахлива тінь.

А над чорними квітками немов дихнуло свіжим вітром — спалахнули з новою силою, заяскрились і чорнішають, і горять, і шелешать сталевим, мстивим огнем...



## ПРИБЛУДА

Із життя дитячого будинку

... Гу - гу! — трубить над ним вітер, бляхою гримить... Гу - гу!.. А осінь угорі темні хмари над ним у отару зганяє, хмари дощем його січуть холодним, хмари дощем його поливають. А кругом нього — смітник, кругом — бур'яни сухі свистять, кругом — дреза.

І вікна биті в ньому, перебиті, і дах латаний, перелатаний, і сам він увесь такий закурений, обідраний, сумний ...

— Гу - у! — вітер над ним ...

Та — шелесь! бур'янами, — та брязь! вікнами, та — гур - гур! трухлими дверима. „Одчиняй!“ — „А чого тобі, губатий?“ — „Мчу із поля мале покотиполе ... одчиняй!“

---

Курява, темрява, дим...

В Ідальні коло дверей — натовп: діти, завідуюча, якась чужа людина в окулярах — чоловік. Змокріла стіна полупана; коло стіни стоять двійко дівчаток, зубами од холоду бринять — голісінькі! Чоловік і завідуюча люто змагаються, махають руками, кидають один одному у вічі папірець. Діти слідкують — уважні, зацікавлені.



— Нащо, кажу, ви з дітей одежу поздіймали? Ви дітей попростужуєте!

— Це — позичене. Ви мусите одягнути їх.

— Я вам сказала, що я не маю де їх діти! В будинок я не візьму їх.

— А я де їх діну? Де? — озвірився чоловік: — третій день вожуся з будинку в будинок... У мене сили вже немає.

— В паросвіту ведіть! — завідующа.

— Ведіть уже сами — я водив!

— Слухайте сюди, — ви можете щонебудь розуміти, чи ні: будинок на тридцять душ — у мене їх дев'яносто. У мене заразні хворі. У мене по-трое сплять на одному ліжку; у мене ні білизни, ні чобіт... У мене хліба — ні кришки!

— Про мене хоч на вулицю їх повикидайте!

— І виведу! От голісіньких і випроваджу, та й побачимо, хто буде за це відповідати!

Дівчатка винувато й злякано переводили очі з одного на другого — почувши це, одна — в плач, друга — в плач. Завідующа — зирк на них — позгиналися, аж посиніли, — не втрималась — у сльози!

Чоловік в окулярах, користуючи момент, папірець — на стіл, продерся поміж дітьми і, нашвидку витираючи на лиці піт, югнув у двері. Діти, що слідкували, — в регіт!

... Завідующа, схлипуючи, одягає гостей у якесь шмаття й присягається комусь:

— Ні одного більше! Ні лялечки, хоч там що! Краще втечу.

Дівчата сміються, ляскають у долоні і дражнять хлопців — співають:

На городі качата —  
Роди, боже, дівчата,  
А хлопців не роди,  
Бо то сами іроди.



За гомоном та стукотнявою — нічого не чути; за курявою — нічого не видно. В кутку коло груби — низка головок, як разок намиста. Аж мох на них повставав — холодно. Губи сині, обличчя ніби борошном потрушені, а в борошно повтикані свіжі вишні — очі. Слухають казки, очима поблискують. Каже казку білоголовий хлопчик, років десяти. Тихо. Прискнув один од сміху, другий — і цілий вибух реготу Трохи згодом — другий, ще дужчий.

Підходять до гурту інші.

— Що таке?

— Ось коли б ви почули, що оцей хлопець казав. Оглядають хлопця: марний, обідраний, босі ноги всі в грязі.

— Та що ж це за хлопець?

— А й справді: у нас такого немає.

Слово, друге — на допит хлопця:

— Ти наш чи не наш?

— Ні, я чужий.

— А чого ж ти прийшов сюди?

— А я до вас гулять прийшов.

— Може, тут є в тебе товариш або брат?

— Ні, немає нікого.

Пильно придивляються до нього, оглядають лахміття, виразки на ногах. З підозрінням:

— А ти ж не „голодающий“ часом?

Хлопець швидко й злякано:

— Ні, ні! У мене є папа й мама. Тут ми недалеко й живемо — на Глибокій.

Не ймуть віри.

— А чого ж це ти босий, коли в тебе є папа й мама? Ви бідні?

— Ні, чоботи є в мене, тільки мама заховала, щоб я з дому не сходив. То я босий утік. І пальто в мене є, і шапка гарна — все мама поховала.



— А як тебе звуть?

— Мишка.

Привітніше:

— Ну, то що ти, Мйшко, казав тут,— розкажи, і ми послухаємо.

Мишка заспокоївся, підтяг штани, очі засяяли,— аж луна скрізь залящала:

Ой, Морозе - Морозенку,  
Ти славний козаче ...

З усіх кутків так і гунули всі до гурту:

— ...І де ти, Мишко, так навчився? Чистий актор!

— Ану, ще!

Мишка знову: гребінець із кишені, та як утне на ньому губами: так і пориває до танку, і очі в усіх засяяли; плечима прихитують, та тільки зирк-зирк один на одного — шукають, хто б почав.

— Ну, й Мишка!

Мишка тягне книжку із столу.

— Ти й читати умієш?

Мишка розгорнув книжку, та як діакон у церкві:

— Братіе ...

Та як почав, як почав ...

Регочуть, аж хитаються.

— І де він там вчитав такеє?

Хтось через плече зазирнув йому в книжку і знову — в регіт:

— В нього й книжка догори дригом.

— То ти не вмієш іще читати, Мишко?

— Цієї зими папа найме мені гебернатку, буде вчить мене. І фартаяно купить ... Я буду музикант.

Усі серйозно презирнулись:

— Он як ...— Далі й собі:

— А в нас, казала Параска Калістратівна, оцей буде



професор, а цей — інженер, а оця, і оцей, і оцей — це будуть артисти.

Мало не всі в будинку, як визначала сама Параска Калістратівна, були майбутні великі люди. Всі, що на них вказували, заклавши руки за спину, спокійно хитали головою, вважаючи, очевидно, все, за них сказане, за всім відому, непохитну істину.

Потім хвастались:

— Еге! у нас не абиякий будинок — ми й французьку-німецьку мову учимо!

Один витяг іспід шафи обдертий підручник, вибив об коліно пилюгу з нього, почав розгортати:

— Ось, дивися, Мишко, — оце — *дер-штуль*, а це...

... Почали вибивати кописткою у битий чугун — дзвоник мусить бути. Всі зразу кинулись, усе покидали і, як та галич, з вереском, з криком, ринули в столову:

— Обідать!

Мишка стояв на порозі.

— Мишко, іди й ти до нас обідать!

Мишка затурбувався:

— Ні, я не хочу! Це я так, подивитись.

— Чому? У нас сьогодні на обід *дер-зуп* — без хліба, без солі й без круп, а зате з кістками.

Коло великого щербатого казана стояла підтикана чергова з битим черепком замість ложки. З казана випирали костوماхи, ніби в той „... der Suppe“ вперли цілий коров'ячий кістяк. Пара йшла, як із жлукта.

Кличуть:

— Іди, Мишко!

Мишка тихо:

— Я вже обідав.

Хтось цікавий:

— А що ж було у вас на обід?

— Борщ із м'ясом, і каша молочна, і чай з булкою в накладку, і...



Мишка ковтнув слину й замовк.

... Обідали. Здавалося, парив дощ: шуміло, плюско-тіло, тріщали кістки, торохтіли миски. Ніяких розмов: лусне десь по лобу ложка, хтось із малих кусне сусіда за ухо, короткий виск, — і знову до роботи.

Мишка стояв, схилившись на одвірок, нахмурений. Все одхиляє убік голову, ніби на той обід і дивитись не хоче. Тільки в горлі у нього кавкало, мов би глитав великі камінці.

---

Надворі завечоріло. Засвистів, заплакав у холодній. грубі вітер, загрюкала на будинку бляха. Заторохтіли крупи у биті вікна. Зацокотіла малеча зубами!..

— Грїться! — Почали стрибати в довгої лози, в кобили. Хлопці спершу, далі й дівчата.

Двоє з хлопців тягнули в кімнату кілька дощок із сусіднього баркана. Тут ж на підлозі пиляють, рубають, кришать на тріски...

Незабаром у панському, напівзруйнованому каміні запалали дрова. Збилися до каміна, як циганчата.

Цілий день бігав Мишка з хлопцями, як свій; носив казаном воду од криниці, лагодив двері, підмітав, — гомонів, сміявся. Стемніло — зажурився. Стоїть самотній коло вікна, смутно дивиться на темні вікна, мне своєю брудну блаженку буденівку з зіркою.

А вітер: гу - гу - гу! — за вікнами, аж мурашки поза спиною...

За гомоном про нього було забули, далі хтось побачив:

— Гляньте, Мишка і досі в нас!

— Мишко! Як же ти додому підеш! Чуєш, що то надворі? Там десь, певне, твій папа та мама скрізь бігають та шукають тебе.

Мишка низько схилив голову. Один — ближче до



нього, придивився: котяться дві сльозини в Мишки, як той горох, по лицю.

— Еге-ге! Та він, сукин син, чи не голодаючий!

Мишка затулився драним рукавом і гірко заплакав:

— Я без-при-тульний...

Всі — од каміна, обступили, дивляться:

— От тобі й папаша з мамашею!

— От тобі й каша з молоком, і чай у накладку з булкою.

Старші суворо до нього:

— Чому ти зразу не казав цього, нащо брехав?

Мишка витер до сухого очі полою, насунув свою буденівку на голову, пажко зітхнув, — мовчки пішов до дверей.

Стало жаль:

— Куди ж ти, Мишко, — ми ж тебе не виганяємо? Зажди...

— Що ж його робити?.. — Почали щось між собою шепотіти.

Хтось із дівчат голосно запротестував:

— Хто його знає, що воно за хлопець — може, обікраде вночі, як той босяк Володькин, та й утече.

Один спалахнув:

— Та яке ти маєш право так на нього казати? Ти докажеш?

Галя спохватилась:

— Та я ж не на нього: я так тільки...

— „Так тільки“... „босяк“... А ми хто такі? Хіба ж ми не такі, як він?

— Та я ж не на нього казала, — чого ти причепився?

У того вже загорівся якийсь жаль:

— „Босяк“... Та, може, він кращий за нас усіх у мільйон разів! Може, він артист-музикант буде! Розумієш ти, голова? Може, з нього якась Моцарта вийде пролетарська? От що!.. Товариші! На раду!



На раду зібралися старші. В спальні, в темному кутку. Малеча — на варті. Радили надиво тихо, діловито й коротко. Вирішили — днів з скілька передержать Мишку потайки в будинку; далі, коли трохи покращає стан, улучити нагідний момент і всією бурсою прохати Параску Калістратівну прийнять хлопця до гурту. Сподівалися, що буде, як і раніш бувало, — покричить, посердиться, а далі заплаче й прийме. Вони вже добре знають її, реву.

— Ну, Мишко, тепер катай під ліжко, бо швидко, мабуть, вернеться наша плаксуха з міста.

Недовго вагаючись, Мишка тільки захурчав, куди показали. Далі вистромив голову, моргає весело, бадьоро:

— Товариші, пошамать би чоگونهбудь, трошки!

-- Нема ж, Мишко, нічогісінько — може, чого завідующа привезе на вечерю, — тоді принесемо.

Мишка:

— Мені щонебудь, аби не нудило. От, скажемо, у казані, я бачив, дві кістки лежать.

Дівчата назбирали, принесли пелену кісток, принесли якесь шмаття:

— Ось тобі, Мишко, барахло, — замотайся гарненько в нього, бо холодно буде. Коли чого буде треба — гукни. Сам не вилазь.

— Товариші, коти з спальні: здається, шумить - гримить наша Параска!..

---

Висока, огрядна, в мужичих чоботях, голос, як труба, іде, як буря...

З ранку гасала по установах, змагалася, прохала, сварилась, аж схрипла. Приперла на плечах пудів зо два борошна і трохи пшона. Прийшла, мотається сюди-туди, забула, що вже дома, — не говорить — кричить: не дурно, видно, досталося те борошно.



— Семенові промивали ногу? Валі міряли температуру? Та чому сміття не винесене? Вікно хто розбив? А книжка чого ото під столом? Староста! Староста!

Влетіла в спальню, світить каганцем:

— О, я так і знала: ліжка не заслані, кімната не провітрена, бруд, сморід... Черговий!

Спинилась посередині, дослухається. Далі люто:

— Черговий! Черговий! Скільки разів я казала, щоб не пускали собак у помешкання! Хто черговий?

Вбігає черговий.

— Вижени мені зараз собаку, і щоб було це в останній раз.

— Якого собаку? Тут сабак немає у нас.

— Не базікай — роби, що велю! „Тут собак немає“, — а отож хто кістку під ліжком гризе?

Черговий прикусив язика, почухав голову.

Далі певніше:

— Та то вам, мабуть, почулось.

„Собака“ якась була розумна — замовкла.

Один по одному на допомогу черговому збігся гурт.

— То почулось! Почулося! То, може, так що...

— Та то, мабуть, пацюк! — догадався хтось.

Всі в один голос:

— Так і є! Пацюк! Учора Андрій убив одного червиком. Здорового - здорового!

Дивиться на дітей, віри не діймає: чогось поблискують тривожно очі.

— Хм...

Далі рішуче:

— А на, лиш, каганця, посвіти мені.

Нагнулась — до одного ліжка, до другого. Далі повертає суворе лице до дітей:

— Сором! А оце що лежить під ліжком? Візьми щітку, зараз мені вижени!

Змовкли. До чергового:



— Ну, кому я кажу?  
Черговий не взяв щітки, нагнувся до ліжка, смутно:  
— Вилазь, Мишко, — засипались ...  
Спід ліжка висувалась біляста, нестрижена голова, червоне од напруги лице.  
Параска Калістратівна плеснула в долоні, одступила.  
— Що це?! Це вже нового знайшли?  
Зразу, як по команді, оточили її з усіх боків: резонери, жалібниці, філософи.  
— Параско Калістратівно! Параско Каліст... Це не простий хлопець! Це найкращий за нас усіх! Роботящий, слухняний ...  
І далі з жаром:  
— Це буде Мацарта! Мацарта!  
Дивиться:  
— Яка Мацарта?  
— Артист, музика... Якби почули, як співає! Як грає!.. Ми його якнебудь ... долі ...  
Затулила уші, кричить:  
— І слухать не хочу! Мене під суд! Мене в чеку за цеє! Ми тут кубло зарази розведемо! Мене живцем з'їдять за це!  
Сіпають за поли, за руки:  
— Та ви ж подивіться, який він марний, ось яке на ньому шмаття! Гляньте!  
Повертали хлопця на всі боки, демонстрували його лахміття.  
Заплющила очі, одвернула голову:  
— Не чую нічого й не бачу! — Проте пильне її око щось загляділо.  
Зразу:  
— Ану, стій! — Мовчки, поривчасто вхопила, розгорнула на хлопцеві шмаття, що його соромливо й старанно не давав він розгортати.  
Під драгтям не було сорочки. Світились реберця.



Схудле марне тіло було порване, подряпане, скривавлене, — живого не було на ньому місця.

Крутнулась, — як вихор, помчала в свою кімнату, грюкнула дверима, аж по всіх вікнах злісно брязнули биті шибки.

Стало тихо ...

Десь іздалека мерехтить, догораючи, камін. Коло дверей завідує — гурт. Один щільно припав щокою до дверей, зазирає в щілинку. Всі дух затаїли — ждуть. Швидко одвів од дверей голову, очі блищать, радісний. Стиха:

— Не журися, Мишко, — діло, здається, буде: реве!  
Всі нишком:

— Реве?

— Так реве, так реве, аж захлинається! Аж піс їй почервонів! Витре носа хусточкою, та й знову!

Невтримана радість, мов на крилах, підняла всіх, завертіла, тихо, без гуку. Вихорем закружило лахміття, довгі рукава, обірвані лацкани, обмотки на ногах. Один водить рукою по руці, як смичком по струнах, другий товче кулаком, як у бубон, у надуту щоку; той — у боки, той — навприсядки. І тихо - тихо, як тіні, тільки хуркає вітер та шугають, як у метелиці, золоті блистинки — очі.

Пострибають, знову зацікавлюють, слухають: чути за дверима ридання, виразне, безсумнівне.

І знову — вихор радощів ще дужчий, ще бурніший. Хтось подав тривожний знак, і всіх видуло з коридору, як сухе листя.

Вийшла умита, спокійна. Голос твердий, як криця:  
— Іди сюди, як тебе ...

Мов розв'язався мішок із гамором: крик, зик, пискотня ...

— Мишко, сюди! Мишко, кличуть!..

Спинила всіх, зібрала кругом себе:



— Слухайте сюди,— завтра має бути у нас ревізія:  
коли яка гава засиплеться, то дивіться...

Показала добрий таки, м'язистий кулак.

Всі з жаром, з огнем:

— Ніколи в світі!

— Ось нехай тільки бовкне хто!

— У-у!!

Замахали кулачками.

— Подивіться, дівчата, є там у нас у коморі хоч  
якенебудь сухе шмаття?

... Хлопці показували дівчатам носи, язика й басками  
співали:

На городі стовпчики,—  
Роди, боже, хлопчики,  
А дівчат не роди,  
Бо то сами іроди...

Поскулювались, позамотувались, сплять. Усе — май-  
бутні зорі нового життя. З темряви у биті вікна летять  
білі папірці — сніг.

Деренчать шибки, вітер над сонними ходить, лахміття  
торкає. Вскочить у трубу, прибере живого голосу, за-  
водить, як по нотах:

Ой буде ж нас, не - не - не ...  
По го - ра - ах, по - о - о до - ли - нах ...

Далі: дверима! Вікнами! Желізом на даху!

— Гу — гу - у!..



## АВІАЦІЙНИЙ ГУРТОК

### I

#### ДО РОБОТИ

Петро Михайлович, учитель, приїхав з Києва пізнім потягом і прийшов до школи, як у селі вже давно спали. Але на ранок, ще тільки зійшло сонце, весь гурток сидів на шкільних східцях. Школа була ще замкнена. Не бігали, не бурушкались, говорили стиха. Петра Михайловича не хотіли будити, бо знали, що приїхав пізно. Дорікали Петрові Ткаченкові, що не додержав слова: умовлялися покищо мовчати про свої заміри — він не вдержався, роздзвонив уже всім у селі.

— І завжди цей Петро ...

— Такий вже задавака — може, ще нічого не вийде, а він ...

— Як не вийде? Мусить вийти! — рішуче промовив Петро.

— На словах — то ми всі робітники, — побачимо, як на ділі.

— А що на ділі? — скипів Петро.

— Що? Перший почнеш вередувати ... от що.

— Хто? я? — схопився Петро.



— Та ... годі, — Петра Михайловича збудите! — спивав Матвій.

— Так що ж він бреше!

— Що бреше? А пам'ятаєш, як у драмгуртку підвів з виставою?

— Так, по-твоєму, то я підвів?

— Ну, от! Заведіться. Ніколи в нас без цього не обійдеться. Годі, кажу!

— Так що ж він, хамро!..

Петра Ткаченка поривало посваритися, але він втримав себе, крутнувся, сплюнув, пішов од гурту в садок.

— Куди ти, Петре?

— Ану вас ... — пішов поза школою.

— От бачте, який він.

— А ви не знаєте хіба Петра? Не зачіпайте краще його.

— Та доки ми будемо панькатися з ним? Записався в гурток, то й хай по-товариському поводить себе!

— Я пропоную виключити з гуртка, коли він не вернеться сьогодні на збори! Годі вже!

Ізза другого рогу школи вискочив Петро, радісний, схвильований, мов зовсім не той.

— Товариші!

— Що таке? — сухо спитали його.

— Знаєте, Петро Михайлович сидить уже в майстерні, а кругом нього плани, книги, всяке приладдя ...

— Та ну? — всі підвели голови.

— Слово честі. Я у вікно заглянув. Гайда в майстерню!

Схопились, як табунець горобців, і з веселим гомоном побігли.

— Петре Михайловичу! Петре Михайловичу, можна?

— Можна! — каже.

Упхались гуртом.

— Добридень!



— Добридень! А ви вже тут? Я оце хотів сам трохи роздивитись, а коли прийшли, розглянемо всі вкупі.

На великому столі були порозкидані пилючки, напильники, рубанок, обценьки, бруски дерева і багато іншого приладдя, потрібного для будування моделі аероплана. З другого боку лежала чимала купка новеньких книжечок, посередині був розгорнутий великий аркуш паперу, над яким сидів з олівцем у руках Петро Михайлович, заклопотаний, задуманий. Розсипались кругом столу: той за книжки, другий тягне брусок, інші через плече Петра Михайловича зазирають на папір.

— Що це за риба намальована?

— Е, ні, так не можна, друзі мої. Про все довідаєтесь у свій час, а тепер закликаю до порядку!

Ущухли.

— Покладіть ви речі на місця!

Поклали.

— Перш ніж почати працювати із цим приладдям, мусимо оцю роботу, — показав Петро Михайлович малюнок на папері, — розібрати по кісточках і знову скласти. Це рисунок моноплана!

— То будемо моноплан будувати?

— Моноплан! Моноплан! А що? — на мое вийшло! — радів Андрій.

— Прошу посідати — поговоримо доладу!

Посідали.

— Перш ніж почати з вами працю, мушу сказати вам от що: ви, певне, не гаразд уявляєте собі, яку складну роботу беремо ми на себе: робота має бути морочлива, довга і, може, здаватиметься навіть нудною.

— Ні! ні! Робота цікава!.. — гаряче запротестували з усіх боків.

— Ви послушайте мене! — спинив їх Петро Михайлович. — Я ще раз скажу — робота може здатися в який час нудною. Треба буде перечитати і зрозуміти оці книжки,



треба гаразд вивчити малюнки, треба багато виконати дрібної роботи. Ви в цій роботі ще нічого не розумієте, я хоч придивлявся до цього в Києві, але теж не зовсім певний у собі -- і тому заздалегідь треба приготуватись до всього. Може, попершу не буде нам удачі. Але я вірю — коли візьмемось за діло терпляче, уперто й уважно, ми доведемо його до краю. Літун обіцявся нам допомагати: коли буде потреба, — будемо писати йому листи або їздити у Київ.

— А за скільки днів ми зробимо наш аероплан? — спитав Андрій.

— А як ви гадаєте?

— Днів за три!

— За два!

— Добре візьмемось — за день зробимо!

Петро Михайлович усміхнувся.

— А я гадаю, що було б добре, коли б ми його зробили за місяць.

— О, о, о! — загули кругом: — менше. Це ви навмисне нас лякаєте. Де там тії роботи на місяць?

— Ну, побачимо, а тим часом я все ж таки попереджаю: робота має бути довга і серйозна — хто не почуває в собі досить для цього сили, хто не надіється на себе, краще завчасу одмовтесь, щоб потім не гальмували справи.

— Всі, всі будемо працювати! — загуло.

— Ну, усі, то й усі! Тоді зберіться сюди по обіді, — сьогодні й розпочнемо.

— Як по обіді? Зараз!

— Зараз хочете? — гаразд! Я хотів тим часом дещо сам переглянути, коли ж ваша така охота, — почнемо зараз.

— От це буде перша спроба — побачимо, які ми будемо в серйозній праці. Ну, візьмемось до цієї риби.

Петро Михайлович розправив план на столі, всі щільно



обсіли його, приготувались. Почали. Петро Михайлович взяв у руки олівець і почав пояснити план:

— Оце має бути рама або фюзеляж... Чуєте: фю - зеляж... До нього прироблюють всі інші частини аероплана. А це — крила або підтримні поверхні. Аероплан так, як і паперовий змій, тримається в повітрі через те, що повітря тисне на ці його поверхні; отже ці поверхні мають бути якнайлегші, а разом з тим і міцні... Ми зробимо поверхні з однієї суцільної дощечки або з оцих брусків. Вони звуться лонжеронами.

— Як, Миколо, звуться ці брусочки? — раптом звернувся до малого Миколи, усміхаючись, Петро Михайлович.

Микола на той час позіхав.

— Ло... лоро...

Всі засміялись.

— Лонжеронами, Миколо, не спи, — повторив йому учитель і став говорити далі.

Миколка почервонів, спід лоба озирнув усіх, напружив увагу.

Увійшов дід. Навшпиньки пішов у куток, набрав стружок на рукав... Вертаючись, спинився коло гуртка, заглядає в плани, слухає. Слухав - слухав, далі сумно хитнув головою, зітхнув важко - важко. Петро Михайлович почув, повернув голову:

— Чого це, Назаре, так тяжко зітхаєте?

— Трудно... не полетите!

— Чого трудно? — сміється: — напевне полетимо, Назаре. Побачите.

— Трудно... вже бачу, кого сюди треба, — показав на план, — тут треба тих, що ходили колись у золотих гудзях, в окулярах, і канти на штанях... а куди нам...

Молоді авіатори обурились:

— Що нам золоті гудзі? Що нам окуляри, канти? Ми й без штанів зробимо те, що вони в золотих гудзях робили.



— Не кажіть ...

Пішов. Хитає головою, бурчить:

— Трудно ... ой, трудно ...

Учитель поділив своїх „авіаторів“ на гуртки, доручив кожному робити ту чи іншу частину моделі та розказав, з якого саме матеріалу що робити.

Після першого дня роботи всі, одначе, члени авіаційного гуртка побачили, що справа справді не така легка, як їм зразу здавалося. А на третій, на четвертий день дехто зовсім охололо до справи — особливо з менших. Щиро взялися до роботи тільки троє: Петро, Андрій і Матвій, і на них покладав усі надії Петро Михайлович. Та ще Марійка так захопилася думкою про маленьку машину, яка буде літати, що не пошкодувала свого намистечка, оддавши з нього буслинку для упорного підшипника. Ті, що взялися до роботи, особливо піонери, виявили жваву колективну ініціативу: хто ніс матеріал, хто їздив до Києва, коли що треба, хто весь час сидів у майстерні і т. ін. Молоді авіатори, обміркувавши справу, постановили: вибрати відповідальних членів, які будуть робити модель, — всі ж останні можуть не завжди бувати при роботі, але в курсі роботи мусять бути всі. Взались за роботу ті ж таки троє: Петро, Андрій і Матвій. Згодом пристала до них і Оксана. Морочились із планом довгенько. Не можна сказати, щоб засвоїли його як слід, але всіх брала нетерплячка, щоб якшвидше взятися до роботи, і Петро Михайлович, зрештою, згодився, в тій надії, що в процесі роботи деякі малозрозумілі деталі будуть вияснені краще.

Майстерня зразу поживішала. До роботи! У відповідальних майстрів аж серце забилося: чи вийде ж що з їхньої роботи, чи не осоромлять себе? Бо вже про їхні заміри говорили не тільки в школі, почали говорити й на селі. Хтось пускав уже на гурток злі й глузливі жарти: „наші авіатори плетуть із лози аероплан, щоб летіти



на місяць“... Гадали, хто б же це? А ті, що слухали доповідь про авіацію, сперечалися з ними, розвіювали плітки та нерозумні вигадки.

## II

### В О Р О Г И

Проти школи через майдан стояла крамничка з вівіскою : „Бакалейная торговля М. П. Латкина“. Крамар Михайло Латка, маленький чоловічок зі злими зеленкуватими очима, часто стояв на порозі своєї крамниці і приглядався до школярського заняття, яке щодня гуло з ранку до вечора в школі й коло школи. Латка всією душею ненавидів цю нову школу. Ненавидів він її за „безбожництво“, за нові порядки, за „мужицьку мову“, а особливо за кооперативну крамничку, яку заснував при школі гурток учнів. Кооперації боявся він, як вогню, і часом цілими ночами не спав, гадаючи, що з ним буде, коли кооперативний рух охопить село. А розмови про кооперацію із школи справді переходили в село, між дорослих, і більш активні селяни вже гуртували потроху коло цієї думки інших. Латка був певний, що це все йде од школи, і при всякій нагоді ганив її перед селянами, як тільки міг.

Він завжди знав, що робиться в школі, щодня розмовляв про неї з покупцями, що заходили до нього в крамничку купувати. Довідався він і про авіаційний гурток. Він не йняв віри, щоб із нього щось вийшло, і сподівався, що отут він найбільше посміється з школи. Одважує він щонебудь покупцеві, а сам спідлоб'я озирає його, що воно за людина. Звірившись, що людина плоха і темна, він і починає стиха :

— Ваш хлопчик, здається, ходить до школи, не чули, що воно там робиться тепер ?



— А що таке? — турбується селянин.

— Та кажуть, ніби вже такі стали учені, що аероплани будують, літати збираються...

— Аероплани? Школярі? — дивується селянин.

— Як же, як же, роблять аероплан. Чемберлена воювати збираються!.. — Далі Латка сумно хитає головою: — Була колись школа, — діло було. А тепер... — махнув рукою.

— І що ж, вийде щось із того, що ото вони аероплана надумали? — питав зацікавлений селянин.

— Та куди там! разі ето мисленно, щоб якісь сопляки таке дело зробили. Очі одводять, що, от, мовляв, яка у нас наука у школах. Всього вміють, все знають, що на небі і на землі, й під землею... а насправді... Ох-ох

Входять люди, дослухаються. Латка не поспішає їм продавати, і помалу в крамниці набивається повно людей. І починається:

— Таки й правда: яка тепер школа, які тепер учителі?... Ось мій п'ятий рік ходить, а що толку, — одна розпуста. На святках якимось пристав батюшка, питає: „скажи, мальчик, знаєш тропарь крещению?“, а він йому й пече:

Раз в крещенский вечерок  
Девушки гадали...

А Латка додає, а Латка допікає:

— Встане — не молиться, пообідає — лоба не перехрестить... Аероплани, моноплани, чортоплани, — а спитай, чи хоч один з них „очинашу“ знає...

Всі так і гунули:

— Де там! Хіба їх цього вчать!..

Дядько високий зауважив:

— Мій почав теж був у ті аеропланчики ходити, ну, та я його швидко одучив. Посилаю його до церкви в неділю, а він мені: „треба, каже, сьогодні в школу — аероплан робимо“. — „Як? У неділю?“ — Та за лозину,



та по плечах, та по спині. О, зразу присмирнів і літати забув.

За ним інші:

— Що це за вигадки? Хіба це боже діло? Рибі велено плавати — плавай, пташці літати — літай. В біблії он сказано...

І пішло:

— На мене, — взяв би я того аероплана, та потрощив на голові до тріски, і школу таку запалив! Нащо вона нам?

— Раніш аеропланів не знали, а хіба так жилося?..

Стоїть Латка, ручки на животі склав, уже мовчить, тільки слухає та все зітхає та головою прихитує.

### III

#### ЩО БУЛО ДАЛІ

Почалася робота. Столи, табурети, навіть підвіконня в майстерні заставлено різними приладдями. Той струже, той клеїть, інший на спиртовій лампочці гріє чайника, згинає у парі перед носком чайника платівки з китового вуса. Петро Михайлович ходить од одного до другого, приглядає, учить, радиться... Роблять саме рамці. Робота кипить, але галасу немає; навпаки — що щільніше, що щиріше бралися до роботи, то коротша була мова. Чути було тільки:

— Подай! Принеси!.. Що далі?..

Приходили інші члени гуртка, дивились, подавали те, інше, хапалися виконати ті маленькі завдання, які часом їм доручали. Розмовляли нишком, хоч ніхто не забороняв говорити вголос. Навідувався дід Назар. Прислухався, як нові майстри вільно кидались невідомими для нього словами: нервюра, стабілізатор, стерно повороту, придивлявся, як горіла в їх руках робота, — і вже не грала



прихована під сивими вусами у нього усмішка. Працювали з ранку до вечора. Силою вже Петро Михайлович одсилав їх обідати; іноді бувало, що він сам про це забував, тоді всі залишались до вечора без обіду. Приносив хтонебудь хліба, і майстрі похапцем, не кидаючи роботи, сяк-так перебивали голод. Всі аж примарніли.

#### IV

### НЕСПОДІВАНИЙ ПРИХИЛЬНИК

Одного дня надвечір увійшла в майстерню якась (із різкою) жінка, ввічливо поздоровкалась, стала коло порога, дивиться.

— А що скажете? — не кидаючи роботи, спитав її Петро Михайлович.

— Оце я прийшла до вас розпитатися, Петре Михайловичу, чи вони таки за ділом сюди щодня ходять, чи, може, тільки пустувати.

Петро чогось почервонів, усміхався...

— Всі, що тут, як бачите, коло праці, а може, де є такі, що й без діла блукають, — сміється Петро Михайлович. — Ваш которий?

— А отой білоголовий, — кивнула на Петра жінка.

— Е, тітко, цього не руште, цей у нас перший майстер.

— Ну, а я вже думала так, — в жарт не в жарт почала вже весело молодиця: — тільки застану, що він тут отирається без роботи, — так і займу лозинякою: ви ж таки подумайте — схопився зранку, не поснідав, куска хліба не взяв, повіявся. Жду обідати — нема, жду полуднувати — нема. Та що ж це за лихо таке? І це щодня. Давай, думаю, піду, хоч лозиною зажену! — До Петра: — Ну, скажи мені, — оце ти і їсти не хочеш?

— Ми вже їли тут.

— Видно і по вас, що їли: бач, аж очі позападали. —



Озирнула всіх, похитала головою, мовчки вийшла за двері і незабаром уносить величезний горщик ряжанки й цілу хлібину, ложки. В хлопців аж очі заблищали — раптом почули в собі вовчий голод.

Поставали кругом столу, тьопаять, аж виляски ходять по майстерні. Дякують та прихвалюють.

— Та й що ж це таке буде у вас, що он аж люди загомоніли в селі? Літати, чи що, надумались? — розпитує.

Петро Михайлович починає розповідати їй про модель. Слухає усміхаючись, але очі уважні.

— А вражі люди аж гудуть: нащо воно того вчитися, який з того толк? Щоб колись ото полетів та шию собі зломив. Ну, а я, правду кажучи, люблю, як ото воно гуде над головою. Отак би й полетіла, коли б хто узяв! — усміхається.

— Ось ми, як колись збудуємо аероплан, — мимрить Андрій з повним ротом, — посадимо вас і полетимо з вами аж за море - океан.

— Ой, не дуже тільки далеко, щоб хоч назад утрапити. Сміються.

Як виходила, до Петра Михайловича:

— То ви вже, Петре Михайловичу, не дуже томіть їх... Хоч обідати пускайте. А то мій уже зі сну говорить. Оце якось побудив усіх: „стерно, — кричить, — стерно зламаєш“ ...

Прощається:

— Ну - ну, побачимо, яке з цього пива та вийде диво... Може, тільки потуманите людей, та й по тому. Тоді й додому не вертайся. Чуєш? — посварилася на сина. Засміялась, пішла. Ніби аж повеселіло, пояснило в майстерні. Петро Михайлович до Петра:

— Ти б свою матір грамоти навчив.

Петро:

— Вони трохи грамотні.

— Ага, то ж бо то й є, — промовив Петро Михайлович.



## ЩОСЬ НІБИ ВИХОДИТЬ

Минуло кілька днів. Зробили кістяк рами, наробили поперечин, але ніхто з майстрів якось не був певний того, що їхня робота до діла. Взятися робити підтримні поверхні. Робота, що вимагає пильності, уваги і важкого терпіння...

Члени гуртка, що приходили вчитись і допомагати, дивились на роботу з недовір'ям і починали говорити між собою, що з цього нічого, мабуть, не вийде.

В селі почали вже глузувати, питали то одного, то другого хлопця:

— Коли ж це ви будете вже літати?

Проходив якось Петро повз крамницю, Латка побачив його, киває ручкою, сам п'яленький:

— Ну, як? Швидко ваш аероплан буде готовий? Я щодня виглядаю...

— А вам нащо?

Латка хитро посміхнувся:

— А я думав музику найняти, щоб марша грали, як ви будете літати...

І справді, щось таке надумав він. На майдані завжди грались діти — пасли поросят, гуси, качки... Латка гукнув їх до крамнички, щось довго гомонів з ними, сміявся, на школу показував. Після того діти завжди, коли побачать школярів, кидали гратися й починали дражнити:

— Літуни, літуни, ідуть без штанів.

Хтось навіть склав на селі вірші і пустив між люди. Чи не сам, мабуть, Латка:

А у нашому селі  
Завелися літуни,  
До неба літали...  
Та в болото впали...



Ні Петро, ні Матвій не звертали на це уваги, але Андрій, гарячий і гонористий, турбувався, лаявся, кулаками сварився...

— Ну - ну! Побачимо ще!

Але незабаром почали помічати за ним щось інше.

Руки були в нього умілі, зрозумів він усе швидко, і робота в нього завжди кипіла. Приспівував, сміявся, пританцьовував, — а то зразу помітили — чогось осуворів до роботи, став в'ялий, сам не робить, тільки все критикує, до всього чіпляється... Одного дня зовсім не прийшов у майстерню. Доручили Матвієві довідатись — чому. По обіді прийшов Матвій, сумний, задуманий. Розповідає: переказував Андрій, щоб його виписали з гуртка.

— Чого?

— Казав, що з цього нічого не вийде, тільки слави наробимо. Тепер бігає з малими дітьми та змії пускає. На всьому його кутку змії аж гудуть, цілий повітряний флот розвів.

Сів коло столу Петро Михайлович, задумався. Пожурилися хлопці... Якось уже й робота не йшла до рук. Скучно без Андрія, та й робота без нього надовго затягнеться... А може, ще й не вийде нічого...

Петро Михайлович ніби догадався про їхні думки:

— Коли й у вас, хлопці, теж є така думка, то кажіть зразу.

— Чи вийде що, чи не вийде, а кінчити, я гадаю, треба, — роздумливо казав Матвій. — Взялися — повинні кінчити!

— Ні, справа таки вийде, — після задуми гаряче промовив Петро, мало не стукнув рукою, — мусить вийти! Будемо кінчати.

— А до того я ще скажу вам, хлопці, от що, — промовив Петро Михайлович: — не будемо варті ми доброго слова, коли будемо кидати на половині свою роботу. Путящого робітника так із нас ніколи й не вийде.



Ні характеру, ні волі, ні витримки... Так і будемо цілий вік починати і не кінчати. І вийде з нас не активна людина, а якась ганчірка. Тому моя думка теж така: що б не було, а діло довести до краю. Хай протягнеться ще місяць, два — все одно. Зразу не вдасться робота, розпитаємось у тямущих людей, почнемо наново, а не будемо кидати, не будемо розкисати. Під боком у нас Київ, а в Києві люди, які нам охоче допоможуть: чого сами не доберемо, — поїдемо, повеземо до Києва; не буде за що — пішки підемо... І коли твердо захочемо, — я певний у тому, ми справу доведемо до бажаного краю. Кажіть, не покинете діла, поки на половині?

— Не покинемо, — хіба вже не знаю що.

Гаряче стиснули один одному руки.

Не зчулися, як у роботі пролетіло скільки днів.

Зробили нервюри, приготували поперечини, подушку. Коли нервюри стабілізатора й підтримні поверхні були прироблені до своїх поперечин, почали натягувати на них полотно... Прийшлося добре — діло йде як слід.

Приходили рано, розходились на ніч. Часом при світлі працювали. Вже не чули, що там і говорили про них на селі. Часто то один, то другий і ночувати залишались у школі. Зробили стерно поворотів, стабілізатор... Озирнули свою роботу — повеселіли, підбадьорились. Зразу якось почули, що діло на лад іде, що в них щось вийде.

— А знаєте що, хлопці? — коли буде у нас справа і далі так іти, — радо потираючи руки, казав Петро Михайлович, — через два - три дні у нас модель буде готова.

У хлопців аж серце забилося:

— Невже так швидко? Не може бути!..

— Ага, — засміявся Петро Михайлович, — тепер швидко, а пам'ятаєте, як ви спочатку хотіли всю модель за один день зробити.

Пригадали хлопці, теж стали сміятися. Погомоніли, посміялися і знову до роботи.



## VI ПІЗНЬОЇ НОЧІ

З вечора Петро Михайлович довго писав листи. Зранку дід Назар збирався на базар у місто і треба було скінчити їх сьогодні. Написавши листи, Петро Михайлович пішов до діда Назара, щоб передати їх. Переходячи через клас, він побачив, що двері в майстерню одчинено, там горить світло. Лунав голос у порожніх класах. Підійшов ближче. На стільці коло столу сидів Назар, перед ним в одній сорочці, босий стояв Петро, в одній руці кусок черствого хліба, другою вимахує, очі аж блищать. Щось говорить... Прислухався:

— І не тільки, діду, вона буде світити нам у хаті, — електричність — це такий кінь, що, коли ми зможемо його запрягти, він усе буде нам робити: орати, молотити, возити. Село наше засяє вночі, удень загудуть електричні млини, на полях забігають трактори... О, тоді, діду, заживемо...

Мимоволі заслухався Петро Михайлович, не хотів перебивати, пішов посидіти на ганок. Думав собі: як цей хлопець швидко зростає розумово, міцніє — недавно ще був дитина.

Сів на ганку. Ніч була темна, зоряна. Село спало. Через майдан рипнула хвіртка, почулися веселі, п'яні голоси, безладня пісня. „Либонь, це од Латки, — подумав Петро Михайлович, — чого це вони?“ Далі догадався: „Еге, голубчику, це ж ти самогончиком підторговуєш“.

— Да... е... я... я... — п'яним затягнув хтось голосом, далі зразу перестав, кричить — голос лине до школи:

— Гей, ви, інженери, подавай мені зараз той самий чортоплан, хай везе додому...

— Тихше, Федоре Івановичу! тихше!.. Ну, вставайте, вставайте, біда мені з вами! — чути коло нього улесливий голос.



- Ні! я докажу їм, безштанькам!..  
— Завтра, завтра, Федоре Івановичу!.. Не гвалтуйте!..  
„Так і є!“ — подумав Петро Михайлович.

## VII

### ГОТОВО

Далі пішла робота певно і швидко наближалась до кінця. В майстерню почали навідуватись члени гуртка — далі все більше й більше, і незабаром шуміло вже там, як у вулику. Всі побачили, що справа виходить — допомагали, підбадьорювали, хоч це було вже тепер і зайве. Зайшов якимось і Андрій, тихий, змарнілий — прохав, чи можна йому подивитися. Йому, звичайно, дозволили. Дивився Андрій на роботу, і часом було помітно, як у нього загорались очі, щоб вхопити щось зробити чи допомогти, але втримував себе: його ніхто не закликав, а самому було соромно. Часом повертався і рішуче виходив із майстерні, але незабаром вертався знову, так, ніби його хто силоміць тягнув сюди... Стоїть, руки на грудях склавши, очей з роботи не зводить, а очі так і їдять роботу... Помітно, хоч і не був давно в майстерні, — все зрозумів уже... Часом, коли що не так робилося, аж кривився, аж тупав на місці, — не міг витримати і, хоч істиха, боязко, підказував, давав коротеньку пораду.

Прийшов день, коли мали скінчити роботу. Ще зранку зібрався увесь до одного авіаційний гурток; поприходило багато з інших гуртків побачити роботу своїх товаришів. Кінчали, коли було повно в майстерні людей.

Приробили підтримну поверхню до подушки, подушку до рамців. Прикріпили стабілізатор, установили стерно...

Петро Михайлович подивився веселими очима на учнів, промовив урочисто:



— Тепер на оці два гачки надінемо резиновий шнур і наш аероплан буде готовий.

Швидко і напружено, навіть трохи хвилюючись, докінчував Петро останню роботу. В майстерні було так тихо, ніби не було там ні духу... Одступив:

— Готово!

На столі стояв невеличкий чепурненький аероплан, — ну, зовсім, зовсім такий, як літають, тільки що маленький.

— Слава!.. Слава!.. — залунало в майстерні; зашуміли, захвилювались.

— Стійте, заждіть, — спиняв їх Петро Михайлович, — рано ще радіти. Тільки тоді, як аероплан наш полетить, ми можемо сказати, що діло довели до кінця.

— Полетить, полетить, — гукали всі.

— Ну, це ми ще побачимо. Зараз уже вечоріє, крім того, надворі вітер, сьогодні вже пускати не будемо.

Нетерплячі, а особливо менші, аж танцювали, щоб сьогодні пустити, але старші вже мали витримку й казали, що краще пускати аероплан завтра зранку, якщо не буде вітру.

— Рано ми не будемо пускати, пустимо годині о дванадцятій, — радив Петро Михайлович, — об одинадцятій годині прибуває на нашу станцію потяг, а завтра цим потягом обіцяв прибути до нас... знаєте хто?

— Хто, хто такий? — зацікавились школярі.

— Обіцяв прибути до нас товариш Микола, отой літун, що ви бачили його в Києві на аеродромі, — пам'ятаєте? Я йому писав у листі про нашу роботу, про те, як вороже поставились до нас у селі, і він обіцяв приїхати до нас і прочитати нашим селянам лекцію про авіацію. Товариші-піонери повинні цю справу взяти до своїх рук і оповістити всіх, особливо молодь.

— От добре, от добре, — пораділи школярі, аж у долоні заплескали, — коли наш аероплан не полетить, він нам розкаже тоді, що треба зробити.



— От через те я й радив би не пускати нашу модель до його приїзду.

Всі погодились на цьому, а піонери з комсомолом взялися оповіщати село про приїзд літуна й авіаційні збори.

## VIII

### СМІЙСЯ, ВРАЖЕ, ТА НЕ ДУЖЕ!

Другого дня як навмисне зранку погода була надиво гарна; ясно світило сонце, на небі — ні хмариночки: синє - синє, аж прозоре; і дерево стоїть тихо, листом не колихне. Цвірінькають горобці, гомонять на майдані діти. Була неділя. Коло школи зібрались не всі школярі. Дожидали гостя з Києва, забігали наперед, визирали. Зрештою побачили: од станції верталися Петро й Андрій, що ходили зустрічати літуна. Верталися сами, помалу, невесело.

— Ну, що, немає?

— Не приїхав. Кожну людину, що виходила з вагонів, оглядали, — не бачили й похожего.

Було досадно: його ж так сподівалися, його так дожидали! Нащо було обіцяти?

Вийшов Петро Михайлович, теж дивувався:

— Мабуть, йому щось перешкодило. Та ще він колись прибуде до нас, — заспокоював.

— Як же тепер — будемо сами пускати? — запитав його Петро.

— Звичайно, спробуємо пустити сами, — ідіть винесіть модель.

Винесли. З галасом, із гамором.

Малі діти, що пасли на вигоні свині та гуси, спершу на школу ніби не звертали уваги; коли ж тільки винесли модель, один чогось помчав до Латки, а всі інші, як



по команді, кинулись до гурту; стали трохи осторонь уряд, позакладали нащось за спину руки, дожидають...

Аж ось рипнула хвіртка у Латки. Іде до гурту прилизаний, черевички аж блищать ради свята, осміхається улесливо й єхидно.

Школярі незадоволено стиха гомоніли:

— О, Латку вже чорт несе сюди! І чого йому треба? Він же сміявся з нашої роботи.

— Того ж і треба, щоб посміятися з нас, коли не полетимо,— казали інші. Всі нелюбо спід лоба позирали на Латку.

А він ніби того й не помічає: ручки заклав за спину, стулив губки, дивиться такий добрий, улесливий, хоч до болячки клади його.

Андрій стиха:

— І так би й дав по...

Петро Михайлович озирнув свій гурток:

— Ну, хто ж перший?

Зашепотіли схвильовано: „бери ти, бери ти“... бо-ялись.

Взявся Матвій. Підійшов, накручує резину.

— Розступіться!— Всі розступились.

Підняв угору, кинув...

Модель задирчала і... носом у землю.

Всі так і зів'яли:

— Оттак же...

Раптом мала дітвора зза спини руки, як не затрублять у гарбузові дудки, як не задеренчать у гребінці, як не забряжчать у черепки,— цілий оркестр. Гурток людей, що спинився, ідучи з церкви, в регіт. Латка одвернувся, пхикає в руку. Між школярами пішло сумне: „не полетить, не полетить“.

І стоїть дід Назар збоку, журно головою хитає:

— Зарізали, острамили школу...

— Заждіть. Це ще нічого не означає,— чути бадьорий



голос Петра,— може, ще він полетить. Здається, Матвій не так кидає його,— треба трошки вниз.

Закрутив резину, підняв, кинув...

Упав, як каменюка.

Регіт за спиною дужчий... галас...

Підійшов Петро Михайлович.

— Що б воно значило?— озирає модель, пробує рукою всі частини. Наблизився Латка, теж сумно хитає головою, але в маленьких очицях поблискує задоволення.

— Не летить ваш аероплан, Петре Михайловичу, не летить...

І хитає головою Назар:

— Ех, краще б не страмилися.

Петро Михайлович щось трохи поморочився коло моделі, мовчки підняв, кинув...

Модель теж не полетіла.

Назар махнув безнадійно рукою, повернувся, пішов до школи.

А голоси за спинами сміливішали:

— Вони думали, так то й полетить.

— Якраз ця школа цього й научить. Та ці учителі...

— Та що тепер за школа!..

І пішло...

А малі стрибають, верещать, трублять,— як малі дикунці.

Зрештою Андрій не витерпів: підбіг до дітей, вихопив у одного гарбузячу дудку й почав їх тіпати нею по плечах. Порозгонив.

Одходили люди, повипрямлялись, ніби їм од цього аж полегшало. Гомонять, сміються, з ними пішов і Латка. І було видко, як він розповідає їм щось смішне, вимахує руками, показує, очевидно, як падала модель, і сміється, аж до землі присідає.

Один по одному відходили од гурту й школярі, ліниво, скучно.



Коло моделі залишились самі майстрі та Андрій із ними.

— Ну, що ж його тепер будемо робити?..

— Нічого, не будемо сумувати, товариші, — почав Петро Михайлович, — я гадаю, що діло ми поправимо. Зараз ми не будемо його пускати, щоб не попсувати його зовсім, а пождемо, поки приїде до нас товариш Микола. Я думаю, що він усе ж таки прибуде. Через день, через два, може, через тиждень... Він нам діло поправить. Та, може, тут і поправляти немає чого... Може, тут треба тільки щонебудь одігнути, щонебудь підкрутити... Коли б тут був літун-фахівець...

Його перебив Петро:

— Гляньте, що то Андрій робить?

Андрій вже пригнувся коло моделі, мовчки щось поправяв коло неї, аж частини репіли.

— Андрію, покинь! Андрію, модель зламаеш.

— Та він модель ламає!

В Андрія тільки очі горіли... Ніби й мова не до нього.

— Андрію!..

— Одніміть од нього модель!

Але Андрій вже випрямлявся й піднімав угору модель. Підняв, кинув із розгону... і стало диво: аеропланчик захурчав і рівно, гарно, як живий великий метелик, пролетів трошки над землею... Петро Михайлович по годиннику налічив 15 секунд.

Вирвався такий крик радості, що його почули мало не по всьому селу. Діти, що гралися у глинищі в хатки, повистромляли з ями голови, побачили, і з вереском, із галасом, кинувши свої цяцьки, в піску і в глині побігли до гурту; люди, що порозходились із майдану, спинялись, повертались і здалека дивились, що там зчинився за крик.

Модель, трохи пролетівши, сіла, і Андрій легенько підхопив її, як дитину, на руки. Всі до нього юрмою.



— Що ти зробив із ним? Як ти пустив його?

Андрій аж сяяв од радощів. Розповідає:

— Я тільки одхилив трохи стабілізатора та резину закрутив не так туго, як ви.

— Як же ти догадався?

Андрій і сам не знав; сміється:

— Хто його знає.

Спробували ще раз.

Полетіло ще краще.

Діти шапки, картузи кидають угору, перекидьом...

Швидко вертаються назад ті, що пішли з майдану, аж піт на лобі блищить. Біжить Назар, аж спотикається, з городу, радий, шапкою махає, сміється... Вискочив із хати Латка, в одній жилетці, з ложкою в руках, видно — сів тільки обідати... Очі тепер у нього злякані, великі.

— Товариші, — гукає Андрій, і очі сяють у нього завзяттям і щастям, — підемо тепер із нашим аеропланом по всьому селу, по всіх вулицях.

— Ходім, ходім! — загули.

Збільшувалась за ним юрма, збільшувався гомін: „що таке? що таке?“

Скрізь по вулиці із тинів, ізза воріт визирали голови, простоволосі, в шапках, заспані, розкуйовджені, молоді в кольорових стрічках. Забілили сорочки, заясніли вишивки, спідниці, мов живим цвітом завітчало всі по шляху тини й загати, — це шумко й радісно йшли молоді піонери в селі. І шулиться, ідучи з церкви, якась стара бабуся під тином, прихиляється, хреститься, з острахом позираючи на це диво, що ось завелося в їхньому селі.

Стоїть Петро Михайлович один серед майдану, вуси накручує, посміхається.

А молодий гомін дзвенить, шумить десь аж на другому кінці села.



## ІХ

### ХАЙ ЖИВЕ АВІАЦІЯ!

Коли з другої вулиці вергались школярі на майдан, за ними тягнувся вже довгий хвіст. Діти, молодь, дядьки, плентались навіть десь іззаду старі, зігнуті діди з ціпками. А посеред натовпу, над аеропланчиком маяли вже червоні прапори з плакатами: „Хай живе авіація!“, „Підтримуйте наш повітряний флот“, „Всі на допомогу авіації!“ Спинились усі серед майдану. Гуде як на ярмарку. Підходили нові й нові люди, дивились, руками лапали, прохали, щоб іще раз пустили аероплан. Пускали без ліку. Гомоніли люди:

— От тобі й наші! Яке втяли!

Інші намагались трохи розхолодити людей:

— Та хіба воно справжнє! Це ж тільки виграшки дитячі! Цяцька!

— Зробили маленьке, зуміють зробити і велике! — казали інші.

— Не так то легко зробити велике: ось у мене є маленький хлопчик, Костик. Він у мене оце колись возика зробив. Зовсім схожий на віз. Ану, хай він зробить великий?

— А ось ти робиш великого воза, — а чи зробиш ти отаку птицю, щоб літала, як оце школярі зробили?

Регіт.

— Так бачите... то одна річ.

— Ото ж бо то й є!

Дід Назар цілу аудиторію зібрав коло себе:

— Ні, браття, це не пустякове діло! Тут усякі плани треба, всякі науки — фізика, граматика... Це тільки інженери колись робили, та й не абиякі інженери! От, скажемо: невр... невр... неврюри, стабі-лі-затори... Що це вам, іграшки?



Крутився у натовпі і Латка.

— А як ви гадаєте? — дехто до нього.

Латка очицями сюди, очицями туди, ручками круть-верть.

## Х

### ГОСТІ З НЕБА

Хтось голосно:

— Так то воно так, а все ж це тільки маленьке журавлення. Ні, ви отакого мені журавля зробіть, як от - о...

І височенний дядько підняв ключку вгору. За гомоном ніхто не чув, як високо над селом гув справжній аероплан. Всі підвели вгору голови.

— Оце журавель! На нього наклади пудів з півсотні, повезе.

— Ні, мабуть, ним тільки хіба пір'я возити.

— Повезе, — домагався хтось, — бач, як гуде, як добрий бугай.

— Годують, мабуть, добре, то й гуде!

— Та чого це він кружляє на одному місці? Чи він блудить, чи він світом нудить?

— Гляньте! Чи не думає оце він тут сідати?

Всі примовкли.

Чийсь схвильований голос:

— Так і є. Сідає! Чого це він?

Аероплан робив над селом круги, спускався все нижче й нижче, сідав над майданом.

Вже можна було забачити людей на ньому. Хтось із школярів крикнув на все горло:

— Це ж наш літун... Товариш Микола.

— Петре Михайловичу! Гляньте, Петре Михайловичу, де ви?

А Петро Михайлович не чує: сам уже закинув голову вгору, сміявся, щось гукав і махав своїм кашкетом.



Загуло на майдані, загомонило, замаяли шапки вгорі, затіпались в повітрі чуби. Але гомін на майдані став щухнути, тонути: могутній і радісний рев велетня - птаха все поглушив...

Рівно, ніби з гори по ковзалці, аероплан злетів на землю, легко торкнувся коліщатами землі, трохи прокотився по майдану й став.

Вискочив товариш Микола, веселий, несподіваний, мов із неба прилетів. Звіталися.

— Як же ваша модель?

Показують.

Якийсь дядько:

— Ану - ну, погляньте, чи ковалівці до чоگونهбудь здатні, чи, може, тільки їм змії з паперу пускати?

Літун уважно з усіх боків розглядав модель. Підійшов другий товариш, що коло стерна сидів — здався збоку страшним, а справді таке гарне, симпатичне обличчя, дивиться.

— Робота досить чиста.

Літун.

— Літає?

Всі весело:

— Го - го, ще й як!

Літун накрутив, підняв, кинув: полетіло.

Засміявся літун:

— Чудово! Ніхто не допомагав? До літуна ніякого не звертались за допомогою?

— Ні, ні, сами!

— Це навіть дивно, — це дуже рідкий випадок, щоб при таких умовах зразу модель удавалася. Признаюсь, моя перша модель не полетіла!

Розповіли йому, як спершу модель теж не хотіла летіти, як сміялись з них, як потім Андрій догадався, що зробити, усе, як було далі.

— Молодці товариші! Браво! — аж очі засяяли в літуна.



Далі до людей:

— Ну, як же тепер ви скажете, громадяни, путяще це діло — авіація, чи це тільки одна забавка?

— Та хто його знає... Одні так кажуть, другі інакше. Воно нам, правду кажучи, без діла, то ми не дуже до нього й доскіпуємось. Нам на ньому не літати.

— Ні, громадяни, так не можна ставитись до цієї справи, це діло наше спільне. Це ви так кажете, що мало знаєте, або й зовсім нічого не знаєте про авіацію. Чув я, як дехто з вас вороже зустріли наших сільських молодих піонерів, що почали учитися цього діла, і навмисне прибув сюди, щоб побалакати з вами про цю справу. Мені здається, коли ви мене уважно послухаєте, то сами побачите, що авіація і не така пуста справа, як вам здається, і не така вже далека вам, як ви про це думаєте. Будете слухати мене?

Загули:

— О, а чому не слухати? — просимо дуже.

— Нам треба, щоб з нами говорили.

— Давно вже треба.

## ХІ

### ПРО АВІАЦІЮ

Збились тісніше. Ті, що стояли далі, підійшли до гурту. Малеча посідала спереду, на моріжку, дорослі стали стіною. Літун став на аероплані, щоб усіх бачити, й почав:

— Перш за все, — запитав він селян, — для чого, на вашу думку, потрібні нам аероплани?

— Звісно, для того, — щоб воюватись! — одповіли селяни.

— Так, — підтвердив літун, — це правда, авіація може бути великою й могутньою зброєю під час війни. Буржу-



азні держави це добре розуміють і хапаються якможна більше набудувати військових літаків. Отже й ми — хочемо чи не хочемо — але мусимо мати свій військо-вий повітряний флот. Але це все тільки до якогось часу. Справжнє ж велике значення авіації — не в тому! — Далі він говорив про те, що авіація, яка служила до останніх часів для військових потреб, незабаром буде служити культурним і науковим цілям. — Вже й тепер, — казав він, — почали будувати аероплани й дирижаблі для перевозки вантажу й пасажирів, для наукових дослідів. Прийде час, і вони будуть служити для зносин між дале-кими країнами, що між ними лежать пустелі та непро-ходимі ліси й болота... — Казав про те, що і в сільському господарстві теж авіація буде мати значення, що вже й тепер в Європі і у нас навіть із аеропланів фотографують землю й роблять межові плани, труять сарануна полях...

— Зразу навіть трудно уявити собі, — казав він, — скільки всякого полегшення, скільки користі принесе людині авіація.

Слухають уважно, але погляд гострий, — помітно, не дуже ймуть вони цьому віри. Зітхає хтось:

— Ехе - хе! Коли то тільки буде цеє...

— Та чи й буде...

— Як же воно не буде, коли вже воно майже є в людей. В Німеччині після війни вже почали будувати пасажирські й грузові дирижаблі, які хоч і не так швид-ко літають, як аероплани, зате можуть піднімати до 2000 пудів вантажу.

— 2000... — загуло в натовпі. — Ой, щось мені того..

— Авіація росте неймовірно швидко, — казав далі літун, — ще недавно вважали, що найбільше без пере-починку аероплан може літати 25 — 26 годин, але в Америці вже літають більше 37 годин. Тепер аероплан без перепочинку може пролетіти до 3000 верст, а за одну годину може пролітати мало не 400 верст.



Загомоніли, гаряче замахали руками.

— Не було цього й не буде!.. Що він морочить голову, 3000 верст... Де це видано?

— Це він уже трохи тее...

— Товариші, я не байки прибув вам провадити. Кажу те, що люди давно вже знають. А це видано було, щоб до вас у село прилітали з Києва? Що це, байка?

Тож і школярі:

— А пароплав — байка, а машина — байка, а оце - о — байка? — показують на свою модель.

Притихли. Стриманіше:

— Не знаю, хто тільки буде на ньому літати?

— Хто буде літати? Будьте певні, — всякий полетить. Колись, як повелися були залізниці — хіба наші діди не виходили з попами та з корогвами проти потяга, як проти нечистої сили, а тепер що ми бачимо? Часом не дотовпишся і в вагон. Що, може, неправда?

Сміються. Пом'якшали.

--- Ми їздимо по залізниці, плаваємо пароплавом, любісінько будемо літати в повітрі. Та коли зважити добре, то на аероплані далеко менше буде небезпеки, ніж, скажемо, в потязі. Вже й тепер кажуть, що з аеропланами менше буває катастроф, ніж із потягом.

Повеселіли, жартують.

— Воно, правда, тут гайки вже не одкрутиш.

— І моста не зірвеш...

— І насипу ніякого й ремонту не треба — вигода видима...

— Треба сказати, що тепер будують такі аероплани, що можуть сідати не тільки на землі, але й на воді. Так звані гідроаероплани. Лети, куди хочеш — через моря, через пустелі, через непроходимі хащі...

Один не втерпів, здвигнув плечима, усміхнувся:

— Це зовсім, як у тій казці. Оце якимсь мій школяр купив книжечку про Іванушку - дурачка, так там те ж



саме: сів на горбоконики, не вспів озирнутись, як уже і в столицю дімчав!..

Сміх. Хтось додає:

— А я читав, як один іще на такому килимку летів...

Почали гомоніти, сміятись. Сміявся й літун.

— Бач, про це ви знаєте всі, а про справжні чудеса ніхто й не чув! А я ще скажу, — казав він далі, — що й у казці не вигадано нічого кращого од аероплана. Навпаки, на аероплані, мені здається, далеко зручніше літати, ніж на різних кочергах, мітлах, жлуктах та килимах. Там сиди, та й трусись, та держись.

Сміються всі.

— Та ще й добре держись, — уставив хтось.

— Що? Мо' доводилось? — Сміх. Інші:

— Та годі! Тут діло, а вони...

— Інше діло на аероплані. От, скажемо, тепер у Парижі: треба вам у Лондон, купуєте собі квиток, увіходите, як у вагон... Повно людей, в кріслах, на канапах порозсідалися, книжки, газети читають. Підняло, понесло вас, — вам байдужісінько. На протязі всієї аеролінії, що тягнеться на 380 кілометрів, у різних місцях прив'язані аеростати, що вказують дорогу, — вже не зблудить. Кожних 60 кілометрів — аеродром; там — станції, полустанки з сигналами, з маяками. Про якусь небезпеку вам і в голову не приходить. Подорожуючи, розмовляєте радіом з тими станціями, над котрими пролітаєте, розпитуєте передні станції про погоду чи слухаєте концерти чи то з Парижа, чи Лондона. Поки те, се — не зчулись, вже й у Лондоні. Ні, я все ж таки з більшою охотою полетів би на аероплані, ніж на якомусь жлукті, — додав він, сміючись.

Довго ще говорили, часом жартували, сміялись, але помітно вже було — думніші стали очі в людей, більш довірливий голос. Кінчив літун побажанням:

— Хай же живе наша червона авіація, хай росте, цци-



риться вона у нашому багатому, талановитому краї! — Шукав очима школярів - авіаторів. — Хай живуть молоді піонери, що кинули у вашому селі перше проміння свідомості щодо цієї великої, для всякої країни необхідної справи!

Дехто аж загорівся:

— А що? хай і наших знають! Наша Ковалівка теж не абищо. Молодці школярі!

— Слава! Слава! — Вхопили на руки Петра, Андрія, Матвія, далі всіх членів авіаційного гуртка, більших і малих, гойдали вище голови...

## ХІІ

### В КИЇВ ПО СІЛЬ

— Громадяни! Товариші! — махає руками літун: — Увага! Маю ще вам сказати дещо.

Помалу затихли. Усміхаються.

— Хто хоче проїхати на аероплані до Києва й назад? Можна взяти двох — одного з більших школярів, другого — коли із дорослих хто охочий. Хто сміливий? Хто на голову міцний?

Зашуміли, загули, і незабаром із членів гуртка вишов наперед Петро, якого товариші вибрали одногolosно, схвильований, радісний. З дорослими справа улагодилась не так швидко.

Всі хотіли, але всі боялись.

— Хай ось Максим Мичка летить: він на морях плавав.

— Ні, Мички шкода, — дітей багато, хай летить Григор, — він бурлака, в нього ні жінки, ні дітей...

Регіт...

— А жінкам можна?..

— Можна!

Зацокотіли, тоненько загомоніли жінки:



— Марусю! Бабу Грибиху! Тетяну! Москалівну!..

Веселий чоловік:

— Люди добрі! Прошу вас слізно: беріть мою!  
Хай голови не гризе мені!

— Тетяну! Тетяну!..

Мало не силоміць випхали наперед високу, струнку молодицю, ту саму, що приносила хлопцям у майстерню горщик ряжанки. Засоромлена, червона, аж пасмо коси вибилося спід очіпка, а очі сяяли сміливо й весело. До Петра:

— Ну, сину, коли гинути, то гинути разом. Що там не буде,— полетимо!..

— Оце так! Мати з сином... Оце молодиця!

Тим часом літун захопив собі на допомогу кілька душ людей, школярів, нашвидку поясняв їм, як треба буде пускати аероплан. До матері й сина:

— Ну, тепер сідайте! Сюди ось...— Вийняв годинника:— Без чверті чотири!

Тетяна, сідаючи, весело й схвильовано до людей:

— Ех, хоч раз у житті вирвуся з цього пекла! Прощайте, люди добрі, не згадуйте лихом!

Кругом загоготіло:

— Це родимий літун! Вона й дівкою була угара!

— Гляньте, то їх прив'язують, чи що б то?

— А як же, щоб часом перекидя не полетіли!

Матір і сина поприв'язували, наділи на голову шапки з довгими ушима, літун дав їм поради, як себе тримати під час літання, тоді заліз у аероплан, покрутив стернами й крикнув щось механікові. Той декілька разів повернув пропелер... Зашумів двигун, загув гвинт. Механік з допомагачами вхопили аероплан, держали, як дикого, крилатого коня, що поривався летіти...

— Пускати?..

— Заждіть! Заждіть!— наузбіч проштовхувався якийсь дід з мішком під пахвою. Кричить:



— Купіть мені, коли вже таке, то, будь ласка, півпуда солі у Києві! Там дешевше, ніж у нашого Лапки! Купите? Все одно дурно будете літати!

Сміються кругом, сміється літун, рукою махає: „Давай!“, мовляв. Дід кинув мішок, літун підхопив його, поклав на аероплан. Гукнув:

— Півпуда солі? Добре!

Перегукнувся знову з механіком... Крикнув:

— Пускай!

Пустили. Аероплан покотився по землі, одірвався од неї, помчав угору.

Глянув Петро униз — серце замліло.

Механік, люди, майдан, школа — все шугнуло вниз, як у провалля... здається, що аероплан гуде, дирчить у повітрі на одному місці, а під ним тоне, летить кудись усе: і ліс, як бур'янець, і озеро, як чорна на штанях латка, і все село маленьке, як малюночок на папері.

### ХІІІ

#### У КИЄВІ

— Де це ми?

Кругом люди, гомін, сміх... Трава. Якісь будови...

Либонь, це той самий аеродром. Так, ніби хтось могутній перекинув їх із села аж сюди... Встають, ноги тремтять.

Літун гукає на когось:

— Автомобіль у нас вільний?

— А що таке?

— Після скажу...

Гуде автомобіль.

Сіли. Загув.

Летять мимо телеграфні стовпи, крамниці, будинки... люди піші, люди на возах... трамваї, височенні будинки.



Задерчав автомобіль, став. Перед очима — скляні двері, над ними великими літерами:

### С о р о б к о п.

Літун із дідовим мішком з автомобіля у двері сховався...  
Дві - три хвилини — виходить із клунком. Крикнув автомобіль, мчить...

І вже перед очима знову аероплан...

Скільки хвилин, і...

— Дрр...

Затремтів птиця - звір, і вже внизу сади, як бур'яни. Київ, як невеличкий малюнок, менший, менший... зник...

## XIV

### Д І Л О Б У Д Е

В селі не розходились люди, посідали коло школи, дожидали. Повільно гомоніли про міське життя, про сільське, про нові порядки. Позирали на небо, прислухались. Механік вийняв годинник, заклопотано заглянув у нього:

— Двадцять п'ять хвилин пройшло — час би вже ...

— Так швидко?! — дивуються.

— Треба, щоб уже вертались, — певне, з тією сіллю забарились.

Жартували з дідом:

— Ні солі, ні мішка...

Аж ось один із школярів:

— Гуде...

Схопились з місця, — всі на майдан, попіднімали голови вгору.

Дивляться, шукають у небі очима. Радісно:

— А он же й він!

— Де? Де? Ага! Бачу!



Підлітає аероплан, гуде радісно, весело, бадьоро...  
Виходять.

Обступили, оточили:

— Ну, як? Ну, що? Дуже страшно?

Петро й мати сміються, точаться, як п'яні:

— Як тепер чудно тут! Немов би й село не те...

Хтось згадав:

— А солі дідові, мабуть, не купили?

— О, я й забула — єсть.

Передають дідові клунок. Всі до того клунка.

— Гляньте! Справді! Де купували? По чім? Бачте, діду, це б пішки коли б ви доплентались до Києва?

Дід подививсь на аероплан, подививсь на клунок, подумав — і до людей:

— А чи знаєте, що я вам скажу, люди добрі? Єй-право, мабуть, з цього діло буде!..

## XV

### УРОЧИСТІ ЗБОРИ

Перед тим, як одлітати, літун зайшов у шкільну майстерню. Там зібрався весь авіаційний гурток. Члени гурткової президії, Петро й Матвій, закінчили цієї весни школу, і на їх місце треба було обрати інших. Голова гуртка, Петро, одкрив збори. Озирнувся, — нема секретаря.

— Секретар! Де ж секретар?

Андрій стояв осторонь, як чужий, чогось невеселий, задуманий.

— Я ж... виписався з гуртка, — стиха промовив він. Всі якимось про це вже й забули були, тепер згадали.

— Як же тепер? Другого вибирати? Чи, може, знову приймемо Андрія? Як ти, Андрію?

— Коли приймете знову, то я...

Загули:



— Прийняти! Прийняти! Він усе ж багато працював коло моделі! Він і модель догадався як пустити. Прийняти! Голосуйте!

— Заждіть, товариші,— спинив їх Петро,— Андрієвої заяви ще не розглядали наші загальні збори, і коли він зараз зречеться її, то нам не треба буде й голосувати, я так гадаю.

— Правда,— загули,— сідай, Андрію, на своє місце та більше так не роби!

Андрій, червоний і радісний, швидко сів на своє місце. Одчинили збори. За почесного голову обрали товариша Миколу. Вітали його бурхливо, радісно. Подякувавши за честь, товариш Микола сказав промову, коротеньку, але щиру й гарячу. Він казав, що сьогоднішній день для нього справжнє свято, що в нього зростає певність і віра у розвиток, у велике майбутнє авіаційної справи у нашому краї, коли він дивиться на ці молоді, ще дитячі, завзяті обличчя. Казав: „коли ви, діти, змогли вже в своєму селі порушити між дорослими селянами цю великої ваги справу, що ж зможете ви зробити тоді, коли набудете сили й знання і коли з такою любов'ю й завзяттям оддастесь справі авіації“. Закликав поширювати свою роботу в школі і в селі, учитися, набирати членів, поширити в селі осередок допомоги авіації. Обіцяв держати з ними зв'язок, допомагати всім, чого буде треба. Радив тепер же накреслити план дальнішої роботи. Андрій відразу загорівся:

— Далі, я гадаю, нам треба збудувати справжній аероплан.

Всі засміялись.

— Ого, куди захопив!..

— Аероплан, не аероплан, а планер, я гадаю, ви могли б тут збудувати,— промовив літун.

— Планер! Планер! — загули збори.— Щоб літати, як Яковчук!



— Стійте, — спинив усіх Матвій, — будувати, то будувати, але з чого ми будемо будувати? На які кошти? Всі примовкли.

— Справді. Це питання цілком слушне, і його треба уважно обміркувати, — сказав товариш Микола.

Далі товариш Микола запропонував, щоб хтонебудь із членів гуртка списав усю роботу гуртка коло моделі, всі пригоди, які довелося пережити гурткові, і одіслав у редакцію авіаційного журналу „Повітряний Флот“, що видає його Центральне правління т-ва авіації та повітроплавства у Харкові. Зрештою виїняв авіаційні значки і роздав членам гуртка. Дійшовши до маленької Марійки, він спинився здивований.

— Невже й ця дівчинка — член вашого гуртка?

— А як же. Член, та ще й активний. Це наш бібліотекар!

Погладив по голові, дав і їй значок. Так і спалахнула вся з радощів, а очиці так і прикипіли до блискучого значка.

Коло дверей стояло душ із п'ять учнів, не беручи участі в зборах.

— Це теж із вашого гуртка?

— Ні, це прийшли записуватися у гурток.

— Ого, зразу п'ять душ!

— Е, це ще не всі... — Почали рахувати, хто ще казав, що хоче записатись у гурток.

— ...І Микита, і Петренко, і Кошіль, і Гончаренко, і Василь Підгірний, і Макар Підгірний...

— Дивіться, який урожай у вас сьогодні, — сміється літун. Тим часом Андрій щось гаряче почав шепотіти між товаришами, показував значок, махав руками, доводив щось, позираючи на Петра Михайловича.

— В чім річ? — помітивши це, спитав товариш Микола.

— Петро Михайлович теж член нашого гуртка.

— А, правда. Я й забув. — І товариш Микола, сміючись.



подав значок і Петрові Михайловичу. Той теж засміявся, а потім поважно прищпилив значок до тужурки. Поруч Петра Михайловича стояв дід Назар: товариш Микола подивився на нього, подивився на учнів. Всі зрозуміли: „Дати й дідові?“ — „Дайте! Дайте!“ — Дід почервонів, засоромивсь, — тікати; придержали, до свити причепили.

Посипались оплески, вигуки, радісний сміх...

Товариш Микола сказав, що, на великий жаль, він мусить зараз одлітати, і став прощатись. Веселою гурмою висипали із школи, пішли до машини. Як одлітав аероплан, кричали:

— До побачення! До побачення!

## XVI

### В НЕВІДОМІ СВІТИ

Зайшла ніч, але село ще не спало. Чути було сміх, гомін, парубочі вигуки, десь у вербах дівочі співи. Зайва, не витрачена за день сила дзвеніла й гула, шумувала в селі, розгонила сон і тишу. А вгорі без ліку блискучі далекі світи зоріють. Все небо, здається, двигтить і тремтить такою незміримою силою енергії, такими могучими невідомими законами - таємницями, що з давніх-давен хвилюють людину, будять думку; зорі тягнуть до себе, надихають бажанням піднятись до них... На горі за селом росте над ровом стара груша, що її знають в селі і що на ній побували малими теж, мабуть, усі. Спереду темніє смуга: через поле стояв ліс. Над лісом жевріє Марс, як жарина. Під грушею чути тиху, спокійну розмову...

— А я читав, що один вчений подавав таку думку: зробити таку гармату, щоб стріляла на сотні верст, і зробити велике ядро, в якому можна було б сидіти людям.



— Зажди, а чим би вони дихали там?..

— А дихали б вони он як...

З біноклем у руках, з блискучими значками на грудях сиділи на рові Петро й Андрій. Дивились у бінокля на Марс, говорили про те, що, певне, живуть там якісь живі створіння, можливо, розумні, що колись людський розум дійде до того, що знайде спосіб, як завести зносини з цією планетою, що невпокійний людський дух, раз пробудившись, вже ніколи не перестане пориватися туди.

— Може, багато буде невдач, катастроф, жертв, але це не спинить уже людину!— казав Петро.

— А ні!— згодився Андрій.— Ти ж таки подумай — побути там, де ще ніхто ніколи в світі не бував! Дізнатись про таке, про що, поки світ стояв, поки жили люди, ніхто не знав, не відав!...

— Подумаєш, аж мурашки полізуть... Здається, все б за це віддав, все покинув...

— Так... є за що хоч би і вмерти!..

Затихли, задумались.

— Я тепер розумію того Ікара, що не послухався батька і полетів до сонця...

— Якого Ікара?

— А ти хіба не читав? Це є така стародавня казка...

І Петро почав розповідати одну з відомих найкращих старогрецьких легенд про того відважного хлопця, що рискнув життям, щоб побачити сонце, полетів до нього і впав у море.

А Марс вибирався над лісом все вище й вище.



# **ОСЕТИНСЬКІ КАЗКИ**

elib.nplu.org







## ЧОРНИЙ ОРЕЛ

Жив собі чоловік та жінка, і був у них хлопчик. Були вони бідні й жили в куцій старенькій хатинці. Вітер повіне, — то вона й гойдається — от - от перекинетесь. Виліз батько з сином на хату, щоб полагодити верх, коли на трямку сидить Чорний Орел. Впіймав його батько та й каже:

— Стій же ти, вражий орле, більш ти не будеш сюди літати та солому на моїй хаті кублити.

Тоді до хлопця:

— На, подерж, сину, а я піду візьму ножа та заріжемо.

Поліз він за ножем, а Орел і прохає хлопця:

— Пусти мене, хлопчику, ти ж бачиш, що не яка вже моя й шкода. Пусти!

А хлопчик і одказує:

— Я б радий тебе пустити, коли ж батько в мене сердитий: як розлютується, то щоб і мене не зарізав.

— Не бійсь,— каже Орел,— я до цього не допущу.

Хлопчик і пустив його.

Вертається батько та до хлопця:

— А орла де дів?



— Пустив, — каже.

— Ах, ти ж сякий - такий! — та до нього.

Тоді Орел сів на дереві біля хати та й каже:

— Як маеш ти хлопця за мене бити, бери мене краще та заріж.

Батько кинув хлопця та до Орла, а хлопець з хати та й ну тікати.

Орел і собі знявся та й полетів. Летить та й гукає до хлопця:

— Біжи ж ти за мною.

Орел летить, а хлопець за ним біжить. Біг - біг, притомився. Бачить — не збігти йому за Орлом, — сів спочити.

Потім і думає: „додому вже не вернуся, піду собі світ - заочі“.

---

Іде він та й іде. Бачить: степ, а на степу пасуться отари та череди всякої худоби, а по ярах стоять калюжі молока, що капає з корів. Підійшов він до чабанів, поздоровкався та й питає:

— Чию це ви худобу пасете?

— Це худоба Чорного Орла, — одказують. Хлопець зрадів та й прохає:

— Розкажіть мені, як дійти до нього.

— Добре, — кажуть, — переночуй з нами, а завтра ми тобі розкажемо.

Хлопець остався.

Бачить, а чабани ріжуть баранів, скотину б'ють на м'ясо.

— Нащо це ви? — питає.

— Будемо тебе шанувати.

— То навіщо ж такого багато?

— Це вже такий звичай у Чорного Орла: коли трапиться до нього гість, то нічого не жалує для нього. Так і нам наказав робити.



Повечеряли добре, полягали спати, а вранці повставали та й стали виряджати хлопця до Чорного Орла.

— Як підеш ти, — кажуть вони, — то не звертай з дороги, йди прямо та й прямо. Побачиш муровані стіни та залізну браму — там і живе Чорний Орел. Тільки так не пройти до нього: на його подвір'ї багато собак лютих, то щоб не розірвали. Ми зробимо так: обкладемо тебе м'ясом, а зверху обгорнемо в овечу шкуру. Собаки нападуть на тебе, обірвуть шкуру, похватають м'ясо, а ти тікай тоді мерщій в Орлів будинок.

— Та ще скажемо тобі от що: як підійдеш до залізної брами, то скажи, не забудь: „добрий день!“, а то брама не розчиниться.

Подякував хлопець чабанам та й пішов.

---

Іде він та й іде, з дороги не звертає, коли так: стоїть мурована стіна й залізна брама. Підійшов хлопець до брами та й промовляє:

— Добридень!

Залізна брама й розчинилася. Увійшов на подвір'я, а до нього так і кинулася сила собак. Порвали на ньому овечу шкуру, розхватали куски м'яса та й почали їсти. А хлопець тим часом мерщій побіг до будинка, став перед дверима та й швиденько: „добридень!“

Двері одчинились, і він пішов у будинок.

А в будинкові багато світлиць. Кожна прибрана хороше - хороше, аж сяє. Обійшов він по всіх світлицях — нема нікого. Сів та й дожидає. Як стало смеркатись, надворі загула буря. Деревата шумлять, вікна бряжчать, будинок ходором ходить. Хряснули двері, одчинились — в світлицю влетів Чорний Орел. Сів він з розгону на стілець, крила зразу поспадали. Дивиться хлопець, а то вже гарний - прегарний рицар молодий.

Побачив він хлопця та як зрадіє:



— А ж думав, що ти вже й не знайдеш мене! Оставайся тепер жити в мене.

Живуть вони рік, живуть другий і більше. Хлопчик виріс уже, став великий. Тоді каже йому Чорний Орел:

— Давай побратаємось!

— Давай,— каже той.

Після того Орел взивав його Побратимом. Раз і каже Чорний Орел:

— Побратиме мій любий! Так мені здається, що немов ти журишся в мене. Може, занудився, сидячи в будинку. Поїдемо по степу погуляєм. Хіба ж коней у мене мало, або зброї немає!

Посіддали вони коней і подалися в степ з вітром гуляти. Коли стоїть перед ними якесь кладовище. Побратим спинив коня, схилив голову та й зажурився.

— Чого це ти, Побратиме мій, засмутився так? — питає Чорний Орел. Побратим промовчав, тільки зітхнув тяжко.

Так і додому поїхали.

Поїхали вдруге в степ, і вдруге так само: як побачив Побратим кладовище, відразу спинився і став журитись. А Чорному Орлові знову не сказав ні слова. Поїхали втретє. Коли й за третім разом стало так, Чорний Орел став виказувати своєму Побратимові:

— Який же ти, мій Побратиме, та нещирий! Я тобі кажу всю правду, а ти од мене криєшся. Чому не скажеш, який на душі в тебе смуток? Може б, я поміг тобі, а не поміг, то хоч розважив би.

Тоді Побратим розказав йому все.

— Тільки, — каже, — побачу я оці могилки, то й зразу згадаю про свого батька та матір. Може, думаю, і вони десь повмирили.

Тоді Чорний Орел і каже:



— Бачу я, що хочеш ти додому. Шкода мені за тобою, та нехай уже так і буде. Їдь, коли хочеш, а я тебе так одарую, що буде за чим жити й тобі, й твоїм батькам.

На другий день виряджає Чорний Орел свого Побратима в дорогу. Виніс йому малесеньку скринечку та й каже:

— Не одчиняй цієї скринечки, поки не дійдеш додому. А дома одчиниш та побачиш, яке добро там заховано. Тільки ой — гляди - гляди! — дорогою не одчини, бо тоді загинемо і ти, і я.

Попрощавсь Побратим з Чорним Орлом, взяв ту скринечку та й пішов.

---

Іде він степом та й думає: „наобіцяв мені Чорний Орел всякого добра, а дав цю маленьку скринечку. І що б було тут такого дорогого?“ І взяла велика охота заглянути в ту скринечку. Сів він на шляху та й думає: „прочиню ось я цю скринечку трішечки, та хоч в щілинку гляну, що там сховано“.

Тільки прочинив він скринечку, як рине ж звідти скоту: овечки, корови, коні, одно за одним валом валять. Увесь степ, скільки оком скинути, захряс ними, а вони ще валять.

Сів Побратим та й плаче:

— Пропав же тепер і я, пропав і Побратим мій вірний. Коли йде Велетень, великий - великий.

— Чого це ти плачеш, хлопче? — питає він Побратима.

— Та як же мені не плакати, коли я сам занастив себе: випустив із скриньки скот, а сюди загнати не здолаю. Тепер загину сам, загине й той, хто подарував мені цю скриньку.

— А що даси, як я тобі увесь отой скот та знову в скриньку зажену? — каже Велетень.



— Що хоч, те й бери.

— Хочеш, щоб я тебе з'їв?

Побратим і думає: „вже мені однаково — чи так, чи інакше погібати, то хай же хоч Чорний Орел останеться живий“. Потім і каже:

— Добре, з'їси.

Глянув Велетень сюди-туди: край шляху росте дуб.

Як не вирве він того дуба! Махнув раз, махнув два: повернув скот у скриньку. Лізуть, не потовпляться. Не довго пройшло, всіх до одного позагонив, потім зачинив скринечку й оддав Побратимові.

— Коли ж ти мене будеш їсти? — питається у Велетня Побратим.

— Приходь через два тижні.

— А де ж ти живеш?

— Отам і там, — розказав Велетень.

Тоді Побратим взяв тую скриньку та й пішов додому. Прийшов він додому, та як випустив скот із скриньки, то батьки його відразу й побагатіли.

Пожив з ними два тижні, а потім попрощався й пішов од них.

Приходить до Велетня, а той саме спочиває по обіді.

— Ну, тепер їж мене! — каже Побратим.

Велетень глянув на нього та й каже:

— Дуже ти в дорозі пилом припав. Піди викупайся, тоді приходь.

Викупався Побратим, знову приходить.

— Викупався вже — їж!

А Велетень знову:

— Піди, — каже, — краще викупайся.

Пішов Побратим, викупався знову, вишарувався добре, приходить.

— Тепер добре вимився, — каже, — хоч якому панові, то можна їсти.

А Велетень позіхнув та й каже:



— Та воно мені щось і їсти не хочеться. Загадаю я тобі одно діло. Як зробиш, то й зовсім на волю пушу.

— А що ж ти мені загадаєш?

Велетень і каже:

— Єсть на світі дочка в Сонця, красуня Акулян; як через рік приведеш ти до мене ту красуню, тоді не буду тебе їсти.

— Добре, — каже — піду.

Вийшов од нього та й пішов, куди очі бачать.

---

Вийшов він на шлях та й журиться, де йому шукати тієї красуні Акулян. Дивиться — назустріч йому їде якийсь Рицар. Кінь під ним, як сокіл, зброя сяє, і сам молодий та хороший. Поздоровкався він до Побратима та й питає:

— Куди йдеш, чоловіче добрий?

А Побратим:

— Питай ти мене, коли я й сам не знаю.

Потім і розказав йому, хто він і що йому треба зробити. Послухав його Рицар, а далі й каже:

— Тяжко знайти ту красуню Акулян, і самому тобі ніколи її не добути. Потоваришуємо з тобою та вкупі поїдемо — я допоможу тобі.

Глянув на нього Побратим та й каже:

— Як же мені потоваришувати з тобою, коли ти багатий, а я бідний, — ти будеш конем їхати, а мені не зійти з тобою пішому.

— Помиримся, — каже, — а як будеш мене слухатись, то й у тебе все буде.

Потоваришували.

---

Один конем їде, другий їде піший. Тоді перший сідає на коня, а той їде піший. Так і міняються. Дивляться — сидять пастухи. Рицар і каже:



— Зараз будеш мати і коня й рушницю, та ще й одяжу. В них цього багато, то вони й жалкувати не будуть.

— Як же це буде? — питає Побратим.

Рицар і каже:

— Я перекинусь в дорогого собаку та й буду бігти за тобою. Пастухи люблять добрих собак і будуть купувати в тебе. То ти й візьмеш за нього коня, рушницю, одяжу. А як будеш вибирати коня, то роби так: стань оддалік та й клич з табуна: сук - сук - сук... Який вийде до тебе, того й бери.

Так і зробили. Їде Побратим конем, а за ним біжить дорогою собака. Побачили пастухи того собаку, здивились:

— От, — кажуть, — коли б нам такого собаку! — Тоді й кажуть до Побратима:

— Чи не продав би ти нам твого собаку?

— Продам, — каже.

— Що візьмеш?

— Дайте коня та рушницю, та дайте у віщо одягтися.

Пастухи зраділи:

— Бери скільки хочеш, бо такого добра в нас багато.

— Мені багато не треба, — каже.

Дали йому пастухи рушницю, дали одяжу.

— А коня, — кажуть — сам вибирай.

Став Побратим проти табуна та й кличе: сук-сук-сук...

Дивиться: кульгає з табуна шкапа, погана - препогана.

„Здохне вона тобі, щоб я її взяв“, — подумав Побратим та й погнав її назад. Потім знову: сук - сук - сук... Дивиться — знову та ж таки шкапа суне з табуна. Нічого робити, взяв її з собою, поїхав. А собака зостався в пастухів.

Вночі як пастухи спали, прийшли злодії, щоб покрасти коней. Собака почав гавкати та й розбудив



пастухів. Тоді злодії повтікали. А собака за ними, погнав їх, та й погнав, та й погнав.

Тільки його й бачили пастухи.

---

А Побратим поїхав собі один. Коли доганяє його собака. Добіг ближче та й знову перекинувся в Рицаря.

— А що, — питає, — виміняв усе, що треба?

— Виміняв, — каже, — тільки кінь дуже поганий попався.

— Е, — каже Рицар, — то ти його ще не знаєш — ось сідай на нього.

Сів побратим на тую шкапу, а Рицар її пліткою лясь-лясь! — і під Побратимом забасував кінь, як диво, що й не знайти кращого.

---

Їдуть вони та й їдуть. Захотіли їсти.

— Добре б було, — каже Побратим, — розжитись на що та попоїсти. Тільки ж за що його розжитися, як грошей кат-ма.

— Не треба грошей, — одказує Рицар, — розживемося й так.

Їдуть далі — коли чабани баранів стережуть. Тоді Рицар і каже:

— Я перекинуся в дорогу рушницю, а ти за ту рушницю виміняй у них барана.

Їде Побратим мимо чабанів, а за плечима дві рушниці — одна гарна, друга ще краща.

— Навіщо тобі дві рушниці, — кажуть йому чабани: — продай нам оту кращу.

— Добре, — каже, — дайте мені за неї барана.

— Хоч п'ять бери, — кажуть.

— Ні, мені одного треба.



Помінялись. Взяв Побратим барана, поїхав, а чабани радіють, рушницю роздивляються.

Коли дивляться — вовк схопив в отарі найкращого барана й подався, скільки видно.

Чабани й кажуть: „коли досягне ця рушниця до вовка, то кращої за неї не знайти“.

Взяв один її, націлився на вовка й стрельнув. Так вовк і перекинувся й барана випустив.

А сама рушниця розлетілася вдрізки.

---

Їде Побратим, коли його знову наздоганяє Рицар. Наздогнав та й каже:

— М'ясо ми будемо мати, треба роздобути ще хліба та солі.

— А де ж ми його без грошей візьмемо? — питає Побратим.

— Добудемо і без грошей, — каже Рицар. — Я перекинусь в золотий гребінчик, а як будеш їхати селом, то ти у дівчат виміняєш на нього хліба та солі.

Їде Побратим селом, держить в руці золотий гребінчик; так він у нього й виблискує на сонці. Позбігалися дівчата з вулиці, та так на той гребінчик задивляються.

— От, — кажуть, — коли б нам такий гребінчик!

Далі одна й питає:

— Може, продали б, дядьку, отого гребінчика?

— Купуй, то, може, й продам.

— А що візьмете?

— Багато не візьму: винеси хліба та солі попоїсти, то й буде твій.

Дівчина зраділа:

— Скільки схочете, — каже, — стільки я й дам.

— Ні, мені багато, — каже, — не треба!

Винесла дівчина хліба та солі. Побратим оддав їй золотий гребінчик, взяв хліб, сіль та й поїхав.



А дівчина заходить у хату та до дзеркальця. Стала розчісуватись тим гребінчиком. Розчесалась та й стала така чорнява та гарна. Зраділа дівчина, думає: „тепер же будуть мене хлопці любити“. Потім прибралась, знову на вулицю майнула. А гребінчик на столі остався.

Потім шусть у вікно — та хто його зна, де й дівся.

---

Побратим вийшов за село, почав вечерю готувати.

А як вечеря вистигла, надійшов і Рицар. Попоїли вони, лягли спати, а чуть світ — поїхали далі.

Їдуть вони та їдуть. Дивляться: перед ними золоті хмари, а в тих хмарах сяють палаци та будинки.

— Отут живе Сонце! — каже Рицар. — Підійдемо під палац та побачимо, що там саме діється.

Приходять до палацу, а там вештається багато людей та чогось усі такі заклопотані.

Тоді Рицар і питає одного, про що це люди так бідкаються?

А той і каже:

— Та тут у нас такий клопіт, такий клопіт! Сонце видає свою дочку, красуню Акулян. Завтра весілля, а їй досі ніяк не доберуть черевиків по нозі. Сонце наказав нам, щоб до світу були черевики, хоч із землі. Так оце не знаємо, що й робити, де вже їй тих черевиків шукати. — Сказав та й пішов.

Тоді Рицар і каже:

— До ранку ми ще придумаємо щонебудь, а тепер ляжемо спати.

Лягли вони спати під золотим палацом, а Рицар і каже:

— Коли б нам ранку не проспати: як прокинешся раніше мене, то збудиш.

Прокидається серед ночі Побратим, підняв голову — немов розвидняється. Тоді він до Рицаря стиха:



— Товаришу, вставаймо, бо світає.

Рицар прокинувся, глянув навкруги та й каже:

— Ні, це ще не світає — це красуня Акулян прокинулась та до вікна підійшла. Спімо.

Лягли та й знову сплять.

Прокинувся ще раз Побратим, дивиться — немов зовсім уже розвиднилося.

— Товаришу, вставаймо, бо вже надворі видніє! — стиха промовляє він до Рицаря.

Рицар прокинувся, глянув у небо та й каже:

— Ні, ще не видніє. — це красуня Акулян прочинила віконце в своїй світлиці. До світу ще далеко. Спімо.

Сплять.

Прокидається Побратим, коли надворі видно, як удень.

— Товаришу, вже день надворі. Вставаймо!

Той прокинувся, глянув та й знову каже:

— Ні, це ще не день надворі — це красуня Акулян вийшла на рундук, бо в світлиці душно. Спімо. Ще до ранку встигнемо заснути.

Кріпко заснув Побратим. Був би й ранок проспав, коли б Рицар не розбудив його. Розбудив Рицар та й каже:

— Придумав я таке: я зроблюся черевиками, а ти понеси їх продавати до красуні Акулян. Оддаси їй ті черевики приміряти, а сам мерщій тікай од палацу та й не озирайся. Що буде, — побачимо.

Перекинувся Рицар в черевики, а Побратим взяв їх і поніс до палацу. Побачив він прислужницю та й каже:

— А неси оці черевики Акулян, хай прибує.

Наймичка понесла черевики до Акулян, а Побратим мерщій за браму, на коня та хода.

Прибула Акулян ті черевички — прийшлися як вилиті.

— Оці черевички по моїй нозі, — промовляє Акулян, — хто ж це їх добув мені?

— Там чоловік приніс, стоїть надворі, — одказує наймичка.



Вийшла Акулян на рундук, щоб глянути на того чоловіка, та й не зчулася, як ті черевички підняли її вгору; підняли та й понесли з палацу. Спустили додолу далеко од палацу, де їхав собі Побратим. Черевички з неї спали та й зникли. А там стоїть Рицар та до Побратима осміхається.

---

Взяли вони Акулян з собою, їдуть. Проїхали трохи, Рицар і питається у Побратима:

— А чи гарна Акулян?

— Ой, гарна ж,— каже,— та...— та й замовк.

Їдуть далі.

— А чи не шкода її Велетневі давати?

— Шкода,— каже побратим. Та й зітхнув.

Перегодом Рицар знову питає:

— А може б, ти сам оженився з нею?

— Оженився б, так Велетень із'їсть.

— Не журись,— каже,— і Велетень не з'їсть, і Акулян твоя буде.

Потім і каже:

— Я зроблюсь другою красунею, ще кращою за Акулян, то ти й поміняєшся з Велетнем.

Так і зробив — зразу став такою красунею, ще кращою за Акулян. Приїхав Побратим до Велетня та й каже йому:

— Привіз я тобі дочку Сонця, красуню Акулян. Тепер ні ти мені нічого не винен, ні я тобі.

— А це друга що за дівчина?— питає Велетень.

— Це моя молода.

Глянув на неї Велетень, а вона краща за Акулян.

— Давай поміняємось!— каже.

— Поміняймося,— каже,— тільки вона од тебе втече.

— Не втече!— каже.

— Далєбі, втече.



— Ну, то вже побачимо. Міняймося.  
Помінялись.  
Взяв Побратим із собою Акулян, поїхав.

---

Друга красуня каже Велетневі:

— Треба мені голову змити: звели погріти окропу в казані.

Велетень звелів слугам гріти окріп в казані, а сам ліг спочити. Ліг та й заснув. Тільки окріп закипів, красуня поставила його в головах у Велетня, сама знялась та й майнула з двору. Прокинувся Велетень, став кликати красуню:

— Ходи, — каже, — поцілуй мене.

Кликав - кликав, ніхто не йде. Розсердивсь дуже.

— Я ж тебе навчу, як слухати! — крикнув. Та як схопиться! Зачепив казан, перекинув на себе, так його й обварило всього. Розлютувався ще дужче — кинувся по світлицях шукати красуні. Шукав - шукав — не знайшов. Тоді догадався, що вона втекла. Крикнув він на свої слуги, щоб сідлати найкращого коня. Осіддали йому коня, сів та й полетів на ньому, як вітер, доганяти Побратима.

---

А та красуня — вже не красуня, а знову став Рицар. Ідуть трое, розмовляють. Коли чують: земля гуде, буря шумить. Побратим і каже:

— Це ж Велетень наздоганяє нас: пропали ми тепер.

— Не бійсь, не пропадемо, — каже Рицар, та зразу перевернувся: став києм.

Прибігає Велетень та до Побратима:

— На що ти мене одурив?

— А хіба ж я тобі не казав, що втече? — одказує той.

— То ти вмисне зробив так? — Велетень до нього.

— А ти нащо людей їси?

— То що, як їм? От і тебе зараз із'їм.



— Ану ж, ну! — каже Побратим.  
Кинувся до нього Велетень, хотів уже з коня стягати.  
Коли це як не зашумить кий над головою, як не ог-  
ріє Велетня по лобу, аж каганці йому посвітились.  
Озирнувся кругом — немає нікого.  
— Що за диво?  
Потім знов до Побратима.  
— Таки з'їм тебе!  
Зашумів знову кий: та раз, другий його по голові,  
аж поточився. Став Велетень та й дивиться.  
— Та що це воно за мара така, що б'ється так дуже?  
А Побратим до нього:  
— Ото, — каже, — як не одв'яжешся, то й буде бити,  
поки й дух з тебе виб'є.  
— Та ну? — каже.  
— А ти ж думав як! Ото йди собі геть за доброї  
честі.  
— Е, — каже Велетень, — коли так, то краще й поїду  
собі.  
Свиснув на коня та й повернув назад.

---

Їде з красунею Акулян Побратим, а поруч з ним  
Рицар. Вже недалеко Побратимові й додому. Тоді Ри-  
цар і промовляє до Побратима.

— Мабуть, отут ми з тобою й попрощаємося. Вже  
тобі пригоди не буде ніякої, доки й додому прибудеш.  
Тільки на прощання скажу тобі от що: оця красуня  
Акулян — вона дуже гарна, тільки зрадлива й лиха.  
Як такою візьмеш її, то буде тобі з нею одна звада.  
Треба так поробити, щоб була вона вірною дружиною.

Тоді вийняв шаблю та й розрубив її надвое. Ди-  
вляться — а всередині в неї гадюка.

Взяв Рицар ту гадюку, викинув, а красуня знову  
ожила.



— Ну, тепер,— каже,— будеш з нею щасливий,—  
їдь здоровий!

Тоді Побратим і каже:

— Скажи ж мені на прощання: хто ж ти такий,  
щоб знав я, хоч кого згадувати.

А Рицар і каже:

— Хіба ти мене досі не впізнав? Та я ж Чорний  
Орел, твій товариш і побратим...

elib.prlu.org



## ЧАРІВНА КОЗА

Жив собі князь, і було в нього три сини та три дочки. Як став умирати, покликав князь синів і сказав їм свою волю:

— Оддайте дочок заміж за того, хто перший посватає.

Сказав та й умер. Через рік прилетіло трое Чорних Орлів сватати князівен.

— Не оддамо! — кажуть старші брати Чорним Орлам. — Завезете ви наших сестер далеко од роду, марнітимуть на чужині.

Тоді найменший брат і каже:

— Згадайте, що батько заповідав нам, умираючи. Треба оддати.

Шкода було за сестрами, та не хотілось і батькової волі ламати. Оддали.

Поїхали три сестри з Орлами та й вісті не шлють.

Зажурилися брати.

— Занапали, — кажуть, — ми своїх сестер, світ їм пов'язали на чужині.

Далі старші брати почали нападатися на меншого.



— Це через тебе! — кажуть. Гризуть та й гризуть йому голову.

Тяжко стало йому жити з ними. Взяв він та й пішов од них, куди очі бачать.

---

Довго мандрував він світами, поки вийшов на степ. На тому степу трава до пояса, а скоту пасеться — й краю не видно. Підійшов він до чабанів, розпитує:

— Чиї це степи, чий скот на них пасеться?

— Все це, — кажуть, — Чорного Орла.

— А сам він далеко? — питає. — Мені треба до нього.

— Дорога не близенька.

Потім стали розказувати...

— Підеш прямо та й прямо. Буде другий степ, а на ньому табуни коней. Минай, іди далі. Потім буде третій степ, а на ньому отари овець. Теж минай. Далі будуть качки, гуси, кури. Пройдеш сім степів, тоді будуть тобі будинки Чорного Орла. Як будеш доходити до чабанів, признавайся до них. Вони тебе напоють і нагодують, бо вся та худоба, що стрінеш по дорозі, все то — Чорного Орла.

Довго йшов Княженко степами; як доходив до чабанів, признавався до них, вони його поїли, годували й на дорогу харчів давали. Пройшовши сім степів, тоді побачив великі будинки Чорного Орла. Пішов туди. Увійшов у будинок, бачить — його найменша сестра.

Зраділа сестра, не знає, як краще брата шанувати. Далі й каже:

— Я на тебе, братику, й не надивилась би, з тобою не наговорилася, та шкода мені томити тебе, бо ти й так в дорозі стомився: іди в кімнату, лягай спочивати.

Одпочив брат, встає, а вже йому стоїть і вода вмитися, і рушник втертися, на столі — їсти й пити. Княженко й каже:



— Десь ти, сестро, сама на хвилинку не спочила та все за мене клопоталася.

Далі й питається Княженко у сестри:

— Як живеться тобі, сестриченько, на чужині в самотині?

— А добре, братику, — каже, — чоловік мене любить і жалує, тільки він ревливий.

Далі подумала та й каже:

— Оце я жду, не дождуся його та й боюся: як прилетить він, тричі увесь світ обкруживши, не буде тебе зразу впізнавати, то ще й стріляти згарячу стане. Сховаю я тебе на той час. А перегодом сама скажу йому.

Як стало вечоріти, сховала вона брата в далеку кімнату. Зашуміло, загуло надворі, в будинок влетів Чорний Орел. Крила з нього спали, і він став чоловіком.

— Щось тут чоловіком чужим пахне! — крикнув він сердито на жінку. — Признавайся, хто сюди приходив?

— Хто б же сюди приходив, коли сюди й птиця не долітає. Ти по світу літаєш, між людьми буваєш, то тобі й пахне чоловічим духом. — А трохи перегодом і каже йому:

— Що б ти зробив, коли б прийшов до нас мій старший брат?

— Набив би й прогнав.

— А коли б середульший?

— І йому було б теж.

— Ну, а коли б найменший?

— Найменшому був би радий, більше, як рідному братові.

Тоді жінка й каже:

— Ну, то прийшов же до нас в гості мій брат найменший. — Потім пішла й вивела брата.

Дуже радий був Чорний Орел своєму гостеві, вітав його, як рідного, жити в себе оставляв. Княженко жити не остався, — погостював у нього тиждень та й виряджається другу сестру одвідати. Розказав йому Чорний



Орел шлях до свого брата, дав коня й зброю. Попрощався Княженко та й поїхав. Тільки виїхав він у степ, коли на дорогу вибігла Коза та й не пускає їхати далі.

Кінь хоче її обминути, а вона не дає. Зняв Княженко рушницю, стрельнув на неї: рушниця вдрізки розлетілася, кінь упав мертвий, а сам він так забився, що насилу з землі встав. Дивиться, Кози вже немає. Пішов далі пішки. Минув сім степів і дійшов до другого Чорного Орла.

Як було в найменшій сестри,— так само і в середній. Погостював він там тиждень, взяв у Чорного Орла другого коня й рушницю і поїхав одвідувати найстаршу сестру.

Виїхав в степ. Знов на дорогу вибігла Коза та й не пускає. Зняв рушницю Княженко, стрельнув. Те ж саме: рушниця розлетілась вдрізки, кінь упав мертвий, сам забився, що насилу з землі встав.

Пройшов пішки сім степів, прибув до найстаршої сестри, що була за третім Чорним Орлом. Як було в перших двох сестер, так і тут. Погостював Княженко тиждень та й виряджається в дорогу.

Виряджаючись і каже Чорному Орлові:

— Що воно за Коза така бігає тут? Ніяк не дає конем їхати.— Потім і розказує про свою пригоду з нею. Чорний Орел послухав та й каже:

— Отак саме й нам усім братам було, як були ми людьми. Ніколи вона не пускала нас конем їхати, через те саме ми мусіли зробитись орлами.

Далі й каже:

— Хоч і не сідай на коня,— все одно не пустить.

— Пустить, не пустить, а спробувати треба.

Попрощався, сів на коня й поїхав.

Тільки виїхав у степ, сталося так, як перше було: і рушниця розлетілась, і кінь загинув, і сам забився. Пішов пішки.



Як стало вечоріти, побачив він маленьке село. „За-йду, — думає, — впрошуся до когось ночувати“. Заходить у хатинку, що край села стояла. Аж там нікого. Стоїть тільки на столі вечеря готова. Попоїв він та й ліг під лавою спати.

Коли входить в хату стара жінка та й сама собі бідкається:

— Де це дочка так забарилась, вечеря простоїть.

Коли в хату вбігає та сама Коза, скинула вона шкуру, і стала дівчина молода та хороша.

Сіла вона за вечерю смутна - невесела. Повечеряла та й каже до матері:

— Щось ніби менше ви наварили вечеряти сьогодні.

А мати й каже:

— Ні, дочко, сьогодні я наварила більше, ніж перше. Мабуть, бігаючи, виголоднилась ти дуже.

Погасили вогонь, полягали спати. Слухає Княженко, мати з дочкою починають розмовляти:

— І коли вже ти, доню, дружину свою знайдеш та бігати перестанеш? — каже їй мати.

Дівчина зітхнула та й каже:

— Таку ви мені, мамо, долю вділили: щоб мені бігати, людей переймати, своєї дружини шукати.

— Мабуть, вже ти, дочко, не знайдеш собі дружини на світі.

Дочка й одмовляє:

— Не було б жаль, мамо, коли б не знайшла. А то жаль тяжкий, що знайшла та втеряла. — А далі й розказує: — знайшла я того юнака, що стріляв на мене тричі й живий остався. Стежила, зорила за ним та й не вберегла. Як стало вечоріти, десь зник він з очей моїх. Тепер коли то знов я побачу його.

Княженко виждав, як заснула мати. Тоді підійшов до дівчини, розбудив та й признався до неї. Дуже зраділа дівчина, потім і питає:



— А чи ти ж візьмеш мене за себе?

— Візьму, — каже.

Посідали вони та й розмовляли до ранку. А на другий день розказали матері, потім поженилися вони та й стали жити, а козячу шкуру в печі спалили.

---

Виряджається стара мати кудись в гості, а хазяйство доручає дітям:

— Натє ж вам, діти, сім ключів золотих од семи комор. Шість комор одмикайте, не одмикайте тільки сьомої, бо буде біда.

Як поїхала мати, одмикали вони шість комор: чого в світі немає, того тільки не було там. Дійшли до сьомої комори:

— Давай одчинимо та хоч через поріг глянемо.

Одчинили двері, дивляться — сидить там семиголовий Велетень, до мурованої стіни залізним ланцюгом прикований. А ланцюг розпалився, горить, як жар.

— Душно мені! згага мене мучить! Змилосоердьтесь надо мною, линіть води холодної.

Шкода їм стало Велетня: принесли відро холодної води, вилили на Велетня. Зашипів розпалений ланцюг, крутнув ним Велетень, перервав. Тоді вбив Княженка, а Козу полюбив, та й поніс кудись з собою.

Сьомої неділі вертається мати з гостей. Як побачила, ударила об поли руками.

Був у неї камінчик такий: приклала його до грудей мертвого Княженка, то він і ожив. Почала його мати докоряти:

— Чи не казала, чи не наказувала: не одмикати теї комори! Іди ж мені тепер, шукай моеї дочки.

Пішов.

---



Довго ходив світами Княженко, людей стрівав, питався, де Велетень живе. Знайшов таки. Як поїхав Велетень з дому, пішов Княженко в його будинки. А Чарівна Коза там уже за господиню. Став Княженко її умовляти, щоб тікала з ним.

— Рада б я тікати з тобою, коли ж все одно він дожене нас. Тоді уб'є й тебе й мене.

Княженко й каже:

— Буде він по обіді довго спати, кінь мій як вітер літає: ми далеко заїдемо, поки він встане.

Повірила Чарівна Коза. Як заснув по обіді Велетень, посідали вони на коня, з двору Велетневого з Княженком тікали.

А в Велетня був рябенький коник з трьома ногами. Тільки вони з двору, почав той коник на стані іржати, копитами двері бити.

Пробудився Велетень — глянув: немає Чарівної Кози. Догадався, що втекла, та й не поспішає. Умився помалу, по двору походив, а як сонце сідало, став свого кривенького коника сідлати.

Тільки сів він на нього, полетів коник, як стріла: ріки, яруги одним разом перескакує. Наздогнав їх Велетень, та й не вбив Княженка, тільки наказав удруге не приходити. Забрав Козу та й назад поїхав.

---

Не боявся Княженко, прийшов удруге. Довідався, коли Велетень поїхав з дому, пішов до Кози та й каже:

— Як буде Велетень веселий з тобою, випитай у нього, де він добув того рябенького коника.

Коза так і зробила.

Випитала про того коника у Велетня на тихій розмові, а як поїхав він з дому, все Княженкові переказала. Живе мати цього коника в дев'ятому царстві, у глибокому морі. Один раз на рік, у такий то чет-



вер, виносять її хвилі на берег лоша приводити. Тоді багато до моря набігає всякого звіра. Тільки кобила приведе лоша тее, звірі його розривають, а кобила знов у море тікає. Цей рябенький коник од тієї кобили. Велетень одняв його од звірів, тільки ото вони ногу йому покалічили.

Княженко й каже:

— Поїду добувати й собі такого коника.

Попрощався й поїхав.

---

Довго їздив Княженко по світу, все питався, де тее море. Найшов таки старого чоловіка, що знав про все. Розказав той чоловік Княженкові, і де тее море, і коли той четвер, що вийде кобила з води лоша приводити, ще й пораду добру дав:

— Візьми ти з собою, — каже, — всякого м'яса багато. Як позбігаються до моря звірі, щоб лоша тее розривати — то ти й кинеши їм те м'ясо. Будуть вони тее м'ясо їсти, а ти мерщій на лошатко та й тікай.

Приходить Княженко до того моря, а там уже всякого звіря багато. Сидить над морем, дожидає. Коли виносять хвилі на берег кобилу. Породила вона рябеньке лоша, та й мерщій назад. Тоді Княженко став кидати між звірів м'ясо. Кинулись звірі до м'яса, аж б'ються, а Княженко на лоша, та й був такий.

Приїхав Княженко до Велетня, побачив Козу та й питає:

— Чи спить Велетень?

— Спить, — каже.

— То тікаймо, тепер вже він не наздожене.

Сіли вони на того коника та й побігли так, що птиця не злетить.

А кривенький коник почав знову на стані іржати та копитами двері бити. Прокинувся Велетень та й не поспішає.



А коник ще дужче ірже.

„Чогось коникові моему на стані не стоїться, — думає Велетень, — мабуть, треба поспішати“ Сів він на нього та й поїхав. Біжить коник з усеї сили, стрибає через ріки, через гори, а їх не видно. Стало мило на коникові виступати, тоді побачили, що їдуть Княженко з Козою тихою ходою.

Рвонув Велетень стременами, жене свого коника, — догнати не дожене.

Тоді кривенький коник каже до Велетня:

— Тепер ми їх не доженемо, бо вони їдуть на моему братові. У мого брата чотири ноги — не збігти мені за ним з трьома ногами.

Велетень і каже:

— То ти подай голос своєму братові, щоб подождав.

Рябенький коник заржав, голос подає, щоб подождав.

А передній ірже, одзивається:

— Не подожду, бо твій Велетень уб'є мого хазяїна, що од смерті мене визволив.

А кривенький прохає:

— Зажди: хоч побачимось.

А той до нього:

— Забий свого людоїда, тоді подожду.

Як вихне кривенький коник ногами — полетів з нього Велетень за гори. Упав на каміння та й на смерть розбився.

Тоді передній коник стишився, піджидає свого кривого брата.

Приїхали вони додому до Чарівної Кози, та й стали жити, як перше жили.

А рябенькі коники служили по правді.



## ЛЕВЕНЬ

Там, де багато гір і долин, де ростуть ліси густі, непроходимі, колись жив собі стрілець та його жінка. Були вони вже старі, а дітей не мали. Коли дав бог їм сина — пораділи старі, покликали гостей і гуляли сім днів і сім ночей.

Пестять та жалують вони хлопця, оленячим мозком годують, а він росте та завдає їм жалю. Чужі діти на полювання їздять, конем грають, а їх здоровань на смітнику сидить та попелом пересипається. Не вмиється, не розчешеться, за діло не візьметься. Сміялися люди з нього і продражнили Левнем. Раз і каже батько до матері:

— Викохали ми сина здорового, як гора, та й не маємо з нього користі — тільки сором од людей. Краще б було, коли б зовсім його ми не мали.

І нарадились вони позбутись свого Левня.

Виряджається батько на полювання та й Левня бере з собою.

Побрали вони рушниці і пішли в гаї. Ідуть вони, та



й ідуть, та й ідуть. І зайшли в такі нетри, що й світу не видно. Тоді й каже старий стрілець:

— Отут ми, сину, розійдемося: ти підеш в один кінець, а я піду в другий. А як примєркне, ми знову зіїдемося на цьому місці та й підемо додому разком. А що вистріляємо, тут складати.

Нарізали вони примітку на дубові та й розійшлися.

Думав же старий стрілець, що Левень заблудиться в лісі, а вийшло не так. Як звечоріло, приходить він до дуба, приносить за плечима одну козу, що вистріляв за день. А Левень лежить уже під дубом, козу й кабана поклав біля себе. Здивувався собі старий, а далі й каже:

— Дорога далека нам додому, добре б було оце зварити вечерю та підгодуватись, коли ж на лихо й вогню забув узяти з собою. Бачиш, сину, десь вогонь горить—збігай, попроси.

А син і каже:

— Вславили, тату, тебе люди, як старого стрільця. Як же воно сталося, що виряджався ти на полювання та й забув вогню з собою взяти?

Подивувався собі, одначе послухався батька й пішов добувати вогню.

„Звідтіля вже не вертатись йому“,— подумав старий стрілець і пішов додому.

---

Приходить Левень до вогню, аж там сидить сім братів, сім велетнів, вечерю варять. Перед ними великий-великий казан, а в ньому киплять сім оленів.

Левень скинув шапку, поздоровкався, став прохати вогню. А велетні радяться між собою:

— О, це нам і ласощі до вечері будуть: коли його краще з'їсти тільки — чи зараз, чи після вечері?

Тоді один і каже:



— Зараз — то тільки голод переб'ємо, — краще після вечері закусимо ним.

Далі старший людоїд і каже:

— Ну, сідай, хлопче, та повечеряй з нами; бо після вечері ми тебе самого з'їмо.

Левень не сперечається, сідає. От найстарший брат і каже:

— Хто б же це казана нам зняв та сюди подав?

— Чи не мені доведеться пошанувати братів моїх старших, — каже найменший велетень.

Тоді Левень і каже:

— Дозвольте, я вже прислужуся вам! — встав та й іде до казана. А йдучи обпирається об велетнів, та й стогне, жаліється, що ноги натовив. Як обіпреться об чие плече, то воно й хрусне, візьметься за руку — рука трісне, за в'язи — в'язи поверне. Поки дійшов до казана, то й усім щонебудь пошкодив. Став перед казаном та й дивується, що великий такий; а далі й примовляє:

Чи то ж даром мене  
Батько - мати кохали,  
Оленячим мозком годували!

Схопив однією рукою того казана, зняв із вогню. Потім сів та вечеряє, а вечеряючи й велетнів шанує: обгризе кістомаху та й гріє нею то одного, то другого по чім видно.

— Вечеряйте, — каже, — вражі сини, та моему батькові дякуйте.

Старший велетень подивився на нього та й каже:

— Отакого чоловіка нам треба було.

Потім до нього:

— Послужи нам, чоловіче добрий, то й ми тобі в пригоді станемо.

— А як же маю вам я послужити? — питає Левень. Велетень почав розказувати:



— Стоїть тут у гаю кам'яний стовп, під стовпом — двері, а під дверима — кімната в землі. В тій кімнаті — всякого добра повно. І стоять ще в тій кімнаті столи з усякими стравами й напیتками. Скільки не пий, скільки не їж, то й не помітно: вип'єш чарку — вона знову повна, з'їси щонебудь, то воно й знову десь візьметься. Колись ми здіймали стовп і жили в тій кімнаті. Та ось уже минуло сім років, як несила наша його підняти: вже й сами не знаємо: чи то стовп той поважчав, чи сили нашої поменшало. Коли піднімеш ти нам той стовп, то ми дуже тобі подякуємо: дамо ми тобі за це таку шкуру, що як сядеш на неї, то й полетиш, куди забажаєш; дамо тобі ремінь — що не зачепиш тим ременем, те й понесеш. Іще дамо тобі такі чоботи, що в них ти по чому схочеш, по тому й підеш, куди схочеш, туди й вилізеши.

— Чи так, то й так, — каже Левень.

Другого дня вранці привели велетні Левня до мурованого стовпа. Взявся він за стовп однією рукою та й бачить, що не здійме. Потім як гукне:

Чи то ж даром мене  
Батько - мати кохали,  
Оленячим мозком годували!

Вхопив обома руками того стовпа та й підняв відразу. Одчинили потім залізні двері й увійшли в кімнату. Все, як казали велетні, так і було: в кімнаті повно всякого добра, а посередині стіл з усякими стравами й напیتками. Скільки не пий, скільки не їж, то їх і не позначиться.

Вклонилися велетні Левневі, подякували йому, а що обіцяли, оддали. Виходить Левень з кімнати, та й бачить, що біля дверей лежить черевичок. Підняв його, а він — золотий. Взяв його, сховав у кишеню. Вийшовши на прогалину, прослав шкуру та й сів на неї. Шкура



піднялася вгору - вгору та й понесла його понад гаями, понад болотами, понад високими горами.

Летить він та й летить. Захотілося йому їсти. Осів він в одному селі, увійшов до крамнички та й каже щонебудь йому продати. А замість грошей дає золотого черевика. Крамар подивився на того черевика та й каже:

— Хоч я бідний чоловік, та не хочу тебе одурити: дорогий це черевик, і не можу оплатитись я за нього всім добром моїм. А єсть у нас дуже багатий купець. Піди до нього — може, він купить.

Пішов Левень до багатого купця, показав йому свого черевика.

Глянув купець на черевика та й каже:

— Добудь пару до цього черевика, оддам тобі все мое добро, всі мої крамниці з крамом і з слугами, тільки сіряк собі оставлю; візьму, в чому стою, за руку свою жінку й піду звідціль, а ти будеш паном над усім моїм добром.

Тоді взяв його до себе в кімнати, напоїв, нагодував, почувати оставив. Вранці Левень сів на свою шкуру й полетів по світу шукати пари золотому черевикові.

---

Летить він та й летить. Бачить село, а в селі папський будинок; біля нього снують люди: одні входять в будинок, другі виходять. І ті, що йдуть в будинок, — плачуть, а ті, що виходять, — сміються. Осів Левень в селі, підійшов до людей та й розпитує: чого то люди, як ідуть у будинок, плачуть, а як вертаються, то сміються?

Люди й розказують йому.

— В цьому будинкові живе наш князь. Колись був у цього князя молодий син, такий хороший, що й не сказати. Князь не навтішався ним, коли несподівано син помер; ніхто й досі не знає, з чого йому смерть та сталася. Старий князь дуже журиться за ним і ніяк за-



бути не може. Як тільки вийде синові тому рік, князь велить нам приходити до нього в будинок й оплакувати сина. Людям те як за напасть, та треба. Сьогодні оце тому синові вийшло сім років. Отож люди і йдуть у будинок плакати. Щоб видно було в них сльози, то вони заздальгідь натирають собі очі. Ну, а як повертаються з будинка, то вже сміються, бо раді, що позбулися того клопоту.

Левень подумав трохи та й каже:

— А я знаю, що отой князів син не помер, а живий.

Люди й кажуть йому:

— Чого ж він живий, коли ми сами бачили, як його ховали?

— Хоч і поховали, а він живий, — одказує Левень.

Здивувалися люди, розказали своєму князеві. Князь звелів привести Левня до нього.

— Це ти кажеш, що син мій живий? — питається князь.

— Я казав, та й тепер скажу, що син твій живий, — одмовляє Левень.

Князь розгнівався дуже.

— Сім років, як син мій лежить в сирій землі, всі про це знають. А ти, мабуть, прийшов людей морочити та з мого горя глузувати.

І звелів князь своїм слугам зв'язати Левня і вбити його.

Левень подождав, поки його зв'язали, а далі й каже:

— Дозволь, князю, слово сказати!

— Кажи, — одмовляє князь.

— Не поспішай, князю, мене вбивати, звели краще копати яму поруч з могилою твого сина. Звели викопати яму і в ній прорити збоку дірку до його труни, щоб можна було рукою дістати. Я ляжу на ніч в тій ямі, а завтра вранці сина твого виведу з могили живого. А коли збрешу, то завтра що схочеш, те й зробиш зо мною.

Подумав князь та й каже до слуг:



— Що ж, вбити ми його завтра встигнемо, а тепер зробіть так, як він каже.

Викопали слуги яму поруч з могилою князевого сина, продовбали в тій ямі збоку дірку до його домовини, впустили туди на ніч Левня. А щоб не втік — зверху дошками забили. Лежить Левень в ямі та й жде. Коли ось опівночі бачить він в дірку, що видовбали збоку, — а в могилі княженковій так щось і осіяло. Дивиться, а то прилетіла панна, така хороша, що аж сяє од неї. Зняла вона з голови у себе шовкову шаль і стиха вдарила нею по плечу мертвого. Княженко зразу розплющив очі та й устав, такий молодий та гарний, немов він не вмирав. Сіли вони рядком, обнялися та й розмовляють любенько. А Левень тихенько просунув руку в дірку, та відразу за шовкову шаль. Рвонулася панна, стрепенулася, полинула з могили, а шовкова шаль осталася в руці у Левня.

Молодий княженко як сидів живий, так уже й остався.

Тільки почало сходити сонце, приходить князь із своїми слугами до могили. А Левень уже гукає, щоб могилу швидше розкривали та його з молодим княженком пускали на волю.

Як побачив старий князь, що син його живий, то зрадів так, що й не сказати. Звелів він зробити великий бенкет. Наїхало на той бенкет багато гостей і з близьких і з далеких країв, і бенкетували вони сім днів і сім ночей. А як мали гості роз'їздитись, старий князь скликав їх до гурту і розказав їм про те, як помер колись його син, і як Левень вивів його з могили живого. Гості дивом дивувалися та Левня славили. Тоді старий князь і каже йому:

— Скажи ж мені, добрий чоловіче, чим мені тепер нагородити тебе за твою послугу? Нічого не пожалію: чи золота, чи срібла, чи мого панства забажаєш — всього надарую тобі.



А Левень і каже:

— Не треба мені ні золота, ні срібла, ані твого панства. Єсть у мене один черевик, а пари до нього немає: звели, князю, добути пару моему черевикові, то й буде ото мені нагорода.

Розіслав князь свої слуги по всьому світу. Пройшли вони всі королівства, всі царства, все шукали, все питали, — не знайшли пари тому черевикові. Так і до дому повернулися.

Тоді Левень і каже:

— Коли не знайшли пари моему черевикові, то другої нагороди мені й не треба.

Вийшов од князя, сів на свою шкуру та й полетів сам шукати тії пари.

---

Летить він та й летить. Коли бачить — протікає ріка гаєм. На однім боці — панські будинки, а на другім — ходять в гаю голі люди і їдять траву. Спустився Левень додолу, підійшов до людей, поздоровкався, питає:

— Що ви за люди, що ходите голі й траву їсте?

Вони й кажуть:

— А такі ми люди — ми стрільці князівські, що живе по той бік. Вже сім років, як послав він нас сюди на полювання. Сюди пливли ми корабликом, а назад нас щось не пускає. Тільки випливемо насередину, то щось корабель наш перекидає. Наш князь не раз послав од себе другий кораблик з харчами, то і його щось сюди не пускало, насередині ріки у воді потопляло. За сім років вся одежа, що була на нас, зовсім ноносилася. Пороху давно немає, рушниці поржавіли. Так оце ми й ходимо голі та траву їмо.

Подумав Левень та й каже:

— Давайте, я попливу на вашому корабликові на той бік і привезу вам харчів та одежі.



— Куди тобі перевезти, — кажуть стрільці; — багато загинуло вже людей, загинеш і ти марно. Ти — добрий чоловік, і нам шкода тебе: не їдь краще.

— Поїду, — каже.

— Ну, їдь, тільки знай: по смерть ти свою їдеш, — кажуть.

Сів Левень на кораблик та й пливе. Став випливати насередину, коли чує голос з води:

— А хто це плине через ріку? — тут давно вже ластівка не перелітає, а ти насмілився кораблем плисти. Вернися, а то потоплю!

А Левень і одмовляє:

— Я людина чужая, тутешніх звичаїв не знаю, пропусти мене. — Тоді воно й озивається:

— На цей раз я вже пропущу тебе, та тільки гляди — назад не вертайся, бо тоді втоплю.

Пропустило.

Проплив Левень до другого берега, прийшов до князя, розказав йому все та й каже:

— Давай, князю, одежі та давай харчів — попливу перевозити тобі твоїх стрільців.

— Шкода мені тебе, — каже князь, — не їдь краще та живи в мене.

— Ні, поїду, — каже.

— Воля твоя, — тільки по смерть ти свою їдеш: багато вже людей моїх у воді потонуло.

Таки не послухав. Узяв одежі для стрільців, узяв харчів, сів на кораблик та й пливе назад. Випливає насередину, коли чує, знов щось з води гукає:

— Тобі ж казано, щоб більш не плив сюди, а ти отак слухаєш? Повертай назад, бо зараз перекину!

А Левень пливе собі далі, немов і річ не до нього.

Коли розступилася хвиля, з води виринула панна. Вцепилась вона за корабель та й перекидає. Тоді Левень перескочив на другий бік корабля, уперся ногами, не



пускає. Виринула панна з другого боку, знову потопити хоче кораблик, а Левень знову став на другому кінці, не дає панні потопити корабля. Розгнівалася панна, виринула на кораблик, вибирається, щоб впіймати Левня та затягти у воду. Левень тоді як гукне:

Ех, чи даром мене  
Батько - мати кохали,  
Оленячим мозком годували!

Та як схопив панну за руку, та й з води витягає. Бачить панна — несила їй Левня подолати, вирвала свою руку та й знову у воду поринула. Тільки перстень золотий з її руки остався у Левня. Як упірнула, то більш і не виринала.

Приплив Левень до берега, забрав на корабель стрільців, одягнув, нагодував та й назад до князя легенько перевіз.

Зрадів князь дуже, як побачив, що припливли вони живі, накликав гостей багато на бенкет. Сім днів і сім ночей бенкетували гості; стали додому виряджатись. Тоді князь скликав їх до купи та й розказав про те, як Левень ріку переплив і його стрільців, що ходили голі й їли траву, до нього знову перевіз. Розказав та й питає Левня:

— Скажи ж мені, як мені нагородити тебе, щоб було по заслугі? Чи золотом - сріблом, чи панством моїм тебе одарувати?

А Левень і одмовляє:

— Не треба мені ні золота, ні срібла, ані твого панства. Єсть у мене черевик золотий, а пари до нього немає: коли добудеш пару моему черевикові, то й буде мені правдива нагорода.

Послав князь свої слуги по всіх царствах і королівствах. Шукали, шукали слуги — не знайшли; додому так повернулись. Тоді Левень і каже:



— Коли не знайшли пари черевиків, то піду я сам по світу шукати, другої нагороди мені не треба.

Сів на шкуру та й полетів.

---

Летить він, та й летить, та й летить. Як стало вже вечоріти, побачив він у гаю високий - високий будинок. Сів додолу, обійшов кругом, а дверей немає; єсть тільки десь на самому верху. Тоді Левень вийняв ті чоботи, що дали йому брати велетні, взяв їх та й поліз по голій стіні, немов по драбині. Виліз до дверей, одчинив, увійшов у будинок. В тому будинкові — сім кімнат. В одній кімнаті посередині стоїть стіл, а на ньому наставлено всяких наїдків та напیتків. Повечеряв Левень, потім знайшов в другій кімнаті ліжко та й ліг спочити. Опівночі почув він — щось шумить. Дивиться — в другій кімнаті осяяло. Він заглянув у щілочку і побачив, що сидять там біля столу три ясні панни.

Одна панна починає говорити:

— Було нас три сестри, три довічні панни, так і тепер трое. Сім років тому, як полинули ми між люди шукати собі долі, та й досі не бачилися. Ну, розкажіть, сестриці, як кому довелося в світі прожити тих сім років.

Найменша сестра й каже:

— Ти, сестрице, між нами найстарша, то ти й починай розказувати.

Тоді старша сестра й розказує:

— Як розлетілися ми по світу, побачила я в одному гаю кам'яний стовп; під стовпом — двері, а за ними кімнати в землі. Всякого добра було багато в тій кімнаті: було що пити, було що їсти, було уві що й зодягтися. Стояли там на столі всякі страви й напінки: скільки не їж, скільки не пий, то й не позначається. Почала я жити в тій кімнаті. Спершу ходили до неї



сім велетнів - людоїдів. Тоді я витягла з свого черевика один цвяшок і прибила ним кам'яний стовп. З того часу велетні не могли вже зрушити стовпа й перестали ходити. Сім років прожила я в тій кімнаті, і добре було мені там. Політаю, було, по світу, та й знову повертаюся до кімнати. Коли приходять знову сім велетнів - людоїдів і приводять з собою якогось чоловіка. А той чоловік і каже:

Чи то ж даром мене  
Батько - мати кохали,  
Оленячим мозком годували!

Потім взяв та й підняв той кам'яний стовп. Я шурхнула в двері і втекла непомітно, тільки один черевик золотий слав з моєї ноги. Проте мені нічого того не шкода. Одного бажається мені — ще раз побачити того доброго молодця.

Почала розказувати середульша сестра:

— Літаючи по світу, вгляділа я в одного князя молодого сина. Молодий княженко був такий хороший, що я полюбила його. Щоб вільно було нам кохатися з ним, я наслала йому смерть. А як поховали його, я щоночі літала в домовину, махала на нього шаллю, і він оживав. Цілу ніч жартували ми та милувались, а як почало світати, я знову махала на нього шаллю, і він ставав мертвим. Я вилітала з домовини до другої ночі. Сім років кохалася я так з княженком і була щаслива. Не помітила я, як одного разу викопали поруч з тою могилою яму. Проробили в ямі збоку дірку до княженкової домовини і поклали на ніч в тій ямі якогось чоловіка. Виждав він, коли я прилетіла та оживила молодого князя, а потім тихенько просунув у дірку руку і зірвав з мене шаль; насилу я сама втекла; а князів син так і остався живий. Не шкода мені того молодого княженка — накохалася я з ним довго; хотілось би мені



одного тільки: побачити того молодця, що зірвав з мене мою чарівну шаль.

Розказує потім третя сестра:

— Побачила я, як од одного князя перепливли через ріку стрільці на полювання. Я впірнула в ріку та й не пускаю їх переплисти назад до князя. Коли князь од себе посилав їм кораблі з харчами та одежею, то я їх на середині перекидала в воду. Сім років так я жартувала з ними. Стрільці зовсім обідралися, ходили голі, а як харчів не було, то їли траву. Потім побачила я, що пливе кораблем чужий чоловік. Я гукнула, щоб він вертався назад, а він проситься переплисти тільки туди. Я пропустила його і звеліла назад не повертатись. Бачу, а він пливе назад, харчі та одєжу перевозить стрільцям. Хотіла я потопити його з кораблем, та й не подолала. Тільки хотіла його вхопити, він як крикне:

Чи то ж даром мене  
Батько - мати кохали,  
Оленячим мозком годували! —

та як схопив мене за руку, — на велику силу вирвалась од нього. А перстень свій у руці в нього оставила. Не шкода вже мені тих жартів, бо й сама я хотіла покинути їх. Коли б мені тільки побачити того молодця.

Тоді найстарша сестра й каже:

— Бачу я, що всі ми три сестри, три довічні панни полюбили одного молодця. Давайте думати - гадати, як би знайти його.

Левень все це вислухав, стоячи за дверима, потім вийняв перстень, що зняв з найменшої сестри, та й покотив стіха спід дверей. Перстень викотився на середину кімнати і упав біля ніг найменшої панни.

— А ось і перстень мій! Де він тут узявся? — здивувалася найменша панна.



А Левень просуває в шілку крізь двері шовкову шаль середульшої сестри та золотий черевик найстаршої.

Тоді всі панни догадалися, хто стоїть у них за дверима. Дуже порадили вони, почали співати, танцювати; потім стали біля дверей та й просять:

— Вийди, вийди до нас, хлопче - молодче!

Тоді Левень вийшов до них і привітався. Посадили вони його за стіл, добре шанували, ласкаво розмовляли й упрохали, щоб він жив у них.

---

Живе Левень у трьох довічних панн і добре йому. Панни люблять його, розважають, не знають вже, як і догодити йому. Раз вони порадилися між собою та й кажуть:

— Між вашими людьми так водиться, що вони дружаться по парі. Ми три сестри, три довічні панни, не од людей народились, то нам про це байдуже. А коли ти хочеш одружитися, то вибирай із нас одну собі за жінку, а дві тоді будуть тобі, як рідні сестри.

Левень взяв собі за жінку найстаршу, а дві менші стали йому, як рідні сестри. Потім сестри й кажуть:

— Може, ти занудився в гаю без людей, то ми з тобою й на люди підемо. Тільки те не добре, що ми полетимо, а ти не зійдеш з нами пішки.

Тоді Левень згадав про ту шкуру, що дали йому велетні, та й каже:

— Не журіться — я теж полечу з вами.

Потім панни й кажуть:

— Шкода нам нашого будинка кидати пустою.

Левень згадав про той ремінь, що дали йому велетні, та й каже:

— Не журіться — і будинок полетить за нами.

Прив'язав він ремінь до будинка, сам сів на шкуру, та й полетіли всі разом з будинком за плечима. Долі-



тають до села, де жив той купець, до якого заходив Левень із золотим черевиком. Осіли вони в тому селі, зайшли до купця й продали йому золоті черевики. Все добро своє оддав купець за ті черевики, а сам взяв жінку за руку, надів сіряка та й пішов з того місця.

Живуть вони там та й живуть. Раз панни й кажуть Левневі:

— От, коли б нам побачити твоїх батька та матір? Які то вони люди, що викохали такого сина-молодця! Привези їх до нас побачити, а коли вони вже померли, то хоч їх кістки.

Сів Левень на шкуру та й прилітає в своє село. Бачить, а рідна хата потрухла, похилилася, тільки що не розвалиться. Увіходить у хату, а там батько та мати такі бідні, що й хліба не мають. Нема кому при їх старості й води їм подати. Як угляділи вони свого сина, то й очам своїм не вірили: вони думали, що давно вже немає його живого. Від радощів аж заплакали.

Посадив їх Левень з собою на шкуру й полетів до свого будинка. Підлітають до будинка, а на порозі зустрічають їх всі три панни: одна несе води умиватися старим, друга доставляє їм білі сорочки, а третя зняла з себе шовкову шаль та й ударила їх по плечах. Вони відразу стали такі молоді, немов тількищо побралися. Стали вони жити всі вкупі тихо та любо.

А що було з ними далі, то я вже й не знаю, бо я саме тоді пішов од них.



## КНЯЖЕНКО

У одного князя було три сини - соколи. Повиростали вони великі, а ще пустують. Несла дівчина на плечах глек з водою, вони побачили, та й давай влучати в той глек з рушниць. І розбили його. Дівчина заплакала та й пішла до своєї матері. А мати її була бідна вдова, що мала хатинку на край села. Розказала дівчина матері, як княженки розстріляли в неї на плечі глек з водою, а мати нічого не каже їй та дає другий. Набрала дівчина вдруге води. Іде. Княженки побачили, знову стріляли та й знову розбили. Заплакала дівчина та й пішла додому. Посилає її мати втретє по воду, дає їй мати новий глек та й навчає: „коли вони й тепер стрілятимуть, то скажи їм отак: то не слава рицарям, що вони глеки б'ють у бідної дівчини. Єсть на світі три сестри, три довічні панни. Як ви їх добудете, так то й буде ваша слава“.

Набрала дівчина знову води, несе. Княженки побачили, знову розстріляли глек. Тоді дівчина повернулась до них та й каже:

— То не слава рицарям, що вони б'ють глеки у бід-



ної дівчини. Єсть на світі три сестри, три довічні панни. Як ви їх добудете, так ото буде ваша слава.

Сказала та й пішла. Засмутились три княженки, загадалися: що то за довічні панни і де їх шукати? Зачинились у кімнаті, не п'ють, не їдять, все думають — аж помарніли. Журиться й старий князь — не знає, що це подіялось з його синами. Хотів розпитати, так вони не кажуть. Став князь старих людей питати, а старі люди й порадили:

— Постав, князю, під дверима наймита, хай підслухає, про що будуть вони розмовляти.

Князь так і зробив.

Взяв наймит двох смажених баранів і поніс їм їсти, а як назад вертався, став за дверима, та й слухає. Чує — один брат і каже:

— Чого вони, ці барани, та не однакові? Один худий який, а другий — ситий. Хіба ж не на одній паші кохалися вони, не одну воду пили?

А другий і каже:

— Кохалися вони на одній паші і одну воду пили, та не одні, мабуть, думки мали. От хоч би й ми: і їсти й пити в нас всього доволі, а ми журимся та марнієм, що не знаємо, де знайти нам тих трьох панн.

Пішов наймит і переказав князеві, що чув. Тоді князь подумав, що пора йому синів женити. Покликав їх та й каже:

— Всі ви три на порі вже стали. Сідлайте вороні коні, та й їдьте шукати на світі кожний своєї пари. А я боронити не буду.

Першим виряджають найстаршого. Дав йому батько на дорогу трьох ослів і по мішку червінців на кожному. Послав з ним трьох товаришів.

Їдуть вони та й їдуть, бачать — перед ними дорога на три шляхи розійшлася. На розпутті стоїть кам'яний стовп, а на ньому таблиця: „поїдеш просто — назад



повернешся, поїдеш вправо — назад не повернешся, поїдеш вліво — або вернешся, або ні“. Не подумавши, не погадавши, поїхав старший княженко просто: щоб поїхати та й назад повернутись.

Через тиждень так само вирядив князь середульшого сина. Доїхав той до таблиці, подивився та й собі поїхав просто. Ще через тиждень їде найменший. Приїхав до стовпа, читає: „поїдеш просто — назад повернешся“. „Поїхати з тим, щоб назад повернутися, та й повернутися ні з чим,— подумав він,— це не моя дорога. „Поїдеш вправо — назад не вернешся“ — це теж не моя дорога,— думає.— „Поїдеш вліво — або вернешся, або ж“... — оце саме моя дорога. Або здобути, або живим не бути“.— Подумав, та й поїхав з товаришами вліво.

---

Їдуть вони та й їдуть, і заїхали в такий густий ліс, що й проглянути не можна. Коли бачать — сидить на прогалинці гурток людей. Княженко до них:

— Добридень вам!

— Здорові!

— Як ви попали в такі нетрі?

— Як ми зайшли сюди, тобі не знати. Нам дивніше, що ви сюди заїхали, бо давно вже не було тут і ноги людської.

— Чим же ви живете тут, що не помрете з голоду? — питає княженко.

— Живемо ми так: понюхаємо звірячий слід, то зразу визнаємо, де сховався звір, чи живий, чи мертвий. Тоді йдемо й беремо. Тим і годуємося.

— Научіть цьому мого товариша, а за те я дам мішок червінців.

— Добре, — кажуть, — вивчимо.

Оддав княженко в науку до тих людей одного това-



риша, дав їм мішок червінців разом з ослом, а сам поїхав з двома товаришами далі.

---

Їдуть вони та й їдуть, довго їдуть, і заїхали в ліс ще даліше. Дивляться — сидить другий гурток людей.

— Добридень!

— Здорові!

— Як ви зайшли сюди?

— Як зайшли, то зайшли. Ми вас не питаємо, то й вам не скажемо.

— Чим ви живете?

— Живемо ми тим, що добудемо хоч одно зерно пшеничне, та й годуємося ним. Ми з того зерна вміємо наробити всяких страв і напитків, скільки забажаєм, то вони в нас ніколи й не переводяться.

— Навчіть і мого товариша!

— А що даси?

— Мішок червінців.

— Добре, — кажуть.

Оддав в науку до тих людей княженко другого свого товариша, мішок червінців, а з одним товаришем поїхав далі.

---

Їдуть та й їдуть, а ліс ще темніший, ще густіший. Аж бачать — сидить третій гурток людей.

— Добридень!

— Здорові!

— Як ви зайшли сюди?

— Ми давно живемо тут.

— А чим же ви живете, що не вмираєте з голоду?

— А живемо ми без всякої їжі.

— Хіба ж можна? — питає.

— Нам можна, бо ми вміємо оживляти мертвого. Коли хто вмере не ївши, ми так зробимо, що він оживе знову.



— Нате вам мішок червінців та навчіть цьому мого товариша.

— Добре, — кажуть.

Оддав княженко й третього свого товариша в науку, оддав останній мішок з червінцями, а далі поїхав сам.

Іде він та й їде, а лісу й кінця немає. Вже не стало чого їсти, а краю все немає. Проїхав голодний ще дев'ять днів, на десятій знесилів, став з коня хилитись. „Це вже треба мені вмирати“, — подумав він, зліз з коня, пустив його на волю, а сам ліг під дубом, підмостивши сидельце в голови. Ліг, укритися буркою та й дожидає смерті.

А над гаєм три голуби летіли та й сіли спочити на дубові. Сіли, розмовляють стиха. Один каже:

— Шкода цього юнака, що під дубом вмирає, бо вже йому і йти осталося недалеко.

А другий і каже:

— А он за кущем і олень спочиває. Коли б він побачив та підстрелив його, мав би харчів собі.

Княженко, те почувши, схопився та за рушницю. Бачить — за кущем справді олень. Стрельнув і влучив. Потім порізав на м'ясо, спік собі шашлик, пообідав, а що осталося, забрав з собою. Пішов далі пішки.

Іде він тиждень, іде другий, помічає — ліс немов рідшає. Коли виходить він на велику прогалину, а на ній стоїть високий - високий будинок. Обійшов він кругом будинка — немає дверей. Подивився вгору, аж двері там. На рундуці сидять три панни, ясні, як сонце, дивляться на нього й розмовляють.

Одна каже:

— Це не людина: бо хіба ж може аж сюди зайти



вона? Це лісовик перекинувся людиною, щоб одурити нас.

А друга каже:

— Може, лісовик, а може, й ні.

— Давайте звіримо, — каже третя:— опустимо додолу стіл із стравами й напیتками. Коли він, сідаючи їсти, здійме шапку, то, значить чоловік; коли ні — лісовик.

Так і зробили: взяли на шовкових шнурах опустили додолу стіл із стравами та напیتками, а сами й зорять. Княженко підійшов до столу, скинув шапку і став їсти.

Дуже зраділи три довічні панни, як побачили серед такої пустині живу людину. Перекинули вони йому драбинку із шовкових віжок та й прохають до себе. Виліз до них княженко по тій драбинці, розмовляв з ними, розказав свої пригоди, та й жити в них остався. Годять панни йому, годять — аби тільки не тікав од них. Раз вони й кажуть:

— Може, тобі буде веселіше, як оженишся, — то вибирай із трьох нас, яку схочеш. А ті дві будуть тобі, як рідні сестри.

А княженко й каже:

— Нас три брати, а я найменший, то за жінку я візьму собі найменшу.

Оженився княженко з найменшою панною, а дві старші стали йому, як сестри.

---

Живуть вони та й живуть. Раз бачить княженко — панни надівають зброю, сідлають коней, виряджаються в дорогу. Спитав їх, куди їдуть, а вони й розказують:

— Живе тут недалеко за рікою один багатий і могутній князь. Кожного року одного четверга нам треба воювати з ним. Як він нас повоює, тоді ми станемо йому за жінок, а як ми його звоємо, то він залишить нас і більш не турбуватиме. Багато разів вже воювали



ми з ним, та ще ніхто не подолав. Сьогодні той самий четвер, коли нам треба іти воюватися.

— Візьміть і мене з собою, — каже княженко.

— Як же нам брати тебе з собою, коли тебе можуть там убити? Що ми будемо тоді робити без тебе!

Як не прохав княженко, не взяли.

— То нехай я поїду та хоч здаля дивитимусь, як ви будете воюватися, — прохає Княженко.

— Коли ти хочеш побачити, як будемо ми воюватися, то ми краще дамо тобі таке люстеречко; як глянеш у нього, то побачиш все, що діється в світі.

Поїхали панни на війну, а княженко сидить вдома та в те люстеречко все дивиться.

Бачить — виступає князь з великим військом проти довічних панн, починають воюватися. Б'ються, б'ються — ніхто нікого не подолає. Вже й вечоріє, а вони ще б'ються. Так і роз'їхались, не повоювавши один одного. Повернулися панни додому та й знову почали жити, як і перше жили.

Минув ще один рік, і панни знову виряджаються на війну.

— Тепер уже і я поїду з вами! — каже княженко. Як його не умовляли панни — не допомоглося.

— Поїду, — каже, — хоч там що.

Посідали панни на трьох коней од однієї матки, а саму матку княженкові із стані вивели. Поїхали всі четверо. Вивів князь своє військо проти них, почали воюватися.

Недовго й воювалися. Вчотирьох вони зразу подолали князя, прогнали його військо за ріку. Мало його самого не взяли в полон. Додому повернулися веселі.

— Тепер уже нам не треба воювати з князем, — сказали сестри. І стали вони жити знову тихо та любо.



— Не спить і не їсть князь, та все журиться: жаль його живий обгортає, що не йому три довічні панни досталися. Коли приходить до нього одна баба та й каже:

— Я знаю, князю, чого ти журишся, — що не тобі досталися три довічні панни. Що даси, як я тобі їх добуду?

— Все, що хочеш, те й дам. Будеш жити і їсти з мною за одним столом, будеш господинею над усім моїм добром. А я тебе за рідну матір шануватиму.

Тоді баба й каже:

— Ну, добре. Звели мені дати човника, щоб переплисти на той бік, де живуть три панни.

Князь звелів дати їй човна. Переплила баба ріку, сховала човна в очереті, а сама передяглась старчихою та й пішла до будинка. Сіла вона під будинком, зігнулася, та й труситься, немов їй холодно.

А на рундук гуляти вийшли три панни з княженком, побачили бабу та й питають:

— Що ти за жінка?

А баба скривилася та й одказує так жалібно - жалібно:

— Я бідна вдова, пішла в гай паличок позбирати, їстоньки зварити, та й заблудилася.

Шкода їм стало баби, покликали її до себе, одягли, нагодували її та й кажуть:

— Живи, бабусю, в нас, господарюй на нашому хазяйстві.

То вона й осталась.

Живе та баба з паннами в будинкові, так пильнує, так робить: і сама повимітає, без загаду поприбирає, і постіль усім постеле. А княженкові, то й догодити вже не знає як.

Дуже любили за це її панни, стали все їй довіряти та все з нею радиться. От раз баба й каже паннам:



— Бачу я, що ви дуже полюбили княженка, — а чи згадали ви хоч раз про те, що колись йому доведеться умирати? Ви довічні панни, то вам про це байдуже, а він таки людина; як і всі люди вмирають, не минеться і йому.

Засмутилися панни, кажуть:

— Краще б ти зовсім і не нагадувала нам про це.

Тоді баба й каже:

— Коли б нам довідатись, де його смерть, то ми б, може, не допустили його вмерти. Випитайте в нього, — може, він знає.

Раз почали панни випитувати в княженка, де його смерть.

А він жартує:

— Може, отам, — каже, — у віникові! — та й показує в куток.

Панни вхопили віник, по стеблиночці його розібрали.

— Немає тут, — кажуть, — нічого.

— Ну, то, може, там на печі в глечику.

Кинулись вони до глечика, подивились, а він порожній.

— І тут немає, — кажуть.

Пожартувавши трохи, княженко й каже:

— Я вам скажу, де моя, смерть. Схована вона в такім місці, що ніхто не знайде. Єсть у мене в голові три золоті волосини, під тими волосинами скринечка, а в скринечці — маленький ніж. Як зрізати тим ножиком волосини, тоді я умру.

Сестри взяли й розказали про це бабі.

Раз княженко ліг спочити, а панни пішли в гай погуляти. Тоді баба підійшла до сонного княженка, знайшла в голові золоті волосини а під ними скринечку з ножиком. Зрізала вона тим ножиком золоті волосини, і княженко відразу став мертвий.

Прийшли панни з гаю, побачили мертвого княженка, почали тужити. А баба найдужче голосить та побива-



ється. Довго не виходили панни з кімнат, все плакали, аж на лиці спали.

Тоді баба й каже до них:

— Бідні ви, мої панночки. Годі вже вам сумувати, бо зовсім помарніли. Вийдемо в гай, походимо, свою тугу хоч трохи розважимо, бо все одно своєму горю не пособимо.

Повела баба трьох панн гаєм, розважала їх, розмовляла, та й завела до річки, де сховала човен.

— А гляньте, який ловкий човник стоїть в очереті, — каже вона до панн. — Може б, ми сіли в цей човник та поплавали трохи?

А паннам все одно — сіли й поплили. Баба все щебече їм, розважає, щоб не журилися, а сама править човником до того берега, де стоять князеві будинки. І не зчулися панни, як припливли. А там уже було сховано в очереті князеве військо. Сестри були без усякої зброї, і змагатися їм було вже ніяк: пішли до князя в бранки. Князь і каже їм:

— Тепер мусите за жінок мені стати.

Порадилися панни між собою та й кажуть:

— Що ж, мабуть, вже така наша доля — бути тобі за жінок. Тільки дозволь нам перше виносити рік жалоби по нашому рицареві. Як не будеш ти цей рік ходити до нас і дивитися на нас, тоді підемо за тебе. А як ні — що б ти не робив, а за жінок тобі не будемо.

Князь з великою радістю погодився. Дав їм три кімнати в будинку, поставив для них наймичку, а сам став жити десь аж у третьому будинкові.

---

Минуло три роки, як княженко оддав свого першого товариша в науку лісовим людям. За цей час навчився він у тих людей по сліду вишукувати живого й мертвого звіря. Подякував людям, пішов шукати княженка. Зна-



Йшов те місце, де вони розпрощалися колись, понюхав слід, та й довідався зразу, що княженко мертвий. Заплакав та й думає: „піду знайду та хоч поховаю“.

Іде він та й іде. Виходить з лісу другий товариш, що колись пішов у науку до других лісових людей. Перший привітався з ним та й розказує:

— Немає вже живого нашого княженка. Оце йду, щоб знайти та хоч поховати.

Засмутився й другий товариш та й каже:

— Піду і я з тобою.

Пішли.

---

Ідуть, коли виходить їх третій товариш. Привіталися вони з ним та й жаліються:

— Горе нам: нема вже живого товариша нашого, вірного княженка.

А третій і каже:

— То не горе, що він мертвий, бо лісові люди навчили мене оживляти мертвих, а то горе, що не знаємо, де шукати княженка.

А перший товариш і каже:

— Знайти ми його знайдемо, бо я навчився по сліду шукати живого й мертвого звіра. Знайдемо й княженка, Біда тільки, що харчів у нас немає, а дорога далека.

Тоді промовляє й другий:

— Та й мене ж не даром учили три роки лісові люди. Ось у мене єсть пшеничне зерно. З цього зерна я нароблю всяких страв і напйтків, скільки душі забажається.

— Коли так, то й журитись нам немає чого.— Сказали, та й пішли по сліду.

Ідуть та й ідуть. Прийшли до будинка. Увійшли в кімнати — лежить їх княженко мертвий, а на грудях золотий перстень, що поклала найменша панна, княженкова жінка. Тоді третій товариш виїняв з кишені малень-



кий камінчик, притулив його княженкові до серця. Серце відразу забилося, і княженко ожив.

— Як же я довго спав,— каже він, позіхаючи.

А товариші до нього:

— Може, й довіку б проспав, коли б ми не нагодилися.

Та й розказали йому, що він був мертвий.

Глянув княженко по кімнатах — немає ні трьох панн, ні баби. Догадався тоді, яка то баба жила в них.

— Це ж князь підслав її, щоб вона мені смерть за-подіяла, а панн до нього заманила!— промовив він.

А товариші й кажуть:

— Коли три панни справді у того князя, поїдемо їх визволяти.

Посідали вони на трьох коней од однієї матки, а княженко на стару матку, та й поїхали.

---

Їдуть берегом, дивляться — на тім боці князеві будинки. Перебрели ріку, коней пустили в пашу, сами сіли на траві спочити. Коли приходить до ріки дівчина води набрати. Бере вона глеком воду та й співає:

Завтра в нас весілля буде,  
Звеселяться наші панни,  
Поскидають сумне вбрання,  
З нашим князем одружаться,  
Вони й мене не забудуть,  
Гарне плаття подарують.

Княженко й питає її:

— Чия ти, дівчино, і що за пісню співаєш?

Дівчина й розказує:

— Я наймичка у трьох довічних панн, що ось уже рік як живуть у нас. Прийшла води брати їм до умивання. А співаю про те, що завтра в нас весілля: князь бере їх за себе.

Княженко й каже:



— Послужи мені, дівчино, — велику нагороду матимеш. Потім вийняв перстень та й каже:

— Візьми оцей перстень, вкинь у глек з водою, а як даватимеш паннам умиватись, то зливай воду старшій та середульшій, як треба; коли ж будеш зливати найменшій, лий помалісіньку, по капельці. Вона розсердиться, стане гримати. Тоді ти, немов злякавшись, пережили весь глек, — перстень і впаде. Як стане панна питати, де ти його взяла, тоді ти про нас і розкажи.

Дівчина погодилась. Прийшла в будинок та, як направляв її княженко, так і робить: злила води старшій і середульшій як слід, а до меншої прийшла та й лле по каплі.

— Чого ти цідиш так, лий доладу! — звеліла їй панна.

А та немов злякалась, та тоді бурх всю воду з глека! — а перстень тільки — брязь!.. Панна вхопила той перстень, придивляється та й питає:

— А де це ти взяла цього персня?

Дівчина розказала все: сидять на березі чотири рицарі, один дав їй цей перстень і направив отак зробити.

Гукнула панна своїх сестер і розказала їм. Всі догадалися, що між тими рицарями єсть княженко. Тоді й кажуть дівчині:

— Іди ж ти та скажи тим рицарям, щоб їхали вони найматись до нашого князя служити у військо.

Дівчина побігла знов на берег і переказала їм все, що звеліли панни.

---

А баба увійшла в князя у велику шану й повагу. Князь зодягав її в шовки та в оксамити, садовив за свій стіл їсти, оддав їй до рук усе своє хазяйство. Вийшла вона на рундук гуляти, дивиться — їдуть повз будинок чотири рицарі. Коні воронії, а зброя так і сяє.



Вона й посилає слуг, щоб спитали, що то за люди. Слуги розпитали, прийшли та й кажуть бабі:

— Ці люди хочуть найнятися до князя у військо.

Баба й думає: „добре було б, коли б найняти цих пишних рицарів до мене на сторожу“. Пішла до князя та й каже йому про це. А князь — що баба не просить, все послухає, так її дуже шанує. Тільки стало сонечко заходити, забажалось бабі прогулятися з новою сторожею. Запрягли їй шестеро коней в карету, під рундук під'їхали. Баба покликала з собою трьох пани погуляти, сіли вони в карету й поїхали. Їдуть як вихор: по боках чотири рицарі на конях грають. А баба тільки хусточкою махає та на кучера погукує, куди їхати показує: „зверни сюди! тепер отуди!“ Кучер слухає, куди скаже — повертає. Заїхали геть - геть од будинка. Тоді рицарі спинили коней, витягли бабу з карети та й узяли в батоги. Періщать, аж пір'я з неї летить, та примовляють:

— Отуди, тепер отуди! — Бігає баба — не втрапить, куди втекти. Вибили її рицарі, як сами знали, й прогнали в гай. Повернувшись до будинка, вони повоювали князеве військо, а самого князя в полон узяли. Потім княженко й каже:

— Тепер поїдемо додому, до мого батька.

Позабірали вони всі князеві табуни й отари, всіх його слуг, та й рушили в те царство, де жив княженків батько.

---

Їдуть вони та й їдуть, заїздять в якесь село. Слухають, аж там щось вигукує:

— По булки! по булки! Булки свіженькі! Булки м'якенькі! — Далі виходить чоловік, такий обідраний, кошика з булками на голові несе.

Гукнув його до себе княженко та й питає:

— Чого ти ходиш такий обідраний? Мабуть, ти продаєш не свої булки.



А чоловік зітхнув та й розказує:

— Така вже моя, мабуть, доля! Колись і я в золоті ходив, а тепер довелося хазяйські булки продавати.

— А хто ж ти такий?— питає княженко.

Чоловік і розказує:

— Я— князівський син. Було нас у батька три сини, я був найстарший. Нарадились ми шукати на світі трьох довічних панн. Я поїхав перший. Дав мені батько на дорогу три мішки червінців, а я поїхав у це село до пана, та й сів з ним у карти грати. Програв я йому всі свої червінці, а потім і свою волю. Тепер я в нього за наймита. То це він мене й посилає продавати булки.

Придивився до нього княженко — аж то його старший брат.

Впізнав, та й не признається, тільки каже:

— Гукни свого пана,— я хочу з ним в карти грати.

Пішов той чоловік, гукнув пана. Сіли вони грати в карти. Не довго й грали: повигравав княженко в того пана все золото, всі табуни й отари, одібрав і волю своєму братові, а самого пана пустив мало не в одній сорочці.

— Ото,— каже,— щоб не сідав більше грати в карти.

Тоді княженко признався до свого брата, одів його в добру одежу, дав коня, а за жінку дав старшу панну. Поїхали всі гуртом далі.

---

Їдуть та й їдуть, коли знов село. Чують, а в селі щось вигукує: „По рибу! по рибу! Риба печена, риба варена, риба смажена!“ Далі виходить чоловік, а на голові в нього сковорода з рибою. Сам обідраний, тільки шмаття на ньому має.

Покликав його княженко та й питає:

— Чого ти такий обідраний?

А той зітхнув та й одмовляє:



— Ходив і я колись в шовках та в золотих, а тепер довелось хазяйську рибу продавати.

— А хто ж ти такий? — питає.

Чоловік і каже:

— Я не простий чоловік, — я княженко. Було нас у батька три брати, а я середульший. Поїхали ми по світах шукати трьох довічних панн, та й не довелось мені далеко заїхати: застряв у цьому селі. Живе тут панок, сів я з ним у карти грати та й програв усі червінці, що дав мені батько на дорогу. Програв і себе в неволю. Тепер я в нього наймитом. Та ще він посилає мене рибу продавати.

Впізнав княженко й середульшого свого брата, та й не признається.

— Піди, — каже, — поклич свого пана, я буду з ним в карти грати.

Пішов чоловік, гукнув.

Сіли вони грати. Виграв княженко і в цього пана всю його худобу, одіграв волю братові, а самого пана пустив голого.

— Ото, — каже, — не обігруй людей удруге.

Далі признався і до середульшого брата. Дав йому коня й зброю, а за жінку середульшу панну. Всі гуртом поїхали вони далі.

---

Стали вони доїздити уже до своєї домівки. Чим ближче було додому, тим сумніші ставали два старші брати. Ідуть вони рядком та й журяться, як їм тепер додому показатись. Найменшого брата всі хвалитимуть, а з них будуть сміятись, що програвались у карти.

Намовились вони згубити свого найменшого брата. Свиснули на коней; вітром понеслися вперед. Як од'їхали далеченько, злізли з коней, почали копати яму. Викопали вони глибоку яму, закрили її буркою, сами сіли по боках та й ждуть.



А менший Княженко, оглядівшись, що немає брагів, рвонув стременами й подався їх доганяти.

Тільки він під'їхав, вони й кажуть:

— Злазь, братику, з коня та спочинеш з нами отут на бурці.

Найменший княженко злазить з коня, сідає між ними на бурку. Сів та й провалився з буркою в яму. Тоді закидали вони його землею і місце зарівняли. Коли над'їхали туди люди з табунами, брати наказали їм, щоб вдома про все мовчали.

Приїхали вони до батька. Дуже зрадив старий князь, що хоч двоє синів повернулися живими, задає великий бенкет. Наїхало на бенкет багато великих гостей і почали вихваляти старших князевих синів, що добули стільки всякого добра, ще й трьох панн довічних.

Бачили боги, яка кривда велика сталася на землі, і не потерпіли. Зробили вони з глини двох невеликих, темних на колір людей, дихнули на них, то вони стали живими, потім послали їх одкопати княженка. Одкопали вони ще живого княженка і разом з ним пішли до старого князя. Приходять до старого князя, а там ще бенкетують гості. Княженко про все розказав батькові, та той не йме віри, каже:

— Сам ти проблукав час марно, то це тебе завидьки беруть, так ти й набріхуєш на своїх братів.— Потім ще й розсердився:

— Іди собі,— каже,— геть, зайдо, звідкіль прийшов, а я од тебе одрікаюсь.

Повиходили старші брати й почали з нього глузувати.

Оступили його гості, теж сміються. Гірко стало княженкові од такої неправди. Тоді він і каже:

— Слухайте, люди добрі! Пущу я з рушниці кулю вгору. Коли я брешу,— хай вона впаде на мене, коли ж ні, то нехай на моїх братів.

— Добре,— кажуть,— стріляй.



Стрельнув княженко вгору з рушниці, а куля розпалась вгорі на дві половини, та й упала на голови старших братів. Тоді всі повірили, що вони покривдили свого брата. Взяв князь та й повигонив їх. Тоді найменший княженко побратався з тими чорними людьми, що одкопали його, і поженив їх на старших довічних паннах.

Стали вони жити та добра наживати.

Тоді я пішов од них.

elib.prlu.org



## МЕНИ МОЄ

Жив собі один чоловік, і було в нього сім синів і сім невісток. Був він дуже багатий: були в нього табуни коней, отари овець і ще багато всякої худоби. Та був він такий скупий, що всі люди дивувалися: ніколи в світі не давав він бідному шматка хліба; сам він і його діти ходили в старому лахмітті, їли житні сухарі з водою. Всі люди судили його, глузували з нього і цуралися. Тяжко було жити і йому, і його дітям.

Сини його пасли в степу худобу і потай від нього різали баранів, пекли та й живилися часом. Довідався про те скупий батько і не звелів синам ходити за худобою, а став гонити її у степ сам. І палило там його сонце, мочило дощем, а ночами старі кістки проймало холодом. Все терпів скупіяка-господар, аби шкоди та втрати не було!

Недалеко біля того степу були гори, а в тих горах водилися гірські духи — „горовики“. Так їх і звали. У горовиків же було так заведено, що як має горовиха породити собі дитину, то повинна тоді виходити на степ. Там збігалося до неї багато вовків; вони дожидали, поки



горовиха породить дитину, і коли вона не встигне втекти з нею, то вони одбирали в неї дитину і кудись заносили.

Сидить раз той скупий господар біля своєї отари і бачить — біжить вовк, а в зубах несе маленьке, тільки-що народжене горovenя, за ним біжать горовик з горовихою і плачуть. Схопив скупий рушницю і застрелив вовка, а мале горovenя випало у вовка з зубів. горовик і горовиха підбігли й узяли свою дитину.

Потім підійшли вони до скупого, стали щиро дякувати йому, потім стали прохати його до себе в гості. Горовик казав:

— Дома є в мене сім братів, і вони будуть дуже раді побачити того чоловіка, що визволив од вовка нашу дитину. Що ти не попросиш у них — вони тобі дадуть.

— А на кого ж я покину свою худобу? — спитав скупий.

— За свою худобу ти не бійся, — каже горовик: — як повернешся назад, то найдеш її на своєму місці.

Тоді скупий пішов з горовиками до них у гості.

Дорогою горовик йому й каже:

— Ти мені зробив таку велику послугу, що я хочу тобі віддячити якомога краще. Так ось я тебе пораджу: не проси ти собі у моїх братів ні грошей, ні худоби, а скажи так: „дайте мені моє“. Кращого для тебе нічого вже не буде! — Скупий згодився.

От прийшли вони в гори і знайшли там дірку, що йшла всередину гори. Улізли вони в ту дірку і пішли темними переходами. Довго йшли вони тими ходами, а далі таки вийшли на світ. Там стояли хати, садки, поля; й городи і жили там горові духи. От прийшли вони до горовика додому; там їх стріли сім братів - горовиків. Як дізналися брати - горовики, що скупий визволив од вовка дитину їх брата, то дуже дякували йому й вітали його, як дорогого гостя. Сім днів шанували вони його якнайкраще,



а на восьмий день, добре нагостювавшись, скупий став збиратись іти назад до своєї худоби.

— Чим же тобі дякувати за твою велику послугу? — питають скупого горовики:— може, тобі насипати мішок червінцями? Чи, може, тобі дарувати табун коней або отару овець?

Скупив пригадав, як його дорогою направляв горовик, та й каже:

— Не треба мені ні червінців, ні худоби, а коли ваша ласка, то дайте мені мое!

Задумались горовики, а потім і кажуть:

— Нехай буде так; багато ти просиш, та дорога й твоя послуга! Будеш ти мати теє, що просиш.

Потім вивів горовик скупого назад у степ, подякував йому ще раз і попрощався з ним. Прийшов скупий до своєї худоби, сів та й думає: „Що ж це я собі випрохав? Обіцяв горовик, що добре подякує, а я ось прийшов назад з голими руками!.. Це вони обдурили мене!“— Подумав так скупий і став нишком лаяти горовиків. Потім вийняв з торбини сухий хліб і почав їсти. А хліб той — цвілий і не йде в душу. Пішов дощ, геть змочив скупого, і стало йому холодно. І от стали йому снуватися в голові такі думки, яких перше ніколи не було в нього. Стоїть він і думає: „Маю я сім синів і сім невісток, а сам гнуся на дощі біля худоби; маю я цілі отари баранів, а їм сухий хліб. Маю я багатство, та серце мое повсякчас тільки боліє через нього. Діти мої мене не люблять, добрі люди мене цураються, і от дожив я до старості, а не спив і не з'їв, не звеселився ніколи. Навіщо ж і кому теє багатство збираю?“

Потім скупий і каже сам собі: „Піду я додому й почну жити по-новому: не буду шкодувати свого добра для себе і для своїх дітей, буду людям у нужді помагати і хліб-сіль з ними водити“.

Отже тільки він так подумав, зразу зробилось у нього



на душі радісно й весело. Тоді пригадав він, що йому обіцяли горовики, і подумав: „Оце ж воно є те саме, про що вони казали: „мені моє“ Оце ж вони моє багатство віддають мені, що воно піде мені тепер на радість, а не на горе“.

І зрозумів він тоді, що кращого нічого йому й не треба, що коли б дали йому горовики багатство, то було б йому через нього тільки більше горя. І зробилося у нього на душі ще ясніше.

Пішов же він додому і зробив так, як намірявся, перестав він скупитись і для себе, і для людей. І люди не стали його цуратися, а діти стали поважати й любити його, і стало йому жити радісно й легко.

Часто згадував він горовиків і казав:

— Спасибі їм, що вони віддали мені моє!



## З М І С Т

	Стор.
Творчість С. Васильченка — Євг. Кирилюк . . . . .	1

### О П О В І Д А Н Н Я

Роман . . . . .	21
Мужицька арифметика . . . . .	29
Басурмен . . . . .	36
Волошки . . . . .	44
Вечеря . . . . .	50
У панів . . . . .	56
Дощ . . . . .	63
Над россю . . . . .	67
„Спасенник . . . . .	77
В темряві . . . . .	82
З самого початку . . . . .	89
На чужину . . . . .	96
На хуторі . . . . .	103
Мужицький ангел . . . . .	109
Свекор . . . . .	113
Осінній ескіз . . . . .	118
Оксана . . . . .	132



Циганка . . . . .	156
Петруся . . . . .	200
Талант . . . . .	223
Мороз . . . . .	278
Вова . . . . .	284
Чорні маки . . . . .	296
Приблуда . . . . .	307
Авіаційний гурток . . . . .	319

#### ОСЕТІНСЬКІ КАЗКИ

Чорний орел . . . . .	359
Чарівна коза . . . . .	375
Левень . . . . .	384
Княженко . . . . .	399
Мені моє . . . . .	417







Друкарня ім. М. В. Фрунзе. Харків,  
Донець-Захарженська, 6. Уповноваже-  
ний Головліту № 3978. Замовл. № 1120.  
Тираж 15.000. 13<sup>8/16</sup> друк. арк.

Видання № 404. Пап. ф. 72×105 —43 кг.  
6<sup>11/16</sup> пап. арк. 1 пап. арк. 123 000 літ.  
Здано в роботу 24-IX-35 р. Підписано  
до друку 3-I-36 р.















DK

**A**

597960

eliv.npou.019